

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

8. ÉVFOLYAM, 3–4. SZÁM
2020

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: FRISNYÁK SÁNDOR

Szerkesztő: KÓKAI SÁNDOR

Tanácsadó és Lektor Testület:

BARANYI BÉLA ny. egyetemi tanár (Debrecen), BELUSZKY PÁL tudományos tanácsadó (Budapest), BERÉNYI ISTVÁN ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), DÖVÉNYI ZOLTÁN egyetemi tanár (Pécs), HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó (Pécs), KOC SIS KÁROLY akadémikus (Budapest), PALÁDI-KOVÁCS ATTILA akadémikus (Budapest), RÁCZ LAJOS egyetemi tanár (Szeged), TAMÁS EDIT múzeumigazgató (Sárospatak), VIGA GYULA egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus (Budapest), DEMETER GÁBOR tudományos főmunkatárs (Budapest), GULYÁS LÁSZLÓ egyetemi tanár (Szeged), HORVÁTH GERGELY főiskolai tanár (Budapest), LENNER TIBOR egyetemi docens (Szombathely), NAGY MIKLÓS MIHÁLY c. egyetemi docens (Budapest), PAP NORBERT egyetemi tanár (Pécs), SUBA JÁNOS térképtárvezető (Budapest), SZULOVSKY JÁNOS tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: Az edelényi L'Huillier-Coburg Kastély (1730)

Tördelőszerkesztő:

BÁCSKAINÉ PRISTYÁK ERIKA

Nyíregyházi Egyetem, Turizmus és Földrajztudományi Intézet

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete
és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:

KÓKAI SÁNDOR tanszékvezető egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A folyóirat 2020. évi 3-4. összevont számának kiadását
a Béres Gyógyszergyár Zrt.,
a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete,
és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi
Albizottsága támogatta

A folyóirat internetes elérhetősége:

<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

Nyíregyháza, 2020

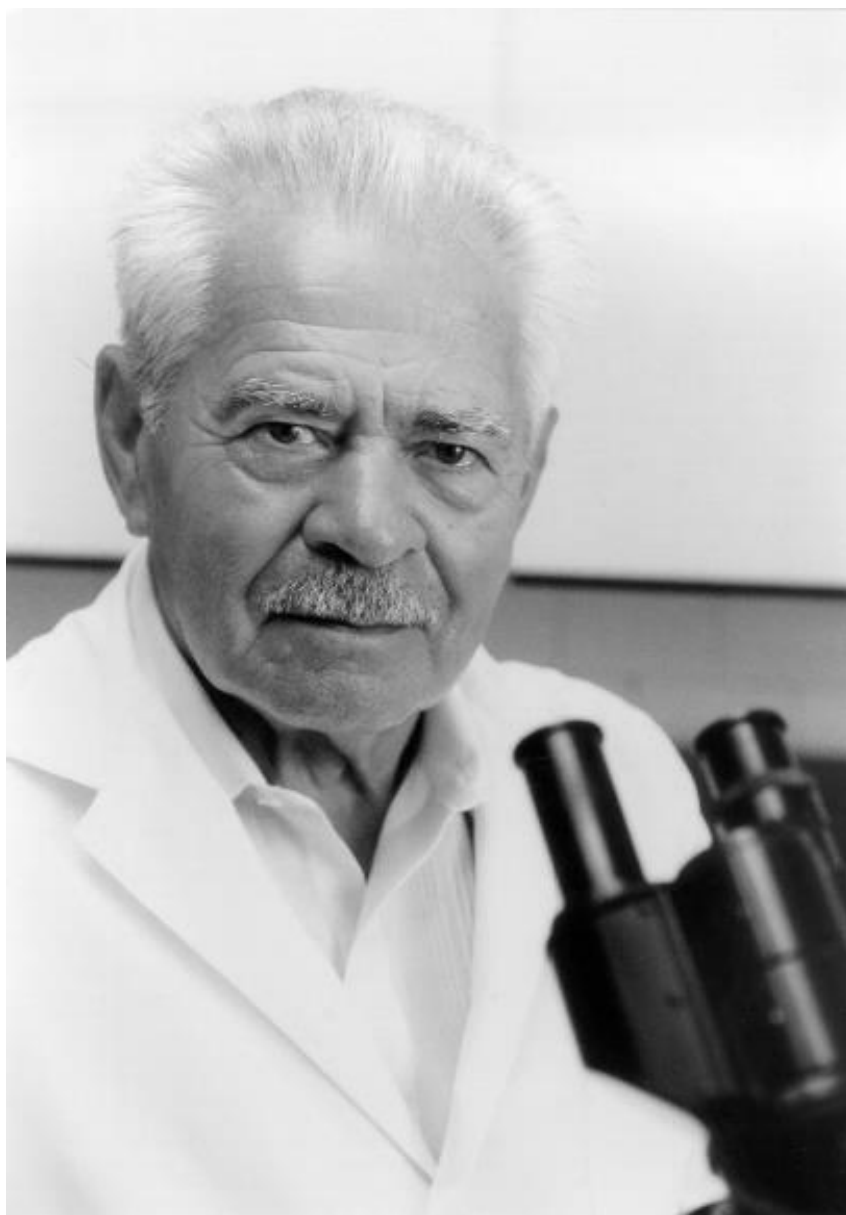
Nyomdai munkák: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.

Felelős vezető: Tóth Csaba ügyvezető igazgató

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

8. ÉVFOLYAM 3-4 SZÁM, 2020

BÉRES JÓZSEF FÖLDRAJZI ÉS TERÜLETFEJLESZTŐ MUNKÁSSÁGA

EMLÉKBESZÉD DR. BÉRES JÓZSEF SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJÁN

„Az ember nemcsak társadalmi, hanem természeti lény is. Akár akarja, akár nem, része a természetnek, a létezésben zajló ismert és ismeretlen folyamatoktól nem tudja elszigetelni magát.”

„Az élő szervezet hovatovább nem képes lépést tartani a külső környezet felgyorsult változásaival.”

„A tudományt nem a gőg és nem a kényelem, hanem a türelem, a teljes igazság iránti kíváncsiság és a tényleges tapasztalatok iránti alázat viheti csak előbbre.”

„A gyógyítás komplex feladat: számtalan tényező és körülmény együttes figyelembevételét parancsolja ránk. Az emberi élet külső és belső feltételrendszereinek teljes körű szemlélete nélkül felelőtlenység volna gyógyításról beszélnünk.”

„Kutatásaim mindenekelőtt bizonyos táplálkozás-élettani optimumok megtalálására irányultak, és eme optimumok kialakítása vezérelt a készítményem előállításában is.”

„Az immunrendszer és az anyagcsere meghatározó jelentőségű az emberi szervezetben, és sokoldalú szerepük van szervezetiünk homeosztázisának fenntartásában.”

„Mindenekelőtt a szervezet anyagcsere-folyamatainak normalizálására, valamint az immunrendszer működésének helyreállítására törekedtem.”

„Soha egyetlen embertársam életéről nem akartam, nem akarok és nem is tudnék lemondani. Más a dolgom a világban.”

„Annyi kétség, gyötrődés, kitartó munka és álmatlan éjszaka után talán elmondhatom: nem éltem hiába, valamit sikerült tennem az emberekért.”

(Id. dr. Béres József gondolatai)

Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Kedves vendégeink!

Valószínűleg kevesen vannak ma Magyarországon, akik ne ismernék Béres József nevét. Alakja legendává nőtt, mert kivételes elhivatottság lakozott benne. Az Önmaga által kijelölt útról a gyalázkodó meg nem értettség, a bürokrácia ellehetetlenült útvesztői és az előítéletek átjárhatatlan szövevénye sem térítette el soha. Azt mondta egyszer: „Önként vállalt feladatom nem az volt, hogy az orvostudomány mai álláspontját igazoljam, hanem arra köteleztem el magam, hogy kövessem az élet logikája diktálta és eredményekkel kecsegtető utat.” Hogy igaza volt-e? – az élete rá a válasz.

Édesapám 1920. február 7-én született Záhonyban. Apai nagyapám Béres Károly, kisiparoscsaládból származott, cipésmester volt. Bár legjobb tudása szerint igyekezett gondoskodni családjáról, mégis nehéz körülmények között éltek.

Atyám mindig csodálattal gondolt vissza édesapjára, aki egyszerű mesteremberként is jól ismerte a mezők növényeit, a vizek állatait. Az anyaföld szeretetét, a növények iránti érdeklődést is ő plántálta belé. Apai nagyanyám Kutasy Anna, földművesek leszármazottja, a kor szokásainak megfelelően a háztartást vezette. Édesapám érzelmileg mindig nagyon kötődött az édesanyjához. A tisztességet és a humanizmust, amelyek édesapám jellemének is alappillérei voltak, tőle is tanulta. A Béres család nyolc gyermeke közül édesapám volt a legidősebb. Két testvére sajnos korán elhunyt, hárman a szülői háznál maradtak, hárman pedig elkerültek otthonról. A testvéri összetartás mindezek ellenére életük végéig megmaradt közöttük. Atyám kiváló képességei és szorgalma révén emelkedett ki a családból. A szülők büszkén néztek fel fiúkra, látva, hogy tanulmányaiban, majd pályáján is szépen halad, Ő pedig különös figyelemmel vette körül gondoskodásra szoruló szüleit és testvéreit. Akármilyen terheket is rakott rá az élet, hente rendszeresen hazajárt – Záhonyba – segíteni nekik.

Édesanyámmal – Papp Katalin tanítónővel – Záhonyban ismerkedett meg és 1947-ben kötöttek házasságot. Két gyermekük született: nővérem, Katalin, 1948-ban és én, József, 1952-ben. Nevelésünk elsősorban édesanyánkra hárult. Atyámat kutatómunkája nagyon lekötötte, sokszor késő estig dolgozott, még a szabadnapokon is, így a családra kevesebb ideje jutott. Ebből fakadó hiányérzetünket édesanyánk igyekezett csökkenteni. Ő mélyen hitt atyánkban, ezért ösztönözte tanulásra, biztosította a feltételeket és örömmel figyelte előrehaladását. A több mint két évtizedig tartó kálváriájában, a nehéz időkben is – csendesen a háttérben maradva – figyelmes, támogató társa volt. Földi útját 2000 márciusában bekövetkezett halála zárta le. Mi, gyermekek, szüleink nyomdokán indultunk el a pályánkon: nővérem óvónő lett, én pedig vegyészdiplomát szereztem.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Kedves Emlékezők!

A továbbiakban engedjék meg, hogy röviden szóljak atyám néhány olyan tulajdonságáról (pl. hely- és hazaszeretete, kutatói elhivatottsága, a tudás mélységes tisztelete, toleranciája és humanizmusa, az egyszerű emberek megbecsülése stb.), amelyek a legnehezebb időkben is tartást adtak számára. Közismert, hogy Béres József 1954 óta folyamatosan Kisvárdán élt és dolgozott. A szülőföld szeretete oly mélyen gyökerezett benne, hogy soha semmilyen csábítás vagy a haza elhagyására már-már kényszerítő ajánlat sem foganhatott meg benne. Konokul ragaszkodott szűkebb pátriájához: itthon Magyarországon és az otthon Szabolcsban volt.

Kevésbé ismert, hogy fiatalon (1936-1938) kétkezi gyári munkásként kereste kenyerét a záhonyi fűrésztelepen. Érdeklődése a természet, a növények iránt azonban már ekkor elhivatottsággá vált. Ezért is tanult kertészetet (1938-1940) a Duna-Tisza-közi Mezőgazdasági Kamara Kertmunkásképző Iskolájában, Kecskeméten. 1941-ben bevonult katonának, a 25. Hegyivadász Zászlóalj árkász szakaszába került. Elöljárói kedvelték és hamar felismerték a fiatal katonában rejlő

kiváló képességeket, ezért iskolába küldték. Szolgálati ideje alatt, 1942-ben kezdte meg középiskolai levelező tanulmányait a kassai II. Rákóczi Ferenc Premontrai Gimnáziumban. A háború azonban közbeszólt, tanulmányai 1943-ban félbeszakadtak, frontszolgálatra került a Kárpátokon túli területekre. Életben maradása – elmondása szerint – sokszor csupán a vak véletlen, a kiszámíthatatlan szerencsén múlt.

A frontszolgálatból és a hadifogságból, súlyosan megsebesülve, 1945 júniusában tért haza. Bal válla és karja lebénult, ezért fizikai munka vállalására alkalmatlan volt. 1945–1947 között hadigondozott, jövedelmüket alkalmi kertészeti munkákkal igyekezett kiegészíteni. Tanulmányait a háború után a nyíregyházi Kossuth Lajos Evangélikus Gimnáziumban fejezte be, s 1948-ban érettségizett. 1948–1950 között szövetkezeti ügyvezető Záhonyban, majd 1950–1953 között építőipari munkás volt Nyírmadán. Aki a háború poklát megjárta és az embertelenség közepette is igaz ember tudott maradni, annak a személyi kultusz évei sem torzíthatják el humanista jellemét. Az emberek jogaiért, az igazságosságért való kiállása miatt a kontraszelekcióval kikerülő vezetőkkel többször összeütközésre kényszerült, nyíltsága és egyenessége révén azonban mindig sikerült talpon maradnia.

Rákosi és diktatúrájának bukása számára is meghozta az előrelépés lehetőségét, 1954–1963 között laboratóriumvezetőként dolgozott az Állami Mezőgazdasági Gépállomás kisvárdai laboratóriumában. Feladata volt a kisvárdai járás mezőgazdasági termelésének segítése korszerűbb módszerek bevezetésével. Ennek eléréséhez talajtani vizsgálatokba és kutatásokba kezdett.

Egyetemi tanulmányait (1961–1965), már meglelt emberként folytatta a Gödöllői Agrártudományi Egyetem Mezőgazdaságtudományi Karán. Agrármérnöki diplomáját 1965-ben kapta meg. 1964–1989 között a Nyírségi Mezőgazdasági Kísérleti Intézet tudományos munkatársa, az intézet Tudományos Tanácsának tagja. Az intézetbe való belépésével vette kezdetét a burgonyaleromlás okainak felderítésére irányuló kutatómunkája. Egyetemi doktori disszertációja is e kutatáshoz kapcsolódott, 1968-ban szerezte meg – *summa cum laude* minősítéssel –, általános élettanból és agro-biokémiából tett doktori szigorlattal. Értekezésének címe: A jó dagrokémiai és fiziológiai jelentősége, különös tekintettel a burgonya leromlására.

Az 1960-as évek végétől fokozatosan elmélyedt a növényekre, az állatokra és az emberre kedvező és kedvezőtlen ökológiai és biokémiai tényezők felderítésének és tisztázásának folyamatában. Talajtani, növénytani, állati és humán biokémiai, fiziológiai és patológiai kutatási témákban elért eredményeit több mint negyven tudományos publikációban adta közre, amelyeknek szerzője vagy társszerzője volt. 1973–1976 között másodállásban a Kisvárdai Járási Kórház laboratóriumában dolgozott, ahol hivatalos teendőin túl önálló vizsgálatokat is folytatott. Ezek a megfigyelések biztosították számára a háttérret az emberi daganatképzés okainak felderítésére irányuló kutatásaihoz. Legfontosabb tudományos eredménye a burgonya és a dohány vírusos fertőzésének tüneteit és az ember rosszindulatú daganatait okozó ágensek felismerése.

Döntő jelentőséget tulajdonított a nyomelemeknek mind a növényi rezisztencia fenntartásában, mind az ember immunrendszerének működésében. A részben nyomelemhiánynak tulajdonított kóros jelenségek leküzdésére gyakorlati válaszokat adott. 1972-re megalkotott egy nyomelemeket komplex formában tartalmazó humángyógyászati készítményt, amelyet 1976-ban szabadalmaztatott. Találmánya – a Béres Csepp – először 1978-ban került kereskedelmi forgalomba. A kilencvenes években az ország egyik legsikeresebb, legalkalmazottabb gyógyászati termékévé, 2000 januárjában pedig Magyarországon is gyógyszerre vált. A készítmény nemzetközi elismerést is hozott feltalálójának. 1982-re Béres József kifejlesztette az állatok táplálék-kiegészítését szolgáló, nyomelemeket tartalmazó, takarmány-kiegészítő Stibol termékcsaládot, valamint létrehozott a növények rezisztenciájának jelentős növelésére alkalmas nyomelem-készítményeket is. Több magyar és külföldi találmányi bejelentés és megadott szabadalom feltalálója és tulajdonosa.

Sokoldalúsága, a tudás iránti vágya és mélységes tisztelete azt is eredményezte, hogy 1955-1972 között kiváló eredménnyel végzett el talajtani, analitikai, talajgenetikai, térképszerkesztési, üzemtani, kórélettani, környezetvédelmi, kemizálási és tápanyag-gazdálkodási tanfolyamokat, illetve vett részt ilyen témájú továbbképzésekben. Kutatói és publikációs tevékenységén kívül gyakorlati bemutatókat, tanfolyamokat, tudományos és ismeretterjesztő előadásokat tartott idehaza és külföldön. Kutatómunkájában soha nem a tudományos normatíváknak való megfelelés ösztökelte, a címek, fokozatok gyűjtése sem vezérelte. Tevékenysége mindig emberközpontú volt, és Önmagát is folyamatosan az új megismerése ösztökelte. Gondolkodását, kutatómunkáját a sokoldalúság, az ismeretek szintézisére való törekvés jellemezte. Tudományos eredményei számos uralkodó dogma hitelét ingatták meg. 1975-ben kuruzslás vádjával bűnvádi eljárást indítottak ellene, sokáig sajtózárlatot rendeltek el a vele kapcsolatos hírekre vonatkozóan. 1987-ig az előítéletekkel, a bürokráciával, az érdektelenséggel küzdött. Életében fordulatot hozott az 1976-ban és 1986-ban róla és munkásságáról forgatott: „Az utolsó szó jogán” című, négyórás dokumentumfilm, amelynek 1989. szeptemberi televíziós vetítése országos hírnevet szerzett számára. 1989-ben a Béres Részvénytársaság egyik alapítója, igazgatóságának tagja és tudományos munkatársa volt. A Béres Rt. megalakulásával megeremődött számára a konszolidált munka lehetősége. 1993-tól a részvénytársaság elnöke lett.

Béres József mindezekén túlmenően aktív tudományos, közéleti és társadalmi tevékenységet folytatott. Tagja volt a Tudományos Ismeretterjesztő Társaságnak (1955–), az Agrártudományi Társaságnak (1965–), a Magyar Orvostudományi Egyesületek Szövetségének (1968–), a Kárpátaljai Hungarológiai Tudományos Társaságnak (1995–). 1958-1984 között a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács tagja. Tanácstagként sok gyakorlati feladat megoldásában közreműködött. A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége tiszteletbeli (1990), a Magyar Szel-

lemi Védjegylet elnökségi tagjává választotta (1991). Elnöke volt a Kisvárdai Városért Alapítvány, a Kodály Zoltán Alapítvány és a Béres Alapítvány a Teljes Életért kuratóriumának, mely utóbbinak egyik alapítója is volt.

A rendszerváltozás meghozta atyám számára a szakmai elismerést is. Számos hazai és nemzetközi díj és kitüntetés birtokosává vált. Az igazi elismerést és sikert azonban az elesett, beteg emberek állapotának javulásáról szóló hírek, beszámolók jelentették számára. Ezek adták tudományos eredményeinek visszaigazolását és értelmét. 1997. augusztus 20-án, életének 77. évén is túljutva kapta meg az első, magas állami kitüntetését. Jelentősebb díjai és elismerései: TIT Aranykoszorús Jelvény (1981), Teichmann-díj (1995), a MOB Fair Play Díja (1995), a Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztje (1997), Záhony Város Díszpolgára (1998), Szolnok Város Ezüst Pelikán Díja (1999), a Vadócba rózsát... c. dokumentumfilm (1999), az Orosz Űrhajózási Szövetség Gagarin Érne (2000), Dr. Béres József szobor – Búza Barna alkotása (2000), Kisvárdai Város Díszpolgára (2000), Magyar Örökség Díj (2000), Széchenyi-Díj (2002), Az utolsó szó után c. dokumentumfilm (2002), Dr. Béres József Kollégium – névadója (2002), a Magyar Köztársaság Elnökének Érdemérme (2002), Béres József Múzeum (2004), a Vitézi Rend tagja (2005). Jelentősebb posztumusz díjai, elismerései: Béres József tanterem, Anarcs (2007), Emléklap a Lakiteleki Találkozó szervezőitől (2007), Dr. Béres József szobor, Semmelweis Orvostörténelmi Múzeum (2008), Béres József Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Kisvárdai Egyesülete (2009), Béres József Emlékmúzeum, Szolnok (2009), Dr. Béres József Sétány, Szolnok (2009), Szent István-Díj (2009), Dr. Béres József Egészségügyi Centrum, Ibrány-Nagyhalász (2011), Csepp Park, Szolnok (2012), Béres József Park, Kisvárdai (2012), Dr. Béres József Általános Iskola, Budapest III. (2012), Béres Csepp – hungarikum (2013), Dr. Béres József Laboratórium, Kisvárdai (2014), Béres előadóterem, Sopron (2014), Béres József szobor és Park, Záhony (2014), A megvádolt c. dráma (2015), Béres József Életútja és az Életcseppek – dokumentumfilmek (2015), A megvádolt és a Béres c. színművek Kecskemét, Budapest (2016), a Cseppben az élet (2019) és A feltaláló (2020) c. játékfilmek.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Végezetül engedjék meg, hogy röviden szóljak arról, milyen ember is volt Béres József? Egész életét áthatotta a tanulás, tudásszomja kielégíthetetlen volt, a tudományokért lelkesedett. Kutatómunkájában nem a tökéletességre törekedett – látta a fától az erdőt, nem veszett el az apró részletekben, meg tudta különböztetni a lényegest a lényegtelenről. Ő az új gondolatok bizonyítására törekedett. A Béres Csepp találmánya bizony „egyszemélyes” találmány volt, ez immanensen hordozta a felettesekkel való konfliktus lehetőségét: ki is hívta azok haragját.

Készítményéhez – a Béres Csepphez vezető kutatómunkájában – a szíve mozgatta az eszét, a beteg számára nem „anyag” volt. Kutatói nagysága egyebek mellett abban is rejlik, hogy egy problémára nemcsak diagnózist állított fel, de megoldást, terápiát, készítményt is javasolt. A beteg ember iránti empátiája segítette ebben: minden energiáját a gyógymód megtalálására fordította. Megelőzte korát, korán jött ember volt, mint a felfedezők, feltalálók oly sokszor, ezért irigység, féltékenység, elhallgatás vette körül. A közismert Semmelweis-reflex (már akkor is) működött: a szakemberek is *apriori* elutasítják az újdonságokat. Ő azonban impulzív emberként szenvedélyesen védte igazát!

Emlékező beszédem lezárásaként hallgassák meg, hogyan emlékeznek rá a ma élők:

„családszerető, igaz ember volt, áldozatkész, becsületes, célratoró, eltökélt, felelősségteljes”

„lenyűgözött bennünket a tudása, őszintesége, egyszerűsége, szavahihetősége, embersége és humora”

„mérhetetlen jóindulat, segítőkészség jellemezte, megértés a betegekkel, hozzátartozókkal”

„egy japán szuper expressz volt, a gáncsokkodó – bukását, elítélését követelő – négyökrös szekéren közlekedőkkel szemben”

„családunkban a Béres név szinte fogalomként emlegetett név a mai napig”

„mintaképként emlegetjük hallgatóink és minden fiatal felé, mint az egyszerű, becsületes, gondolkodó embert”

„visszaemlékszem alakjára, mindig makulátlan öltözékére, nem túl magas termetére; rendkívüli ember, igazi óriás volt”

„nekem olyan volt, mint II. János Pál pápa; még külsőleg is jóságot, szeretetet sugárzott”

„a békeesség, a krisztusi szeretet, az odaadás csodálatos példája volt”

„mintha úgy élte volna az életét és csakis úgy élhette, mint aki reggel felkel, és elsőnek Istennel beszél meg az előtte álló napot”

„Isten legigazabb küldötte volt mindazok közül, akiket valaha megismertem”

„az én szememben afféle szent ember volt, de minimum egy második Semmelweis”

„megérdemelné az orvosi Nobel-díjat ez a Béres”

Elhangzott: Budapest, 2020. február 7.

Dr. Béres József elnök

BÉRES JÓZSEF EMLÉKKONFERENCIA

A Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztályát 1975-ben hoztuk létre, azzal a célkitűzéssel, hogy a főiskola földrajz tanszékén folytatott természet- és társadalomföldrajzi, tudománytörténeti és oktatás-módszertani kutatómunka eredményeit a régiókban tanító tanároknak és a rokontudományok művelőinek megismertessük. Tudományos műhelyünkben kezdetben a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék megyénkhez tartozó tájrészeinek kutatásával foglalkoztunk, majd kiterjesztettük vizsgálatainkat a szomszédos tájegységek, később a Kárpát-medence (a történelmi Magyarország) teljes területére. Eredményeinket a Nyírségi Földrajzi Napok rendezvény-sorozatán és a tanszék /intézet/ és a Nyírségi Osztály közös szervezésű konferenciáin mutattuk be, és gyűjteményes kötetekben jelentettük meg.

A 36. Nyírségi Földrajzi Napok 2020. évi, kétnapos konferenciáját dr. Béres József (1920-2006) agrármérnök, a Béres-csepp felfedezőjének tiszteletére szerveztük, születésének századik évfordulója alkalmából.

Kevesen tudják, hogy a ma már világhírű tudós, a naponta százezrek által használt – egészségünk megőrzését és immunrendszerünk erősítését szolgáló – gyógyszer feltalálója, tudományos pályafutásának első szakaszában, a Nyírség és a Rétköz természetföldrajzával, elsősorban a burgonya- és dohánytermesztés agroökológiai feltételrendszerével, és azzal összefüggésben, területfejlesztéssel is foglalkozott. Hatalmas életművét, orvoslástörténeti jelentőségét sok könyv, tanulmány és film foglalta össze, ezekre – a geográfia művelőiként – nem tértünk ki, *konferenciánkon a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye tudománytörténetét gazdagító földrajzi, település- és gazdaságfejlesztő munkásságát foglaltuk össze.*

Béres József kutatóintézeti agrárbiológusként bekapcsolódott a megye tudományos közéletébe, a lehetőségeitől függően, változó aktivitással. Több előadást tartott a Nyíregyházi Tanárképző Főiskolán, a Biológia Intézetben és tanszékünkön is, a Magyar Földrajzi Társaság orvosföldrajzi szimpóziiumain. Tagja volt a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat megyei agrártudományi szakosztályának és a Magyar Tudományos Akadémia Kecskés Mihály (1931-2013) gödöllői professzor által alapított Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testületének is.

A „Kisvárda természeti földrajza” című, 1975-ben megjelent művét és a burgonyatermesztés agroökológiai feltétel-rendszerével foglalkozó tudományos közleményeit a szakmai körökben nagyra értékelték, felhasználták a gyakorlatban is, a tájhasználati struktúra lokális és mikroregionális átalakítása során. Kutatási eredményeinek elismerésére csak a rendszerváltozás után került sor. 2002-ben a legmagasabb tudományos elismeréssel, a Széchenyi-díjjal tüntették ki, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat a Tudományért-díj, az MTA

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testülete Lónyay Menyhért-díj adományozásával ismerte el életművét.

Béres József Kisvárdai természeti földrajza c. művéről Borsy Zoltán (1926-1997) geográfus professzor, a Nyírség és környéke legkiemelkedőbb tudományos kutatója, a szakmai műhelybeszélgetések és a nyilvános rendezvények során, magas fokon nyilatkozott és fiatalabb pályatársainak követendő példaként mutatta be. Megjelenése óta négy- és fél évtized telt el, de a műben közölt eredmények nagyrészt ma is helytállóak és felhasználhatók. Ismert az a követelmény, hogy *minden tudományos művet a keletkezése idejének tudásszintjéhez kell mérnünk és értékelnünk.*

Egyetemi intézetünk (tanszékünk) számon tartja a régióinkban élt elődök, köztük Béres József agrárbiológus földrajzi és területfejlesztő munkásságát és azokat igyekszünk tudományunk fejlődés-történeti folyamatába beépíteni, tanítványainknak átörökíteni.

Béres József életműve: az immunterápiás rákgyógyszer felfedezésével és a nevét viselő, nemzetközi összehasonlításban is jelentős gyógyszergyár alapításával, maradandóan beírta nevét a magyar orvostudomány történelmébe. Felfedezésének jelentősége, hosszú távú hatásrendszere alapján kimondhatjuk, hogy dr. Béres József Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 20. századi tudományos életének legkiemelkedőbb tudósa volt. *Földrajzi és területfejlesztő munkássága gazdag életművének egy kis szegmense, de olyan szintet képvisel, amely részévé vált tudományunk regionális történetének.*

Béres József nyírségi és rétközi tájkatató munkáját összefoglaló két dolgozattal és a folyóiratunk Tanulmányok rovatában közölt írásművekkkel tisztelgünk emléke előtt.

Szerkesztőség

DR. BÉRES JÓZSEF TERMÉSZETFÖLDRAJZI MUNKÁSSÁGA

VASS RÓBERT

Natural geographical research of Dr. József Béres

Dr. József Béres is an agricultural engineer and biochemist who was awarded for the prestigious Széchenyi Prize for his excellence in science. He started his scientific career in 1954, in the laboratory of Kisvárdai Agricultural Machinery Station by revealing the causes of the steep decline in average potato yield at the Upper-Szabolcs agricultural region. Over the decades he has continuously trained himself in both agricultural sciences and biochemistry. In order to support his agricultural research he considered to be important to describe the physical geography of his research area, which was preceded by two decades of research work. In his study titled *The Physical Geography of Kisvárdai* (1975) he discussed the geological, meteorological, hydrographical, soil geographical and phytogeographical features of the area in detail. Two chapters of this book should be highlighted (chapters on soil geography and phytogeography), where a lot of his own results have also been published. Although 45 years have passed since the study was published, its main findings are still valid today.

Dr. Béres József tudományos tevékenysége

Dr. Béres József agrármérnök, biokémikus Széchenyi-díjas kutató a tudományos munkáját 1954-ben az Állami Mezőgazdasági Gépállomás kisvárdai laboratóriumában kezdte, ahol laboratóriumvezetőként dolgozott. A kinevezésének egyik fő célja a felső-szabolcsi régióban erőteljesen visszaeső burgonya termés-átlag okainak feltárása. A probléma megoldása érdekében részletes talajtani vizsgálatokba kezdett. Továbbá feladatai közé tartozott a Kisvárdai járás mezőgazdasági termelésének segítése korszerűbb termelési módszerek bevezetésével. 1964–1989 között a Nyírségi Mezőgazdasági Kísérleti Intézet tudományos munkatársa lett, valamint az intézet Tudományos Tanácsának tagja. A kutatói tevékenysége mellett 1955 és 1972 között tovább képezte magát talajtani, analitikai, talajgenetikai, térképszerkesztési, üzemtani, kórélettani, környezetvédelmi, kemizálási, tápanyag-gazdálkodási tanfolyamokat végzett.

Agrármérnöki diplomáját 1965-ben szerezte meg a Gödöllői Agrártudományi Egyetem Mezőgazdaságtudományi Karán. Ezt követően, 1968-ban summa cum laude minősítéssel egyetemi doktori címet szerzett. Doktori szigorlatának témája az általános élettan és agro-biokémia. Értekezésének címe: *A jó agrokémiai és fiziológiai jelentősége, különös tekintettel a burgonya leromlására*. Az 1960-as

évek végétől fokozatosan elmélyedt a növényekre, az állatokra és az emberre kedvező és kedvezőtlen ökológiai és biokémiai tényezők felderítésének és tisztázásának folyamatában. Talajtani, növénytani, állati és humán biokémiai, fiziológiai és patológiai kutatási témákban elért eredményeit több mint negyven, magyar és idegen nyelvű tudományos publikációban adta közre.

Több előadást tartott a Nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán, ezen belül a Földrajz Tanszéken is, emellett tagja volt a Magyar Földrajzi Társaság Orvosföldrajzi Bizottságának. Tagja volt a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) megyei agrártudományi szakosztályának és a Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testületének.

Béres József komplex természettudományos szemléletét jelzi, hogy a talajtani és növénytani és vizsgálataival mellett, illetve azok tudományos megalapozása érdekében fontosnak tartotta kutatási területe természetföldrajzi feltárást is, amelynek egyik legfőbb eredménye a Kisvárdai természetföldrajzi képeinek bemutatása.

Kisvárdai természetföldrajza

Béres József 1975-ben, a Kisvárdai Vármúzeum kiadványainak 4. számában megjelenő *Kisvárdai természetföldrajza* című tanulmányát több évtizedes terepi, laboratóriumi, analitikai munka előzte meg. A mellékletek nélkül 26 oldalas munkában a korszak kiemelkedő geomorfológus és botanikus kutatóinak tudományos műveire hivatkozik, valamint egészíti ki azokat saját eredményeivel.

A tanulmány szerkezete követi a klasszikus természetföldrajzi témájú műveket. A fő fejezetek közül kiemelendő a vizsgált terület *Földtani felépítésének és felszínének kialakulása*, amelyhez négy, a térségben mélyített kőolaj és termálvíz kutató fúrás rétegsorát is felhasználta. Ezek közül a Kisvárdai ÉNy-i részén fúrt 790 m-en melegvízű kút részletes (rétegenkénti) sztratigráfiai leírása is bemutatásra került a cikkben. Emellett a nyíregyházi 1. számú, 1330 méterre mélyült fúrás litosztratigráfiai kiértékelése is gazdagítja a fejezetet. Rávilágít a pleisztocén és holocén korban lerakott üledékek ásványtani összetételére, és a talaj- és a növényföldrajzi jegyek közötti összefüggésekre.

Kisvárdai felszínének (geomorfológiai) térképét az 1874-ben térképezett harmadik katonai felmérés lapjainak feldolgozásával készítette 1969-ben. A tematikus térkép alapján a város bel- és külterülete három geomorfológiai egységre lett felosztva (1. ábra). Ezek a következők:

- Kisvárdai keleti része, a 625 ha kiterjedésű, jellegzetes homokbuckás nyírségi táj, melynek a legmagasabb pontjai 123-139 m tengerszint feletti magasságban fekszenek.
- A város nyugati része, a teljes terület 43,4 %-át (1544 ha) elfoglalván a Rétköz kistájhoz került besorolásra. A mélyfekvésű, sík terület jellemzően a 98-99 m közötti magassági viszonyokkal írható le. Az egykori mocsárvilág a Tisza alluviális síkjához tartozik.

- Észak felől, nyírségi és a rétközi területek közé beékelődve és fokozatosan kisszélesedve terül el az 1418 ha kiterjedésű, 107-110 mBf átlagmagasságú, Tisza árteréhez kapcsoló átmeneti terület. Az enyhén hullámos felszínű, egykoron tölgyerdővel borított felszín a Tisza öntésterületeihez kapcsolódik Dögen és Fényeslitkén keresztül.

Megállapítja, hogy a terület reliefértékei 9 és 41 méter közé esnek, amely alföldi viszonylatban erősen tagolt felszínnek számít.

A terület éghajlati jellemzőinek tárgyalásakor nagy hangsúlyt fektet a növények tenyészidőszakában jellemző éghajlati elemek bemutatására. Részletesen elemzi a felhőzöttség évi alakulását, valamint kitér a párányomás és a relatív légnedvesség éven belüli alakulására is.

1. ábra. Kisvárdai járás felszíne a harmadik katonai felvételezés (1874) alapján.

Szerkesztette: Dr. Béres József.

A *Kisvárdai járás vízrajzi vonásai* fejezet első részében a 2 liter/sec/km² lefolyási érték alapján megállapítja, hogy a talajok jó vízáteresztő képességűek, aminek szerves következménye, hogy a víztartó rétegekben a csapadék, párolgást meghaladó része rétegvízként tározódik. Véleménye szerint víztározódásra, csak a 0,5 mm-nél nagyon csapadékesemények esetében lehet számítani, hangsúlyozza (a

nyírségi területek esetében) a szintvonalakkal párhuzamos talajművelési technikákat, amely köztudottam a vízmegtartás egyik leghatékonyabb eszköze. Ki kell emelni, hogy ezt a látszólag egyszerű művelési módot még napjainkban sem alkalmazzák általánosan. Kisvárda Ny-i oldalán fekvő lápos terület művelésére a vízszint 40-60 cm-re történő lesüllyesztése estén lát esélyt (2. ábra). Az *1. számú ábra* részletesen bemutatja a második katonai felvételezés időpontjában (1874) jellemző vízrajzi állapotokat is.

2. ábra. Kisvárda rétközi területén fekvő „Leányok földje” mocsaras terület.
Béres József felvétele.

Kisvárda egyik jelentős természeti erőforrását a műre való mennyiségű lápimész jelentette. Kifejlődése a mocsaras területekre volt jellemző a Darusziget-tanya és a Sziget közötti részeken. Az 1957-ben megkezdett lápimész kitermelése a Leányok földjén folytatódott (3. ábra). Az anyag szénsavas mésztartalma rendkívül magas, elérte a 30-80 súly %-ot is. A kitermelés a 80-100 cm-es mélységtől folyt és mintegy 240 hektárnyi területet érintett. A kitermelés helyén a talajvíz felszivárgott és átlagosan mintegy 0,5 m mély kitöltő vízszintet hozott létre. Az öntözésre is alkalmas talajvíz mennyiségét 210 000 m³-ben került meghatározásra. Kiemeli, hogy a területre jellemző jelentős, - mezőgazdasági szempontból

kedvezőtlen, - 60-100 cm közötti talajvíz nívó ingadozást, öntözéssel jelentős mértékben lehet csökkenteni. Egyes területeken a talajvízszint ingadozás az 1-1,5 métert is eléri, ami már komolyan veszélyezteti a gyümölcsösök termés hozamát is.

A talajvíztükör szintje Ny-K-i irányba folyamatosan csökken 20-60 cm-től egészen 700 cm-ig (nyírségi terület). A terület talajvízbázisa a lényeges vízzáró réteg hiánya miatt könnyen elszennyeződhet főleg nitrát és ammónia tartalmú vegyületekkel. A vasban szegény, ám kalcium-hidrogénkarbonátban gazdag vizek csak a savanyú talajok öntözésére alkalmasak.

3. ábra. A Leányok földjén kitermelt lúpimész helyén felszivárgó talajvíz.
Béres József felvétele.

A *Kisvárdai növényföldrajzával* foglalkozó fejezetben a széles körűen idézett szakirodalmi leírások a több évtizedes saját kutatások eredményeivel lettek kiegészítve. A szerző a terület nyugati részének növényföldrajzi beosztását tovább pontosítja, miszerint, az itt kialakult meszes-kotus lúp miatt nem azonos a Tisza árterületének flórájával. A mocsaras területeken a vízmélység függvényében jól felismerhető növényzeti övezetek alakultak ki. Ezek a következők: az *állandó vízborítású* területek, az *időszakosan vízborított* felszínek, ahol a nyugalmi talajvízszint 20-40 cm mélyen fekszik, valamint az *időszakos vízborítástól mentes*,

magas talajvízállású részek. Az *időszakos vízborítástól mentes* területeket a növényzetük alapján két részre osztja. Egyik a savanyú kémhatású, homokos térszínen uralkodó mészkérülő növényzettel jellemezhető terület, a másik az erősen meszes talajok mészkedvelő növénytársulásai.

Kisvárdai flóraelemek értékelése során, mind az összes flóraelem, mind a gyógynövények esetében kimutatta azok százalékos megoszlását a származási helyük szerint, valamint azokat összehasonlította az országos megoszlásukkal (1. táblázat). Ezek szerint, míg az összes flóraelem közül a Kozmopolita elemek aránya országosan 6,31 %, addig Kisvárdai esetében ez az arány 16,24 %. Ugyan ez az összetétel az Európai (Eurázsiai) elemek esetében 43,07 % országosan, Kisvárdán 62,8 %. A gyógynövények esetében a Kozmopolita elemek arányai 8,9 % és 14,94 %-os megoszlást mutatnak, míg az Európai (Eurázsiai) elemek esetében 54,5 % és 74,0 %-os arány figyelhető meg. A gyógynövényfajok legnagyobb száma Kisvárdai Ny-i részén, a rétközi mocsaras-lápos területeken található.

1. táblázat. Kisvárdai flóraelemek %-os megoszlása (aeráspektrum) az összes flóraelemre és a gyógynövényekre vonatkozóan.

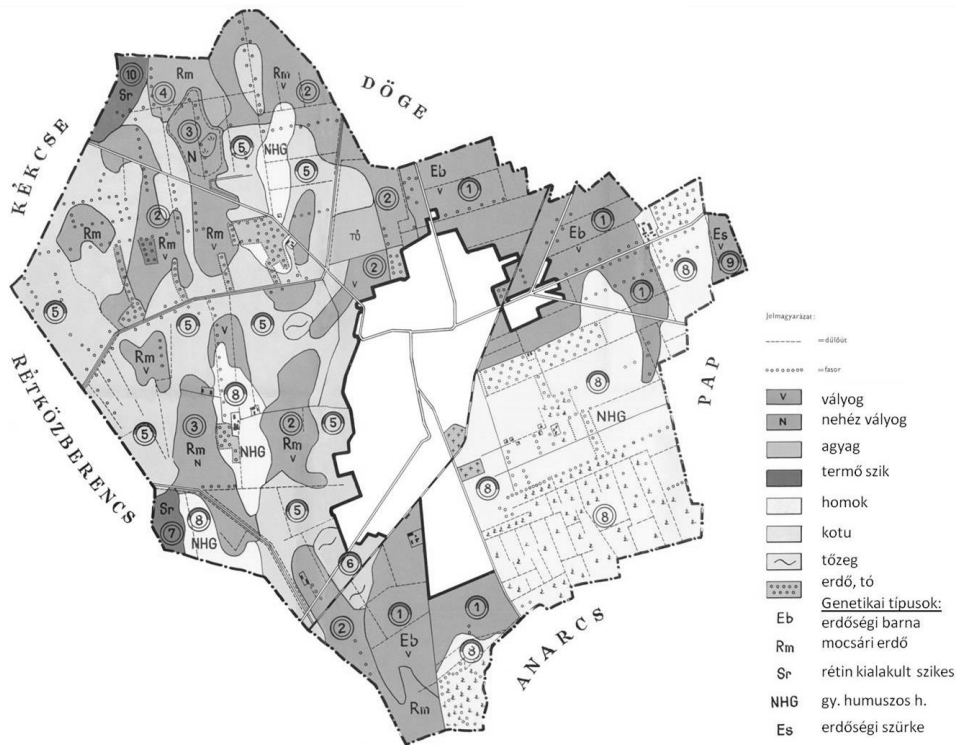
Szerkesztette: Béres József.

származása	Összes flóraelemek		Gyógynövények	
	megoszlása %-ban			
	Hazánkban	Kisvárdán (Béres szerint)	Hazánkban	Kisvárdán (Béres szerint)
1. Kozmopolita	6,31	16,24	8,9	14,94
2. Adventív	3,06	6,06	4,0	5,00
3. Európai (Eurázsiai)	43,07	62,80	54,5	74,00
4. Kontinentális	14,52	12,24	8,0	5,02
5. Mediterrán	13,05	2,34	8,9	0,01
6. Atlanti	3,53	0,06	1,0	0,00
7. Borealis	0,33	0,01	0,0	0,00
8. Alpin	2,45	0,01	2,4	0,00
9. Balkáni	2,55	0,22	2,4	0,02
10. Endémikus	1,93	0,01	2,0	0,00
11. Kárpáti	0,75	0,01	0,0	0,01

A Kisvárdai talajainak kialakulása fejezetben rendkívüli alapossággal, ugyan csak több évtizedes terepi és laboratóriumi munka eredményeként kerül bemutatásra a terület talajtani képe. A Kisvárdai keleti felén kialakult zonális erdőtalajok közül a 107-110 méteres szintközben *rozsdabarna erdőtalaj* alakult ki (4. ábra). Ezen talajtípusra egy 20-40 cm vastag kilúgozott „A” szint, egy 40-80 cm vastag

rozsdavörös „B” szint a jellemző, majd ez alatt következik a „C” szint, ami a homokos alapkőzetet jelenti. Emellett meghatározott egy erősebben kilúgozott *podzolos erdőtalajt*, valamint lehatárolta a *kovárványos barna erdőtalajok* elterjedését.

A nyugati, rétközi területeken fekvő azonális típusba tartozó mocsári eredetű réttalajokat írt le. Külön kitér a magas CaCO_3 tartalmú lápimész előfordulásokra, amelyek kialakulását a nagy tömegben jelen lévő különböző fajokba tartozó házascsigák okozták. A csigák számára kedvezőtlen feltételeket nyújtó részekben 1-1,5 m vastag tőzeg halmozódott fel.

4. ábra. Kisvárdai talajtanterület térképe (1960).

Felvételezte, vizsgálta és szerkesztette: Dr. Béres József.

A talajtípusok leírása mellett kitér azok dinamikájára és hasznosítási lehetőségeire is. Az erdősegi talajok mésszel, nitrogénnel, foszforral gyengén közepesen, káliummal közepesen ellátottak. Véleménye szerint ezeknél a talajoknál a növényekre mérgező mozgékony alumínium tartalom növekvő, míg a felvehető cink, kobalt és jódtartalom erősen csökkenő tendenciát mutat. A javításuk nagy mennyiségű (10-50 q/kh) lápimész kihelyezésével oldható meg. A termesztésre javasolt növények: alma, szőlő, burgonya, rozs, intenzív búza, dohány, napraforgó, kukorica, káposztafélék, hagyma.

A mocsári eredetű réti talajok humuszban gazdagok, nitrogénnel, és a legtöbb részben mésszel, szervesen és lazán kötött, jóddal, brómmal, kobalttal, magnéziummal jól ellátottak. Foszforban, káliumban, réz mikroelemekben szegény talajok. Termőképességük javítása a talajvízszint 1-1,5 méterre történő csökkentésével, valamint foszfor és kálium műtrágya kihelyezésével érhető el. Kiemeli a víz távozását segítő durva-hantos őszi mélyszántást és a meszes részeken történő szemcsés foszfor kihelyezését. Termesztésre javasolt növények: télikáposzta, kender, kukorica, takarmányrépa, a mészben szegényebb részeken vetőburgonya (!), mélyebb talajvíz esetén (150 cm) őszibarack, kajszi és szilva. A magasabb talajvízállású területeken a köszméte, feketeribizli, málna és szőlő lehet számításba.

Béres József tanulmánya zárásaként megjegyzi, hogy a táj arculata az előző száz évben sokat változott, de az azt követő száz évben még több változásra kell számítani. Habár a tanulmány megjelenése óta a száz esztendőnek még a fele sem telt el napjainkig, de azt kell megállapítanunk, hogy jóslatai már igaznak bizonyultak.

A Kisvárdai természetföldrajza tanulmány esetében összegzésként megállapítható, hogy az, a terület kiterjedéséhez mérten nagyon alapos, a természetföldrajzi elemek mindegyikére kiterjedő, csaknem két évtizedes terepi és laboratóriumi kutatómunka lezárása. A munka publikálása óta eltelt 45 év, az abban bemutatott eredmények jelentős része ma is helytálló, kiemelve a mélyreható analitikai munkán alapuló talajtani, talaj- és növényföldrajzi fejezeteket. Dr. Béres József kutatói nagyságának méltó kifejezője ez a tanulmány, amellyel egyúttal követendő példát is állított a tudóstársadalom számára, miszerint érdemes és szükséges más tudományágak területén is alkotni főleg akkor, amikor azok a szűkebben vett szakmai eredményeinkhez építő jelleggel járulnak hozzá. Zárszóként talán az a legméltóbb, ha magától a szerzőtől idézünk, amely véleményem szerint méltó módon jellemzei Dr. Béres József emberi nagyságát és a szülőföldje iránt érzett szeretetét.

„Kisvárdai nem dicsekedhet erdővel, sem ásványokat rejtő napsütötte hegyoldalakkal. Az évezredekkel ezelőtt kialakult medencét elborító tengerben az üledékes kőzetekkel való feltöltődés folyamata ment itt végbe, majd a felszínt az ősi Tisza folyó finomabb szemcséjű hordaléka révén alakította a jelenlegire.

*Ez a hordalékanyag legnagyobb természeti kincsünk. Olyan kincs ez, amely csak az ember tudatos, egyre több ismeretet igénylő, fáradtságos munkája révén válik igazi értéké: **a mindennapi „kenyeret” termő termékeny talajjá.***

BÉRES JÓZSEF A BURGONYATERMESZTÉS HATÉKONYSÁGÁT TÁMOGATÓ KUTATÓMUNKÁJÁNAK JELLEMZŐI AZ ÉSZAK-NYÍRSÉGBEN ÉS A RÉTKÖZBEN

KORMÁNY GYULA

Main aspects of the scientific work of József Béres, who aimed to support the efficiency of potato production in Northern-Nyírség and Rétköz

Széchenyi Prize-winning researcher József Béres has created an outstanding and unparalleled work with decades of hard and long-unrecognized work. He obtained research work corresponding to his field of expertise in the spring of 1954. It recognizes the lack of important trace elements in soils where severe diseased plants have developed. From 1964 to 1989 he worked as a scientific researcher at the Kisvárda Plant of the Nyírség Agricultural Research Institute. His research topic was the exploration of the causes of potato deterioration. He managed to find and isolate the virus that caused the mild mosaic. From the study of the control of potato diseases, he came to human cancers. He is convinced that trace elements play an extremely important role in the development of human cancers. In 1972 József Béres created the droplets containing trace elements and minerals in a complex form, which serve to strengthen the immune system, prevent diseases and recover from diseases. In 1978 Béres drops were officially approved for marketing, and in 2000 they were classified as medicines.

A kutató tevékenységig vezető út

Béres József ifjú kora óta élete végéig kitaró szorgalommal, erős akarattal, töretlen lendülettel, szakmai szeretettel, elhivatottsággal végezte kezdetben fizikai, majd a tudományos munkáját. Élete a szorgalom, a becsület, a hazaszeretet, a kitartás, a meg nem alkuvás, a segítőkészség egyik legszebb példája. Széchenyi-díjas kutató egyike azon magyaroknak, akik felfedezésükkel és évtizedes kemény és sokáig el nem ismert munkával kiemelkedőt és páratlant alkotott.

Tizenhárom évesen befejezte egy időre tanulmányait és iskola helyett dolgozni kezdett gyümölcsösökben, fűrésztelepen szülőfalujában, Záhonyban. A rábízott feladatokat nagy gonddal és odaadással végezte. A helybeli orvos és a gyógyszerész biztatására 18 évesen, 1938. év márciusában kezdte meg tanulmányait a kecskeméti Purgly Emil Mintagyümölcsös és Kertmunkásképző iskolában, ahol kiváló kertészként fejezte be tanulmányait. 1940 év tavaszán, frissen szerzett diplomával, tele tettvággyal, lelkesedéssel tért vissza a szülői házhoz. Rövid ideig dolgozhatott kertészként a falu mintakertészetének magvalósításáért, mert 1941 októberében behívták 3 éves sorkatonai szolgálatra. 1943 telén frontra, harcoló alakulatokhoz vezényelték. Véres ütközetek sorát túl élve 1945 nyarán ismét hazatért.

A katonai szolgálatának elején, a Kassai II. Rákóczi Ferenc Premontrei Gimnázium levelező tagozatán kezdte el középfokú tanulmányait, de néhány hónap eltelte után félbeszakad, mivel alakulatát a harcoló egységekhez, a frontra vezényelték. Több év eltelte után a Nyíregyházi Kossuth Lajos Evangélikus Gimnázium levelező tagozatán folytatta gimnáziumi tanulmányait. 1948-ban érettségizett.

A háború után alkalmi munkát vállalt gyümölcsösökben, díszkertekben. Kertészeti szakiskolában szerzett ismereteit hatékonyan tudta kamatoztatni a növény-nemesítésben, a termények értékesítésében. Kiváló szakmai felkészültségének, jó szervezőképességének köszönhetően hamarosan vezetői megbízást kapott a záihonyi Földműves- és Hitelszövetkezetenél. 1954. év elején a Kisvárdai Járás Mezőgazdasági Osztályán helyezkedett el, ahol kertészeti felügyelői feladatokkal bízták meg.

A talaj tápanyag-gazdálkodásának szerepe a burgonyatermesztésben

*1954 tavaszától új korszak kezdődött életében, szakterületének megfelelő munkához jutott a Kisvárdai Mezőgazdasági Gépállomás újonnan létrehozott laboratóriumában. Az itt eltöltött idő jelentette kutató munkájának kezdetét. A gépállomás laboratóriumának vezetésével, a munka szervezésével, irányításával őt bízták meg. *Feladatuk talajtani, növényvédelmi, takarmány és élelmezési termékvizsgálatok végzése volt a Kisvárdai Járás mezőgazdasági termelésének fejlesztése érdekében.* Talaj-, víz- és növénymintákat gyűjtöttek különböző területekről, talajtípusokról. Vizsgálatukat, megfigyeléseiket mezőgazdasági termelőszövetkezetek, állami gazdaságok, egyéni gazdálkodók területein végezték. A térség talajtípusainak tanulmányozásai során kijelölték azokat a területeket is, amelyek a korszerű agrotechnikai eljárásokkal a legalkalmasabbak a magas-hozamú burgonyatermesztésre. Igazán jó termés csak a tápanyagokban gazdag középkött, humuszos homok- és mezőségi talajon várható.*

Megfigyeléseik során tapasztalhatták, hogy a Nyírség talajviszonyai között egyre gyakoribbak a kedvezőtlen talajkémiai tényezők, amely a táj talajtani sajátosságainak, légköri viszonyainak, növénytársulásának és a talajhoz nem igazodó helytelen tápanyag-utánpótlásának a következménye. *Fontos nyomelemek hiányát ismeri fel az olyan talajokban, ahol súlyos beteg növények fejlődtek.* Javaslatára nyomán a hiányzó mikroelemek (Cink (Zn), Fluor (F), Jód (J), Mangán (Mn), Molibdén (Mo), Réz (Cu), Vas (Fe), Kobalt (Co), Bór (B)) pótlásával a növények fejlődésében a problémák megszűntek. Ugyanakkor elkerülhetetlennek tartja a talaj szerves-anyagának megőrzését, illetve fokozott gyarapítását. A talaj tápanyag-gazdálkodásában leghatékonyabb az istállótrágya és más szalmás trágyaanyagok, melyeknek a talajba keverése növeli a talaj porozitását és ezáltal a levegőztöttségét, vízvezető képességét. Sajnálattal állapítja meg, hogy a javuló műtrágya-ellátottságnak következtében a gyakorlatban másod-, sőt negyedrendű

kérdéssé süllyedt a talajok szerves anyagának megóvása vagy fokozása. Ennek a téves gyakorlatnak a súlyos következményeire hívta fel az agrárszakemberek és a termelő gazdaságok vezetőinek figyelmét. Hangsúlyozza, hogy a magasabb termésátlagot (175-250 q/ha) akkor érhetjük el, ha a szerveztrágyázást műtrágyával kombinálva alkalmazzuk. Ugyancsak lényegesnek tartja a termésátlagok fokozása érdekében az optimális tápanyag biztosítása mellett az öntözési lehetőségek minél hatékonyabb hasznosítását.

Vizsgálati eredményeit, javaslatait az agrárgazdasági szakemberek elismeréssel fogadták, a gyakorlatban hasznosították. Célkitűzéseit, módszereit, eredményeit szakmai folyóiratokban, megyei és időszakos kiadványokban publikálta, konferenciákon ismertette. Aktívan részt vett a TIT által szervezett ismeretterjesztő munkában, megbízták a Kisvárdai Járásban több helyen szervezett Ezüstkalászos Gazdatanfolyamok vezetésével.

A laborvezetői feladatok, a kutató munka ellátása mellett szakmai ismereteinek bővítése érdekében talajtani, laborvezetői, szerves- és szervetlen kémiai témakörökben továbbképzéseken vett részt a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen. Még a gépállomáson dolgozott, amikor megkezdte (1961-ben) tanulmányait a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen. Egyetemi tanulmányait 1965-ben fejezte be, s szerzett agrármérnöki diplomát. Három év elteltével, 1968-ban Summa Cum Laude eredménnyel doktorált általános élettanból és agrobiológiából.

Tudományos munkája a kutató intézetben

1964. január 1-én a Nyírségi Mezőgazdasági Kutató Intézet Kisvárdai Telepére került tudományos kutatói beosztásba, ahol Teichmann Vilmos világhírű burgonya nemesítő irányítása alatt dolgozott. Megtiszteltetésen túl ez azt is jelentette számára, hogy pályafutása egyik legfontosabb és legproduktívabb állomásához érkezett. Itt dolgozott 1964- 1989-ig, a kutató munkában elért eredményei döntő hányada ehhez az intézethez kötődik.

Kutatási témája a burgonyaleromlások okainak feltárása volt. A téma aktualitását az adta, hogy az ötvenes évektől kezdve az ország legnagyobb burgonya-termő körzetében, a Nyírségben a burgonya átlagtermése folyamatosan csökkent. A termés visszaesését döntően a burgonyavész okozta. A betegség leginkább a Nyírség és a Rétköz burgonyatermő körzeteiben jelentkezett erőteljesebb mértékben, amely a termésmennyiség, valamint a burgonya vetésterületének a rohamos apadását eredményezte. A vetésterület 1945-től 1950-ig az 1931-1940-es évek átlagához viszonyítva 3,2 %-kal emelkedett, amit főleg az átlagosan egy főre jutó magas évi fogyasztás (130 kg/fő), s az áruburgonya értékesítés biztonsága indokol. Az ötvenes évek elejétől megfordult a trend, a vetésterület tartós csökkenése kezdődött. Ez egyrészt következménye a hatvanas évek kedvezőtlen időjárásának. 1963-1964-ben az aszály okozott jelentős termés kiesést, míg 1965-ben a jó terméskilátások után rendkívül csapadékos, párás időszakban a burgonyavész addig

még soha nem tapasztalt mértékben pusztított. 1965- 1970-es évekre olyan mértékűvé vált a levéltetvek terjesztett vírusos (levélsodró-, Y- vírus) burgonya-leromlás, hogy már csak a minimális termésátlagok keletkeztek. *Másrészt a legtöbb gazdaságban nem voltak meg a nagyüzemi termesztés szükséges feltételei, pl. ültető-, betakarító-, osztályozógépek, gyomok és a kártevő rovarok elleni vegyi eszközök.* A vetésterület apadásában jelentős szerepet játszott az is, hogy erőteljesen hanyatlott az ipari és a takarmányozási igény, valamint országosan is csökkent az egy főre jutó burgonyafogyasztás, a háború előtti 130 kg-ról 1965-re 81 kg-ra esett vissza, mivel a lakosság táplálkozása differenciáltabb, növekszik a zöldség-félék, a gyümölcs, és az állati termékek fogyasztási aránya.

Mindez a lakosság burgonyaellátásában zavarokat okozott, ezért kiemelt, elodázhatatlan társadalmi és agrárgazdasági feladatként jelölték meg a lakosság megfelelő minőségű burgonyával való ellátását. Ennek egyik legfőbb eszköze a környezeti hatásoknak (talaj, időjárás, fertőzések, stb.) ellenálló, új fajták nemesítése, a termésátlagok növelése mellett. E feladat megoldásában jelentős szerepet vállalt a Nyírségi Mezőgazdasági Kutató Intézet Kisvárdai Telepe is, ahol a burgonyatermesztés problémáinak felszámolása érdekében 1954-ben indult kutató munka. *Az intézet fő célkitűzése az egészségesebb vetőgumó előállítás, amely helyes tárolással, korai ültetéssel képezi a nagy hozamokat biztosító agrotechnika egyik oldalát, míg a másik oldalát a talaj termékenységének biztosítása áll.* (Béres J. 1974) szerint az egyik oldal sem hozza meg másik nélkül a kívánt eredményt. Vizsgálatai alapján hangsúlyozta, hogy a talaj termékenységét sokféle tényező alakítja ki. Legfontosabbak: a talaj kémiai és fizikai adottságai, a burgonya élet-tani igényei, az uralkodó légköri hatások. Ugyancsak előremutató megállapításra jutott azzal, hogy a termésingadozást nem lehet csak a magas hőmérséklettel együtt járó szárazsággal, sem az ezek miatt intenzívebben szaporodó levéltetvek vírusterjesztése által okozott vetőgumó leromlással magyarázni. A légköri tényezők ugyanis, elsősorban a növény talajjal való szoros kapcsolata révén, az anyag-csere folyamatokban érvényesül. A talajt érő hatások pedig kémiai természetű változásokkal járnak, amelyek növényélettani szempontból kedvezőtlenek is lehetnek, és így a növény ellenálló-képességét is leronthatják. A talaj kémiai állapota – a hozam és a leromlás szempontjából – alapvető jelentőségű (Béres J. 1974).

Vírusok, makro- és nyomelemek szerepe a burgonyatermesztésben

Több száz hektár burgonyaföld megfigyelése és vizsgálata során arra jutott, hogy az érett istállótrágyával dúsított talajban mindig egészségesebb burgonya terem, mint a csak nitrogén- foszfor- kálium műtrágyával kezelt területen. A talajok kémiai elemzése és különböző talajokon termelt növények vizsgálata azt mutatta, hogy a talajokban 19 kémiai elem fordul elő. Az elemek közül egyesek elsőrendű szerepet játszanak a növények fejlődésében, mások szerepe elhanya-

golható. A kémiai elemek közül a legnagyobb mennyiségben a kálium (K), foszfor (P), kalcium (Ca), magnézium (Mg), szilícium (Si), nátrium (Na), klór (Cl) fordul elő. A szerves anyagok képződésénél a makro-elemeken kívül többnyire más elemek is szükségesek: réz (Cu), mangán (Mn), molibdén (Mo), cink (Zn), fluor (F), jód (J), vas (Fe). Ezek csak egészen kis mennyiségben szükségesek, úgynevezett nyomelemek. A talaj-, és növényanalízisek vezettek annak a felismeréséhez, hogy a nyomelemeknek kiemelt jelentősége van a növények ellenálló-képességének szempontjából. Kedvező összetételű, jó talajadottságú területeken egészséges termés várható. Kedvezőtlen talajon viszont jelentős és évről évre fokozódó vírusfertőzöttségre számíthatunk. Felismerte azt is, hogy a nyomelemek nemcsak a növényvilágban, hanem az állatok életében is nélkülözhetetlenek.

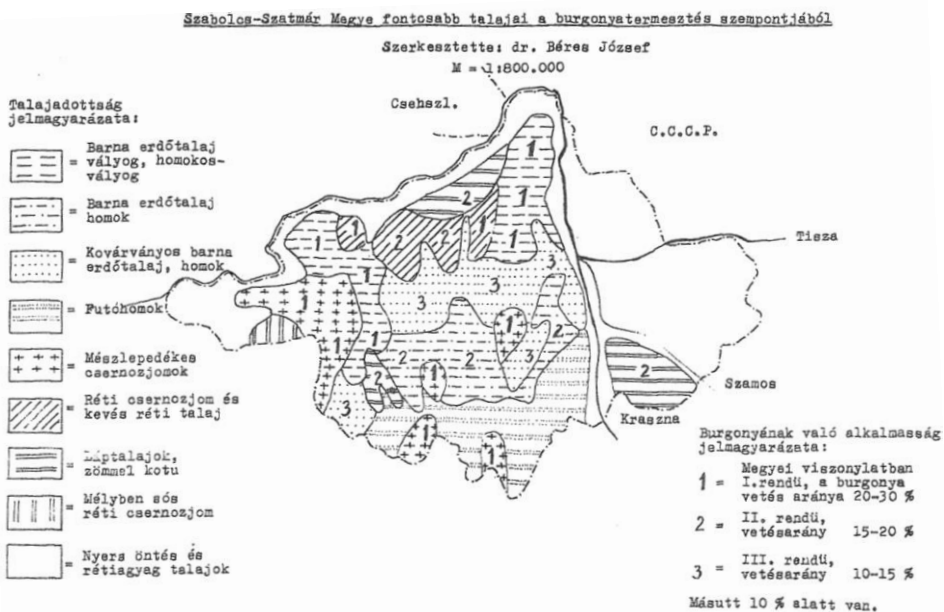
Talajtani, ökológiai vizsgálati alapján határozott véleménye, hogy a talajadottságoknak, a környezetnek igen jelentős hatása van a növények és az állatok fejlődésére. A növénytermesztésben és az állattartásban jelentkező bajok gyökerei a talaj kedvezőtlenül megváltozott és ma is változó adottságaira vezethető vissza. Itt elsősorban az átgondolatlanul végzett műtrágyázásra gondol, melynek következtében egyes makro-elemek mennyisége felhalmozódik, ugyanakkor csökken a legtöbb létfontosságú nyomelemek mennyisége és felvehetősége a talajból. Ezek különbözőképpen megnyilvánuló anyagcsere zavarokat okoznak, és a környezeti tényezők kedvezőtlen hatásaival szemben az ellenálló-képességet nagymértékben lerontják. Többen a burgonyaleromlását úgynevezett „*talajuntságnak*” tulajdonították és bizonyos vírusok fellépésének. Ő a talajuntságra kereste a választ: melyek azok a tényezők, amelyek megfoghatók és kizárhatók a burgonya-termesztésben? Kutatásai során arra jutott, hogy a kóros folyamatokban, a különös vírusok is jelen vannak, s akkor jutnak uralomra, amikor az anyagcsere-egyensúly felborul. *Neki sikerült a levélsodródást okozó vírust megtalálni, elkülöníteni, amit mások eddig nem tudtak megnevezni.*

Az új felismerésének fogadtatása nem volt egyhangú. Szép számmal voltak azok, akik nem ismerték el munkáját, megfigyeléseit, eredményeit, elvetemült elképzelésnek tartották állításait. Egyetlen ember volt a kutató intézetben Teichmann Vilmos, aki odafigyelt a munkájára és bátorította a további kutatásra. A burgonya betegségek okai között a talajtani tényezők alapvető szerepét ő is elismerte.

Teichmann Vilmos a burgonya leromlását elsődlegesen a vírusoknak tulajdonította. Azt feltételezte, hogy azért lesz vírusbeteg a burgonya, mert a kórokozók megfertőzik. E szerint az a növény betegszik meg, amelybe a vírus fertőzést átvivők (pl. levéltetvek, kabócák) által bekerül. Béres vizsgálatai szerint a növényi betegségek kialakulásának végső okát a talajok nem megfelelő minőségében, főként a nyomelemek hiányában kell keresni. Kóros tünet, betegség csak akkor alakul ki, ha a növény ellenálló-képessége valamilyen oknál fogva felborul, kedvező feltételeket biztosítva a kórokozóknak. A növények rezisztenciájának csökkenése származhat bizonyos nyomelemek hiányából vagy károsan ható elemek túlsúlyából is. A vírussal fertőzött burgonya alól származó gumók hajtásai vékonyak, un.

cérnahajtások. A leromlás jelét mutatja az is, ha a hajtás helyett apró gumókat nevel. Máskor meg egyáltalán ki sem hajt. A vírusos leromlás jelentős termés kiesést okoz. Például 3 év után-termesztés során a vírusos leromlás mértéke elérheti a 80 %-ot is, ami 60 %-os termés-vesztéssel jár. Rámutatott arra is, hogy a nyomelem nem csak a növényeknél, az állatvilágban is létfontosságúak, hiánya a növénytermesztésben és az állattartásban is számos gondot okozhat.

A burgonyaleromlás okaira keresve a választ, közben a kutatásai más irányba tereltek. Ugyanis a Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományi Osztályának felkérésére részt vett Magyarország talaj-genetikai térképének megalkotásában. Ebben az egész országra kiterjedő nagyszabású munkában Béres József feladata az ÉK-Nyírség és a Rétköz keleti részén lévő talajtípusok térszerkezetének feltárása, s a legfontosabb fizikai, kémiai jellemzőik, és minőségük, termőképességük meghatározása. A 150 centiméter mélységből vett talajmintákat laboratóriumban analizálta. A megye talajtípusairól rövid jellemzést adott, s ennek alapján rangsorolta a burgonyatermő területeket (1. ábra). Vizsgálatai során olyan eredményekhez jutott, amelyek stabil alapot jelentettek a későbbi kutatásaihoz.

1. ábra. Szabolcs-Szatmár megye fontosabb talajai a burgonyatermesztés szempontjából.

Szerkesztette: Béres József

A burgonyabetegségek leküzdésének kutatásától az ember daganatos betegedéséhez

Az 1970-es évek elején az embereket is érintő betegségek körében kutat tovább. A golyva és a nyomelemek kapcsolatának, viselkedésének tanulmányozása folyamán, behatóbban a jód anyagcsere forgalmának problémakörével foglalkozik, különös tekintettel a burgonya leromlására. (doktori értekezését is ebből a témakörből írta). A különböző típusú települések megfigyelései során talált olyan falvakat, ahol a környezet jódban gazdag volt, ennek ellenére sok volt a golyvás megbetegedés. Néhol pedig jódban szegény helyeken nem vagy alig találni ilyen megbetegedést. Ennek ismeretében vizsgálatai kiterjedtek a helyi talajokra, vizekre s néhány szántóföldi növényre. Sikerült megállapítania, hogy ahol víz van (folyó- és állóvíz, pocsolya) ott mindig sok a golyva. A vízben mikroorganizmusok sokasága található. Ezek közül sikerült azonosítania egy mikroszervezetet, amely egysejtű kékmoszatnak bizonyult. Ezek csak golyvás helyeken és csupán vízkörnyékén fordul elő. Ezek az egyszerű szervezetek a burgonyában és más növényekben is megtalálhatók. Az ember és az állatok szervezetébe ivóvízzel vagy a környék porával jutnak be, és ha nagy a számuk, betegséget okozhatnak. Véleménye szerint a pajzsmirigyben megtelepedett mikroszervezetek okozzák a jódhiányos tüneteket.

A növények vírusos megbetegedéseinek tanulmányozása, a betegség okainak keresése, az egészséges és beteg növények összehasonlító vizsgálata, a környezetben bekövetkező változások elemzése vezette őt a nyomelemek élettani szerepének felismeréséhez, és végül növény, állat, ember láncon keresztül eljutott a betegségekkel szembeni ellenálló képesség, az immunrendszer fontosságának felismeréséhez. A hosszú, szisztematikus kutató munka folytán *a burgonyabetegségek leküzdésének vizsgálatától eljutott az ember daganatos betegségeihez.* A daganatos szövetminták tanulmányozása során –véleménye szerint– sikerült a növényi kórokozó hatóanyagához hasonló, a rák kialakulásáért felelős kórokozók nyomára bukkanni. Arra a meggyőződésre jutott, hogy a daganatos betegségek kialakulásában a nyomelemeknek rendkívül fontos szerepe van. Egyértelművé vált, hogy az elemek aránytalan eloszlása a vírusok gyarapodását, s a szövetekben elváltozásokat eredményezhet. Úgy találta, hogy a rákot előidéző kórokozó – a növényi vírusbetegségeket okozó ágensekhez hasonlóan jól meghatározható fejlődésmentet mutatnak az emberi, állati szövetekben, és valamennyi formája képes a szaporodásra, s elképesztően ellenálló lények.

A szerteágazó kutatásai során célzottan kereste a kapcsolatot a különféle nyomelemek és a betegségek között. Arra a következtetésre jutott, hogy az egyre fokozódó kórtani bajok kialakulását jelentősen fékezni lehetne egy olyan készítménnyel, amely a makro- és a nyomelemek egyensúlyát biztosítja. Sikerült felderítenie a szükséges elemek legkedvezőbb adagjait, a legmegfelelőbb arányát és a feszívódásukat biztosító leghatékonyabb formát. Kiemelte, hogy egy ilyen szer

rendszeres használata kiegyensúlyozottá tenné a szervezetet, ezáltal a megfelelő működésre képes immunrendszer biztosítaná a kórokozókkal szembeni védelmet, és a betegség kialakulása ily módon megelőzhetővé válik.

Béres József 1972-ben alkotta meg a nyomelemeket és ásványi anyagokat komplex formában tartalmazó cseppjeit, amely az immunrendszer erősítését, a betegségek megelőzését, a betegségek utáni felépülést szolgálják. Hosszú volt a küzdelem, rögzös az elismertetés útja, de végül a betegek és a művészek, írók, költők, filmesek, sportolók óriási nyomására 1978-ban az Egészségügyi Minisztérium engedélyezte a Béres Csepp hivatalos kereskedelmi forgalomba kerülését. Kezdetben egyetlen termék, a Béres Csepp mellé mostanra további több mint 100 féle készítmény sorakozott fel. Az 1989-es alapításkor még alig 10 főt számláló kisvállalkozás mára közel 500 főt foglalkoztató vállalatcsoporttá terebélyesedett Béres Rt.

Irodalom

Béres J. (1963): Talajkémiai és biokémiai tényezők döntő szerepe a burgonya leromlásában. Agrokémia és talajtan. Budapest. 12. pp. 145-156.

Béres J. (1973): A burgonya tápanyagellátása Szabolcs- Szatmár megye talajviszonyai között. Szabolcs- Szatmári Szemle 1. szám. pp. 73-84.

Béres J. (1974): Kedvezőtlen talajkémiai adottságok a Nyírségben, mint a burgonya hozamát és leromlását befolyásoló tényezők. ACTA Académiae Pedagogicea Nyíregyháziensis Tom 6/ E.

Béres J. (1975): Kisvárda természetföldrajza. A Kisvárdai Vármúzeum kiadványai 4. szám. Kiadja a Kisvárdai Városi Tanács. Kisvárda. p. 26.

Béres J. (1998): A burgonya levélsodródás és a dohány érbarnulás betegsége. Béres Rt. Budapest. p 106.

Béres K. (1999): Szirtfoknak lenni - Béres József életútja. Béres Rt. Budapest. p. 145.

Kormány Gy. (2019): A nyírségi burgonyatermesztés történeti földrajza. Történeti Földrajzi Közlemények. 7. évfolyam. 1-2 szám. pp.39- 50.

TELKIBÁNYA TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA

FRISNYÁK SÁNDOR – CSÜLLÖG GÁBOR

Historical geography of Telkibánya

Telkibánya, a medieval Upper Hungarian small settlement was part of the economic spatial structure of the Zemplén Mountains in the 11th-12th century, engaged in forestry, mountain shepherding and subordinate precious metal mining. In the 14th century, as a result of its increasingly important gold and silver mining, it gained the rank of 'royal mining town'. Due to the slow depletion of the ore deposits, mining declined and ceased. In the 18th century ore mining revived, however, only to a small extent and for a short period, then completely eliminated. In the 19th century, by establishing a porcelain factory and later a hard tile factory, Telkibánya retained its montane industrial character until 1906. Building on its natural and cultural heritage, it has become a recreational and tourist settlement in the 20th century and its present and future can be assured by this function.

Telkibánya a középkori arany- és ezüstbányászata révén a magyar gazdaságtörténet egyik legismertebb bányatelepülése. 1341-ben királyi bányaváros, mely dinamikus fejlődésének köszönhetően, a 15. században a Gömör-Szepesi-érc-hegység és tágabb környezetére kiterjedő felső-magyarországi bányavárosok rangsorában az ötödik helyet foglalta el, megelőzve olyan jelentős városokat, mint Rozsnyó és Igló.

Tanulmányunkban – történeti földrajzi megközelítésben – Telkibánya táj- (természeti erőforrás-) használatának történeti változásait foglaljuk össze, régebbi terepvizsgálataink és a rendelkezésünkre álló forrásművek alapján. A történeti földrajz, mint történeti tértudomány, az emberi tevékenységek térben meghatározó folyamatait és azokból eredő térstruktúrákat vizsgálja, a múlt egy időszakában. A manapság alig több mint ötszáz lakosú település társadalom- és gazdaságtörténeti folyamatait, a táj állapotváltozásait a kora Árpád-kori térfoglalástól a 19/20. század fordulójáig rekonstruáljuk, alkalmazva a történeti geográfia kutatásmetodikáját, pl. a retrospektív (logikai visszakövetkeztető) és komparatív (összehasonlító) módszert.

(1) Telkibánya a Zempléni-hegység északnyugati részén, a Nagy-Milíc-hegycsoport és a Magas-Zemplén határán, egy *riolittufa-medencében* települt. Területe 46,8 km², a Zempléni-hegység 3,4%-a. A hegységet a széles patakvölgyek, hegységközi medencék és hegységperemi (fél-) medencék rész tájakra tagolják.

A Telkibányai-tufamedence a geomorfológusok szerint *hegységperemi medence*, amely az Ósva-patak kiszélesedő völgyével kapcsolódik a tájhatárt képező Hernád-árokhoz. A medencét félkörívben vulkáni-hegyek (a Gyepű-, Medve-, Kánya-hegy, továbbá a Sinta-tető, a Cser-, Ökör- és Vas-hegy) övezik. A Magas-Zemplénhez sorolt Telkibányai-tufamedencét részben a szerkezeti mozgások, döntő mértékben az *eróziós folyamatok*, az Ósva-patak és északi mellékvizei alakították ki. A medence kétlépcsős hegyláb felszínét az eróziós-deráziós folyamatok feldarabolták: teraszos vagy teraszdarabokkal kísért *völgyek* és *völgyközi háta*k formálódtak, amelyek viszonylag kedvező agroökológiai feltételeket jelentett az erdős hegységben megtelepülő emberek számára (Baráz-Kiss 2007, Pinczés 1998).

A Zempléni-hegység – felszíni tagoltságának (93%-a 500 m-nél alacsonyabb dombosság, patak völgy és kismedence) és a prehisztórikus korokban szerszámkészítésre használt obszián, hidro- és limnokvarcit és egyéb kovaféleségek lelőhelyeinek köszönhetően –, korán benépesült (Pinczés 1998). A táj- (természeti erőforrás-) használata az őskőkortól a magyar honfoglalásig *részleges és időszakos-jellegű* volt. Az emberi tevékenység alapvetően nem volt hatással a tájfejlődés természetes folyamataira, és a földrajzi környezetben nem hozott létre marandó változásokat. A peremlépcsős hegységszegély és az öblözetek (félmedencék) kultúrtáj kezdeményei a népvándorlás korában, különösen a 750-es évektől a 9. század végéig tartó száraz klímaperiódus alatt, fokozatosan megsemmisültek (Frisnyák 2009).

A Zempléni-hegység és az érintkező tájegységek (pl. a Bodrogek, a Taktaköz, a Harangod és a Hernád-völgy) kedvező életföldrajzi feltételeket kínált a honfoglalók nagyállattartó és földművelő tevékenységének folytatásához. A hegység megszállása és gazdasági birtokbavétele Tokaj-Hegyalja déli peremén kezdődött, majd kiterjedt a kistrégió teljes területére és a Hernád-völgyére is. A helyválasztás tervszerűen, a honszerzők korábbi táj- (természeti erőforrás-) használat tapasztalatai alapján történt. A Hernád-völgyben a szállásépítés és gazdálkodás az eltérő természeti kistájak érintkezési övezetében indult, majd a határfelületről áterjedt a hegységi erdőrégióba is.

(2) Telkibánya földjének meghódítása a Hernád-völgy alluviális síksága, pontosabban a Zempléni-hegység nyugati peremlépcsős szegélyterülete (Abaúji-Hegyalja, régebbi nevén Mező- és Telkes-dűlő) felől, az Ósva-patak völgyében történt, feltehetően a már a 11. században. Korai benépesülése – a helyi tájenergiák mellett – a helyzeti energiáknak, a kedvező földrajzi fekvésének is tulajdonítható.

Telkibánya Abaúj vármegye Árpád-kori (kis) centrumtérképében, Abaújvár mellett, alig 5-6 km-re, alakult ki. Abaújvár 11. században épült földvára a Hernád menti, a belső medencerendszert és a Kárpáti-hegységkeretet összekötő, az országból kivezető ősi kereskedelmi és stratégiai (föld-) út ellenőrzése és védelme mellett egyéb funkciókat is ellátott. A 14. század közepéig a megyeszékhelyi, egyház központi, árucserre-forgalmi és kézműipari szerepkörével pozitívan hatott vonzás- és

ellátó környezetének társadalmi-gazdasági folyamataira is (Wolf é.n.). Később, mivel a megye és egyben a Felvidék keleti felére kiterjedő régió gazdasági központja, Kassa nem rendelkezett joggal, a megyeszékhelyi (közigazgatási) szerepkört több Hernád menti település, 1570-től 1647-ig – a Telkibányával szomszédos, 8-9 km-re fekvő mezőváros – Gönc látta el (Szalipszki é.n.). Gönc a késő középkorban és a kora-újkorban, Kassa után a vármegye második legnépesebb, legfontosabb mezővárosa és tájszervező központja volt. Hatásrendszere a Magas-Zemplén tájcsoport (erdőrégió) településeire, így Telkibányára is kiterjedt.

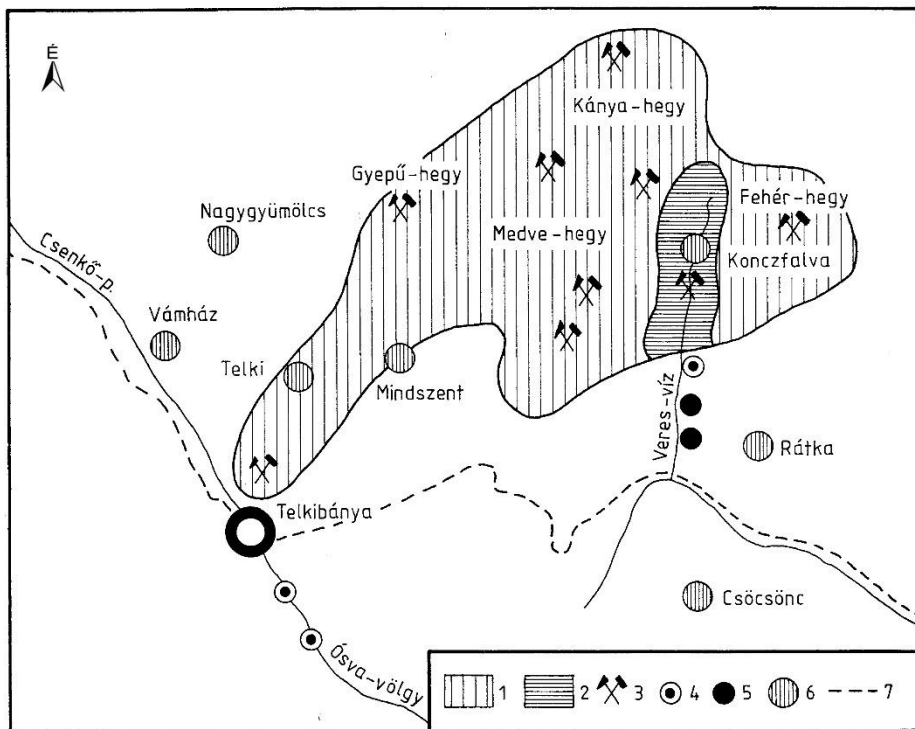
A településhálózat alapszerkezete az Árpád-kor végére alakult ki, majd – kisebb-nagyobb átrendeződéssel – a középkor vége felé stabilizálódott. Telkibánya a kismedence déli peremén, az Ósva- és a Vörös-patak völgyésíkjától kb. 55-60 m-re emelkedő Templom-domb platószerű felszínén épült. A 285-290 m magas dombtetőről könnyen elérhetőek voltak a tufamedence erdőirtással kialakított szántóföldjei és a hegységkeret erdőségei.

A tájpotenciál természeti elemeinek használatba vétele – kezdetektől fogva – az antropogén tájformálással, *erdőirtással* és *tereprendezéssel* kapcsolódott össze. A Telkibányai-medence erdőterülete feltehetően már a megtelepülést megelőzően is csökkent, mert a faszervezetű *abaujvári földvár építése mintegy 11 720 m³ fát igényelt*, s ezt a mennyiséget a környékről, kb. 40 hektár erdő kivágásával, igyekeztek biztosítani (Wolf é.n.). Telkibánya első lakói (talán már a földvár építés idején) és a későbbi nemzedékek folytatták az erdőirtást. A termelő tevékenységükkel az őskörnyezet (nyerstáj) egy részét kultúrtájá formálták. A belsőségtől észak-északkelet felé terjeszkedő kultúrtáj a riolittufára települt löszös és nyirokszerű agyagon kialakult barnatalajokat foglalta el. A szántóföld térfoglalása – a népesség számától és a gazdálkodás ágazati szerkezetétől függően – több időszakaszban, fokozatosan valósult meg. Az Árpád-kori Telkibánya területén – az ősi településmagtól különböző távolságban – ismeretlen időpontban, kisebb településhelyek (szórványok) is létrejöttek (Csöcsönc, Koncfalva, Nagygyümölcs, Mindszent, Rátka stb.).

(3) Telkibánya a megtelepülés idején – tágabb környezetéhez hasonlóan – *erdőgazdasági, hegyi pásztorkodó*, alárendelten *földművelő* településként hasznosította a természeti erőforrásokat. A 12. századtól kezdődően már megindult a nemesérc- és a malomkő bányászat, amely a következő évszázadokban meghatározó jelentőségűvé vált (Benke 2001). A felszínközeli arany- és ezüsttelérek a 12-13. században a Kánya- és Fehér-hegy lejtőin és a Veresvíz völgyében 8-10 m mély függőaknák telepítésével termelték ki. Az ércelérek kitermelése után az elhagyott aknák beomlottak vagy lejtőhordalékkal és meddőanyaggal feltöltődtek. Helyükön 1-2 méteres horpák, horpasorok képződtek. A felsorolt bányamezőkön kívül még a Sinta-tetőn, a Baglyas-völgyben és a Hasdát-völgyben található horpák, mindösszesen kb. 3 000 (Székyné 1970).

A királyi bányavárosi rangot 1341-ben elnyert Telkibányához csatolták a Zempléni-hegység másik arany- és ezüstlelőhelyét, Szépbányát (a későbbi Rudabányácskát). A 14-16. században – egy ideig még a felszíni horpabányászat

folytatása mellett – a Gyepű- és Kánya-hegyen, továbbá a Veresvíz-völgy felső szakaszán megindult a mélyművelésű, 100 m-nél is mélyebbre hatoló táróbányászat (1. ábra). A telkibányai montanisztikum ekkor éli virágkorát, mely 15. században, a huszita megszállás idején, átmenetileg mérséklődött. A husziták telkibányai uralma – egy 1687-es protokollum szerint – az 1430-as évek elejétől huszonnyolc évig tartott, és a negatív gazdasági hatásai mellett a településszerkezetet is átformálta (Baráz-Kiss 2007, Benke 2001, Hézser 1921).

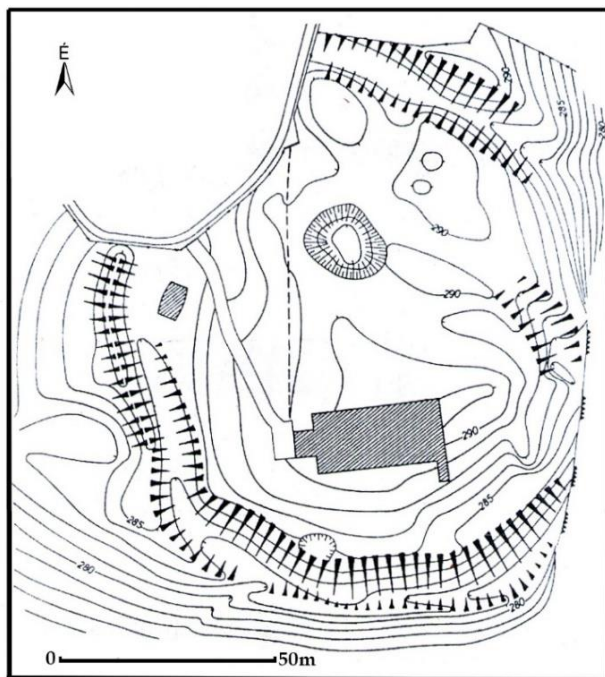
1. ábra. Telkibánya nemesfém-bányászata a 14-16. században
(Benke I. nyomán, kevés módosítással)

Jelmagyarázat: 1= bányakörzet, 2= külszíni horpabányászat a Veresvíz-völgyben, 3= mélyművelésű bánya, 4= malomkölelőhely, 5= ércelőkészítő, 6= tartozék- (szórvány-) települések, 7= fontosabb út

Az ércfeldolgozás (örlés, dúsítás, kohósítás) a kezdetektől, majd a bányaművelés fénykorában is a nagyobb aknák és tárók környékén, továbbá az Ósva- és a Vörös-patak völgyében a helyi víz- és fűtőenergia (faszén) felhasználásával történt. A 15/16. század fordulójától a dúsított ércet további feldolgozásra Szomol-

nokra vagy Aranyidára szállították. A 16. század közepétől a felszínközeli értelemek kimerülése hosszú időre megszüntette a bányászatot és a kapcsolódó iparágakat (Benke 2001).

A társadalmi aktivitás térben megjelenő folyamatai, az *őstermelés ágazatai* ebben a sok évszázados fejlődésszakaszban maradandó változásokat hoztak létre a természeti környezetben. Régen a gazdaságtörténet az őstermelés fogalmkörébe sorolta a mezőgazdaságot, az erdészetet, a halászatot, a vadászatot, a bányászattal és a kohászattal együtt (Faller et al. 1997). Az őstermelés formálta táj története a telephely és a mezőgazdálkodási tér (elsősorban a szántó- és legelőföld) megalkotásával kezdődött, majd az erdőhasználatot és a bányaművelést lehetővé tevő irtásfolyosók és -szigetek létesítésével, víz- és tereprendezéssel folytatódott. Az erdőrégióban megjelentek a montanogén tájjelemek (horpák, meddőhányók, kőfejtők, völgyzáró gátak, víztározók, erővíz-csatornák stb.) Az agrogén felszínnek használata a népesség növekedésével változott, a szántóművelés mellett a késő középkorban (a 14-15. században) az agrártermelés intenzívebbé vált, a gabona- és takarmánynövények mellett teret nyert a kertí növények szántóföldi művelése, a szőlő- és gyümölcsstermesztés is. Folyamatosan jelen volt az állattenyésztés is, amely a völgytalpi gyepek, és a nyomásos gazdálkodás parlagföldjei mellett az erdők természetes takarmánybázisát hasznosította (Hézszer 1921).

2. ábra. Telkibánya (Templom-domb) középkori sáncvára
Sándorfi Gy. és Novák Gy. nyomán

(4) Telkibánya belsőége (épített környezete) egy várhegyszerű dombtetőn alakult ki, ahol a lakó- és gazdasági épületek, kisebb veteményes és gyümölcsös kertek a 14. századi templomerdő és a hasonló korú ispotály körül helyezkedtek el, *halmazos településszerkezetet* formálva. A meredek lejtőkkel emelkedő, plató-jellegű térszín délkeleti, kb. 1/3 részén a *sáncvár* foglalt helyet (2. ábra), védelmet biztosítva a bányaváros lakosságának (*Baráz-Kiss 2007, Benke 2001, Nováki et al. 2007, Pusztai 2000*). A hely- és tájtörténeti irodalomban a sáncvár építési idejét pontosan nem határozzák meg, létrehozását egyrészt a város lakóinak, másrészt a települést hosszú időn át megszállva tartó huszitáknak tulajdonítják.

A Templom-dombon épült városban nem lehetett kutat ásni, így a környező hegyekből rézcsöveken vezették az ivóvizet a lakóterbe (*Hézsér 1921*). A cseh husziták a hegyi település egy részét, távozásukat megelőzően a vízvezeték-rendszerrel is elpusztították. A lakosság a huszita-korszakban kezdett áttelepülni a Templom-hegyet övező völgyekbe. A 16. században folytatódott az Ósva- és északi mellékvölgyeinek beépítése. A korábban említett szórvány-települések a 15. század közepén elpusztultak, lakói a völgyekben kibontakozó *szalagtelkes* településrészekre telepedtek meg. A középkori Telkibánya lakóinak számát nem ismerjük, inkább csak következtetni lehet annak alapján, hogy a 15. század végén Magyarország harminc bánya- és szabad királyi városának össznépsége kb. 80 000 főre tehető (*Gyimesi 1988*). Az említett város csoport társadalmi-gazdasági jelentősége – és ezzel összefüggően a népesség száma – igen nagy különbségeket rejt magában. Lehet, hogy elfogadható az 1517-ből származó adat, amely szerint Telkibánya lakóinak száma mindössze 150 lehetett (*Bácskai 1965*).

(5) A 16. században az akkori technikai eszközökkel és módszerekkel elérhető arany- és ezüztelerek kimerülése után, a bányászat hanyatlásnak indult, emiatt 1574-től 1757-ig szünetelt a termelés, és alapvetően átalakult a város gazdasági struktúrája. A királyi bányavárost előbb mezővárossá, majd 1715-től jobbágyfaluvá nyilvánították. A bányászat előtti térhasználat – a Nagy-Milic-hegycsoport és a Magas-Zemplén (= Háromhutai-hegycsoport és a Molyvás-tömeg) településeire jellemző erdőgazdálkodás, hegyi pásztorkodás és a montánipar – vált meghatározóvá.

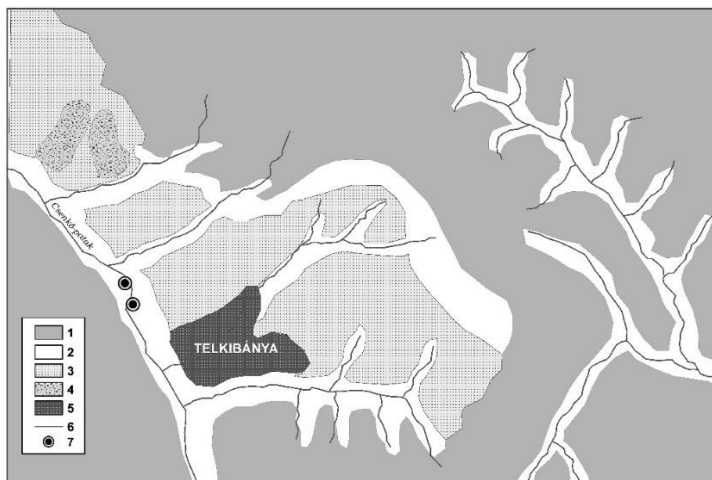
Telkibánya határszerkezete, a használatba vehető természeti térelemek jellege és aránya által, már az Árpád-korban kialakult, elérte optimális határait, majd a bányászat virágkorában stabilizálódott. Kultúrtáj elemeinek igénybevétele, használatának intenzitása – több hatótényező függvényeként – időben többször változhatott. A belsőség, a hegyi és völgyi településrészek északról közvetlenül a szántóföldekkel, délről az erdőségekkel voltak határosak. A tufamedencét tagoló patak völgyek gyepterületeit, a szántóföldek és az erdőperem közötti – bokrokkal és hagyás fákkal tagolt – legelőket az állattenyésztés hasznosította. A szántóföldi termelés háromnyomásos rend szerint történt, a pihentetett részeket legeltetéssel hasznosítva. A településhatár északnyugati részén, a Tatár- és a Rigó-völgy között, 220 m-től 300 méterig emelkedő térszínen szőlőtermesztést folytattak, közelében, a Nagygyümölcs határrészen pedig gyümölcsstermesztéssel

foglalkoztak (*Frisnyák et al. 2007*). A telkibányai szőlőhegyen a 15. század elején a gönci pálosoknak is volt szőlőbirtoka, a későbbi évszázadokban, az abaújvári gazdák béreltek itt szőlőskerteteket (*Wolf é.n.*).

A természetföldrajzi tényezők behatárolták Telkibánya mezőgazdasági termelését, amely – az erdőgazdasági övezet többi településéhez hasonlóan – kárpáti jelleget öltött, nem volt elegendő az önellátásra (*Ikvai 1981, Petercsák 1981*).

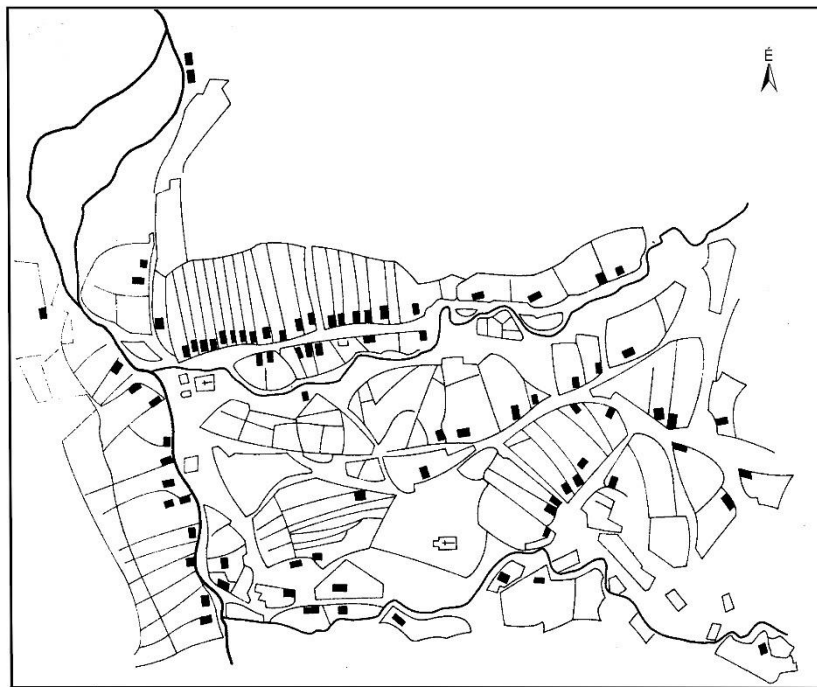
A hegységkeret az erdőművelés és az erdőipar (a hamuzsírforrás, szénégetés, a vízen energiával működő fűrészipar, szőlőkaró- és hordódonga-készítés, később, a 19. századtól a vasúti talpfagyártás) területeként épült be Telkibánya gazdasági térszerkezetébe. Az erdőhasználat-művelés részeként jellemző volt az erdei termékek gyűjtése, a vadászat, továbbá az erdei legeltetés és makkoltatás. A 17-19. században Telkibányán, és a Zempléni-hegység egész területén jelentősen (összesen 63,3 km²-rel) csökkent az erdőterület (*Járási 1996, 2007, Petercsák 1981*).

Térszerkezte alapján és medencehelyzetéből következően, Telkibánya *kis életkamraként* is felfogható (3-4. ábra). A Zempléni-hegység erdőövezetében az életkamrácskák – elszigeteltségük ellenére is – aktív részesei voltak a tájegységek (gazdasági mikrorégiók) közötti munkamegosztásnak. Telkibánya mint hegységperemi medencetelepülés, az Abaúji-Hegyalja és a Hernád-völgy falvaival, elsősorban a közeli Gönc városával alakította ki a gazdasági és kulturális kapcsolatait. A telkibányai hágón át és a Bózsva-völgyében haladó ősi transzverzális útvonalon lehetővé vált a kapcsolatépítés Tokaj-Hegyalja termény- és munkaerőpiacával is, az előzőhöz képest kisebb mértékben, elsősorban a 16-18. századi munkaerő migráció révén.

3. ábra. Telkibánya tájhasználata a 18. században
(szerk. *Frisnyák S. és Csüllög G.*)

Jelmagyarázat: 1= erdő, 2= gyepek, 3= szántó, a patakok mentén kisebb facsoportokkal, 4= szőlő, 5= település, 6= patak, 7= vízállás.

4. ábra. Telkibánya alaprajza a 18. században
(kéziratos térképek alapján szerk. *Frisnyák S.*)

(6) A bányászat és a kapcsolódó iparágak termelése – a 18. század elején folytatott kevésbé sikeres próbálkozások után – Mária Terézia korában ismét megindult, és változó intenzitással 1880-ig tartott. A Gyepű- és Kánya-hegyen a régi vágatokban és a település több pontján foglalkoztak a nemesérc-, elsősorban az ezüstabányászattal és az ércok feldolgozásával. A korszerűsödő, az új technikai eszközöket és termelési módszereket alkalmazó bányászatot a 18-19. században a többszöri megszakítottság és újratekintés jellemezte. A bányák termelési adatait és a foglalkoztatottak számát nem ismerjük. Egy 1838. évi feljegyzés szerint a helyi bányaiipar mindössze harminchat bányászt és nyolc napszámot alkalmazott. Nyilvánvaló, hogy a kedvezőbb periódusokban ennél lényegesen nagyobb, vagy többszörös létszámmal folyt a bányaművelés. A 18-19. században tapasztalható szerény mértékű fellendülés egyrészt a bányászat újraindításának, másrészt a Zemplén-hegységi erdőrégió gazdasági szerkezetváltozásának, a tradicionális erdőhasználatot felváltó tervszerű erdőgazdálkodásnak és a manufaktúrák kiépülésének tulajdonítható (*Baráz-Kiss 2007, Benke 2001, Faller et al. 1997*).

A Zempléni-hegység erdőrégiójában a 18-19. században ásvány- és kőbányák, fafeldolgozó telephelyek, fűrészmalmok, üveghuták, porcelán- és keménycserépgyártó manufaktúrák és egyéb műhelyek létesültek, többnyire alacsony termelési

kapacitással, kevés foglalkoztatottal. Telkibányán is ilyen ipari létesítmények működtek, kivéve az üveghutákat (*Frisnyák et al. 2007, Járasi 2007, Petercsák 1981*).

Telkibányán a Kánya-hegyen és a Baglyas pagonyban feltárt riolitkaolinra, a több térponton előforduló kvarcra, és a távolabbról beszerezhető mészpátra alapozva, 1825/30-ban felépült hazánk első porcelángyártó manufaktúrája. A helyi nyersanyag- és energiaforrás mellett fontos telepítő tényezőként hatott a rendelkezésre álló munkaerő. A műhely a település központjában épült, tartozékai, a nyersanyagórló malmok az Ósva-patak és a Bózsva Telkibányához tartozó felső szakaszán létesültek. A porcelángyártás fénykora 1830-tól 1838-ig tartott, később a termelés csökkent, majd 1870-ben – a helyi nyersanyag (agyag, kova stb.) lelőhelyekre alapozva – a keménycserép-gyártására tértek át. A manufaktúra az első időszakában kb. 80-100 embert (90%-ban helyi lakost) foglalkoztatott, a termékértékesítést követően valamelyest kevesebbet. A porcelán- és a kőedénygyártás évente átlagosan 4 800 m³ tüzelőfát használt fel, melyet a regéci uradalom helyi és környékbeli erdőségeiből biztosították. A kőedénygyár termelése – több hatótényező következményeként – 1906-ban megszűnt (*Katona 1986*).

(7) Telkibánya 18-19. századi környezetgazdálkodása a megelőző korok szerkesztéséül folytatásaként értékelhető. Gazdasági térszerkezete ez idő alatt nem változott, a természetű terület (kultúrtáj) jelentősebb növelését a geotényezők nem tették lehetővé. A szántóföldi művelés szerkezete azonban módosult, a hagyományos gabonafélék és takarmánynövények mellett, elterjedt a burgonya és a kukorica termesztése is. Az alacsony termésátlagok miatt a helyi agrárium ebben a korszakban sem tudta biztosítani a lakosság élelmiszerellátását (*Ikvai 1981, Petercsák 1981*). A szántóföldi gazdálkodás 1865-ben a földalap 13,2%-át, 1895-ben 15,7%-át, 1910-ben 15,8%-át foglalta el. A medencetáj erdőirtványon kialakult gyepföldjeit és az erdőségek természetes takarmánybázisát az állattenyésztés hasznosította. (1896-ban az állatállományt 712 szarvasmarha, 171 ló, 614 juh és 528 sertés képezte).

A település gazdasági hanyatlását az egész országra kiterjedő 1909. évi törvényi előírás alapján végrehajtott állapotfelmérés adataival szemléltetjük. E szerint Telkibánya 1910. évi kataszteri tiszta jövedelméből (= 13 843 korona) a szántóföldi gazdálkodás 36%-kal, az összterület 70,4%-át kitevő erdőségek 45,5%-kal részesedtek. *Telkibánya teljes földjövödelmének egy katasztrális holdra jutó átlaga 174 fillér volt, az országos (= 648 fillér/kh.) átlag 27%-a*. A mikrorégió többi településeiben is hasonló átlagok voltak: pl. Regécen 86,6%-os erdősültség következtében, az egy katasztrális holdra jutó tiszta jövedelem még alacsonyabb (= 157 fillér) volt.

A változatosnak látszó termelési struktúra – az erdőgazdálkodás, hegyi pásztorkodás és földművelés mellett, a sokféle, de az egyes ágazataiban kevés embert foglalkoztató montánipar – ellenére Telkibánya népességeltartó képessége csökkent, és lakossága elszegényedett. Telkibánya népessége az 1784/87-es összeírás

és az 1870-es népszámlálás közti időben 702 főről 1457-re növekedett, innentől kezdve a századfordulóig stagnált, majd fokozatosan csökkent.

* * *

Telkibánya a Zempléni-hegység erdőrégiójának kiemelkedő jelentőségű bányász és montánipari települése volt, mely a 14-15. században és a 16. század első felében szervesen beépült Felső-Magyarország gazdasági életébe és térszerkezetébe.

Gazdasági hanyatlása a felszínközeli nemesérc-telérek és egyéb ásványi nyersanyagok fokozatos kimerülésével függ össze. Válságos helyzetéből – a természeti és kulturális örökségre épülő – üdülési és turisztikai szerepkörével léphet a fejlődés útjára.

Irodalom

- BALASSA Iván 2000 A Hegyköz földművelése. Száz Magyar Falu Könyvesháza, Budapest, 175 p.
- BALOGH Kálmán szerk. 1966 Magyarázó Magyarország 200 000-es földtani térképsorozatához – M-34-XXXIV. Sátoraljaújhely. Magyar Állami Földtani Intézet, Budapest, 199 p.
- BARÁZ Csaba – KISS Gábor szerk. 2007 A Zempléni Tájvédelmi Körzet – Abaúj és Zemplén határán. Bükk Nemzeti Park Igazgatósága, Eger, 399 p.
- BÁCSKAI Vera 1965 Magyar városok a XV. században. Budapest
- BENKE István 2001 Telkibánya bányászatának története. Közreadja a Miskolci Egyetem könyvtára, levéltára és múzeuma és az Érc- és Ásványbányászati Múzeum, Miskolc-Rudabánya, 171 p.
- CSÜLLÖG Gábor 1997 Szempontok és módszerek a történeti tájak és régiók Kárpát-medencei szerveződésének történeti földrajzi vizsgálatához. In: *Fülek Gy. szerk. A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében*. Gödöllő, pp. 291-296.
- CSÜLLÖG Gábor 2000 A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények 124. évf. 1-4. sz., pp. 109-130.
- DÖVÉNYI Zoltán szerk. 2010 Magyarország kistájainak katasztere. Második, átdolgozott kiadás (Az első kiadást szerkesztette *Marosi Sándor* és *Somogyi Sándor*). MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 875 p.
- DÖVÉNYI Zoltán szerk. 2012 A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1351 p.
- FALLER Gusztáv – KUN Béla – ZSÁMBOKI László szerk. 1997 A magyar bányászat évezredes története I. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest, 695. p.

- FRISNYÁK Sándor 1984 Adalékok a Zempléni-hegység történeti földrajzához (18-19. század). Földrajzi Értesítő 33. évf. 1-2. pp. 65-91.
- FRISNYÁK Sándor 2007 A bányászat és az ipar történeti földrajza. In: *Baráz Cs. – Kiss G. szerk. A Zempléni Tájvédelmi Körzet – Abaúj és Zemplén határán. Bükk Nemzeti Park Igazgatósága, Eger*, pp. 271-278.
- FRISNYÁK Sándor 2009 Táj- és erőforráshasznosítás a Zempléni-hegységben. Tájérténeti vázlat. In: *Andrásfalvy B – Vargyas G. szerk. Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. L. Harmattan, Budapest*, pp. 145-162.
- FRISNYÁK Sándor – GÁL András – HORVÁTH Gergely szerk. 2007 A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. Nyíregyháza-Szerencs, 423 p.
- GÁL András 2015 A Zemplén-hegységi bányászat történeti földrajza. Történeti Földrajzi Közlemények 3. évf. 2. sz. pp. 104-113.
- GYIMESI Sándor 1988 Magyarország gazdaságtörténete 1848-ig. Tankönyvkiadó, Budapest, 207 p.
- HÉZSER Aurél 1921 Egy község emberföldrajzi leírása (Telkibánya). Föld és Ember 1. évf. 1. pp. 5-16.
- KÓKAI Sándor 2011 Kassa regionális szerepköre. Közép-Európai Közlemények 4. évf. 1. pp. 52-62.
- IKVAI Nándor 1981 A földművelés jellemzői a Zempléni-hegységben. In: *Szabadfalvi J. – Viga Gy. szerk. Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Herman Ottó Múzeum, Miskolc*, pp. 25-41.
- JÁRÁSI Lőrinc 1996 Erdőgazdálkodás Telkibányán. Érc- és Ásványbányászati Múzeumi Füzetek 18. Rudabánya, 24 p.
- JÁRÁSI Lőrinc 2007 Az erdő- és vadgazdálkodás története. In: *Baráz Cs. – Kiss G. szerk.: A Zempléni Tájvédelmi Körzet – Abaúj és Zemplén határán. Bükk Nemzeti Park Igazgatósága, Eger*, pp. 243-264.
- KATONA Imre 1986 Az első magyar porcelángyár (Telkibánya). Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 86 p.
- NOVÁKI Gyula – SÁRKÖZY Sebestyén – FELD István 2007 Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Castrum Bene Egyesület – Herman Ottó Múzeum, Budapest-Miskolc, 330 p.
- PETERCSÁK Tivadar 1981 Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében. In: *Szabadfalvi J. – Viga Gy. szerk. Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Herman Ottó Múzeum, Miskolc*, pp. 43-61.
- PINCZÉS Zoltán 1998 A Tokaji-hegység geomorfológiai nagyformái. Földrajzi Értesítő 47. évf. 3. pp. 379-393.
- PUSZTAI Tamás 2000 Előzetes jelentés a telkibányai Szent Katalin ispotály 1997-98. évi feltárásáról. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 39. Miskolc, pp. 117-134.
- SZALIPSZKI Péter é. n. Gönc. Száz magyar falu könyvesháza. Budapest, 203 p.
- SZÉKYNÉ FUX Vilma 1970 Telkibánya ércesedése és kárpáti kapcsolatai. Kőzetfejlődés és ércesedés. Akadémiai Kiadó, Budapest, 265 p.

TAKÁCS Béla 1966 A Zempléni-hegység üveghutái. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 151 p.

WOLF Mária é.n. Abaújvár. Száz magyar falu könyvesháza. Budapest, 183 p.

ZSÁMBOKI László 1982 Magyarország ércbányászata a honfoglalás korától az I. világháború végéig (Topográfiai és gazdasági áttekintés). In: *Zsámboki L.* szerk. Közlemények a magyarországi nyersanyagok történetéből I. Nehézipari Műszaki Egyetem, Miskolc, pp. 13-48.

Statisztikai források

- (1) Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme. Buda, 1865.
- (2) Abaúj-Torna vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövödelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V.T.-czikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. Budapest, 1914.
- (3) Mezőgazdasági Statisztikai Gyűjtemény 1870-1970. Földterület III. Községsoros adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, é.n.
- (4) Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870-1970. Állattenyésztés. Községsoros adatok 1-5. kötet. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1972.
- (5) Földterület: községsoros adatok, 1895-1984. Történeti statisztikai kötetek, KSH, Budapest, 1988.
- (6) Magyarország állatállománya 2000. március 31-én – településsoros adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2000.
- (7) Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2001.

A FELSZÍNBORÍTÁS VÁLTOZÁSAI A TISZAFÜRED-KUNHEGYESI SÍKON

SZOPKÓ ANIKÓ¹¹ – LÓKI JÓZSEF¹²

Abstract

Our study describes the change of Tiszafüred-Kunhegyes region, which is located in the middle of the Great Hungarian Plain (Alföld). The area is close to the Tisza River and the Hortobágy National Park. The area can be divided into two parts by the river: an area of sand dunes, and a flood plain. Changes were detected using cadastral maps; the oldest maps contain individual properties like boundaries, rivers, and land use types. We built a database with the changes of the last few decades. We also involved the CORINE Land Cover database. The conclusion is that the area had relevant changes in the last few decades.

Bevezetés

A kutatásunk során a felszínborítás változásait vizsgáltuk a 18. sz.-tól napjainkig a Tiszafüred–Kunhegyesi síkon. Először is a táj földrajzi helyzetét és a természeti adottságait ismertetjük. Vizsgálatunk során különböző időpontokban készült térképészeti adatbázist használtunk. Fontosnak tartottuk a terepi kiszállást is, ahol jobban megismertük a terület sajátosságait.

A kistáj földrajzi helyzete

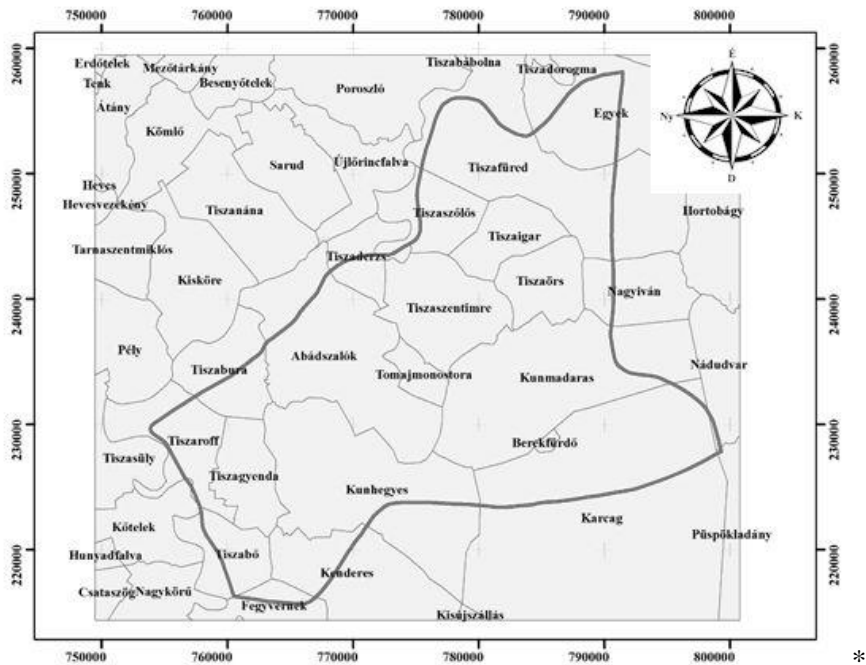
A kistáj az Alföldön azon belül pedig a Nagykunságban található, a Hortobágytól Ny-ra. É-i határa a Tisza, amelynek a megjelenése óta jelentős szerepe volt a táj életében. Területi kiterjedése 919 km². Magyarország kistáj beosztása szerint Jász-Nagykun-Szolnok megyében 20 települést érint (1. ábra).

A kistáj területén vizsgált relatív relief kicsi (1 m/km²) – szinte a kistáj jelentős részére jellemző. Ettől a Tiszafüred-Kunhegyes-Tiszaszentimre-Abádszalók területén tér el, ahol 4 m/km², ami igen változatos buckás terület (2. ábra), de ennél magasabb érték nincs. Az eltérő domborzatot szemlélteti a 3. ábra, ahol a dombvonulatok és a mélyebben fekvő területek jól elkülöníthetők.

A terület változatos morfológiai képének kialakulásában nagy szerepe volt a folyóknak, amelyek északról D-re való folyásuknak köszönhetően alakították a felszínt, rakták le a hordalékukat. Így jöttek létre a homokos és ártéri síksági területek. A folyók homokos hordalékjából a szél buckákat épített. Ezek a kis magasságú formák a domborzatmodellen jól kirajzolódnak.

¹¹ Debreceni Egyetem – földrajz BSc hallgató geoinformatika szakirány

¹² Debreceni Egyetem – professor emeritus

1. ábra A kistáj határa a közigazgatási térképen *

2. ábra Homokbuckás terület Kunhegyes határában

A XVIII. századtól kezdődően a felszínborítás vizsgálatához az I.–II. katonai felméréseket és a különböző méretarányú (50 000-es, 10 000-es) topográfiai térképeket használtuk. Az EOV vetületbe transzformált raszteres állományokat ArcMAP szoftverben digitalizáltuk. Igyekeztünk minden felismerhető foltot lehatárolni. Külön kategóriát képviseltek a vonalas objektumok (utak, vízfolyások, vasutak), és a pontobjektumok (halmok, gémeskutak, stb.). Így az egyes térképi állományok értékét (terület, hosszúság, db.) az attribútum táblázatban számszerűsítettük. Így lehetőség adódott a különböző időpontok értékeinek összehasonlítására.

1990-től napjainkig a kistáj területhasználatának adatait az úrfelvételek alapján készült CORINE adatbázisokból nyertük úgy, hogy geoinformatikai módszerrel ArcMAP szoftverben az országos adatbázisból kivágtuk a kistáj területét. A CORINE adatbázisokból az 1990-es, 2000-es, 2012-es és 2018-as adatbázisokat használtuk.

A vizsgálatokhoz használt térképek és adatbázisok eltérő pontosságúak, ezért ezt mindenképpen figyelembe kell venni a terület értékelésénél. A legrégebbi adatokra vonatkozó régészeti adatbázis csak az ásatási helyszínekről nyújt információt. Az első katonai felvételek 28 800-as méretarányú, vetület nélküli térképei 1763–87 között még egységes jelkulcs nélkül készültek (Jankó A. 2007). A beszkenelt térképeket vetületbe illesztették, de a geoinformatikai feldolgozásnál, a lapok összeillesztésénél a pontatlanságok érzékelhetők. Ennek ellenére azért tartjuk tájéltörténeti szempontból fontosnak ezeket a térképeket, mert a folyószabályozások előtti állapotokat ábrázolják, ezért lehetőséget teremtenek a XVIII. századi állapotok bemutatására. Területünk felmérése 1783-ban készült.

A második katonai felmérés 1806–1869 között készült „Cassini” féle vetületben, 1:28800-as méretarányban. Területünk felvételére 1860-61-ben került sor. Ezek a térképek ugyan pontosabbak, mint az első felvételé, de az egész terület felmérése hosszú időszak alatt készült el, és közben a felszínborítás sokat változott.

Az 50 000-es térképsorozat 1940-44 között készült sztereografikus vetületben. Az EOV vetületben készült 1:10 000-es térképek az 1970 – 2000 közötti állapotokat tükrözik. Vannak olyan szelvények, amelyeket új adatokkal felújítottak.

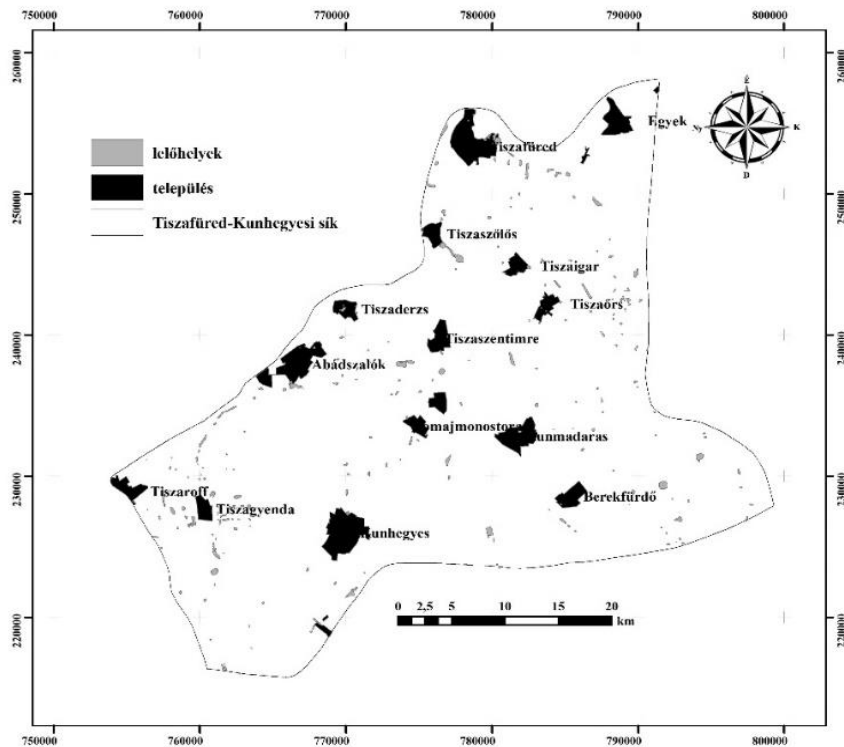
Eredmények

A felszín hasznosítása a XVIII. század előtt

A térképek készítése előtti időszakból a terület hasznosítására csak a régészeti leletek utalnak. A régészeti adatbázis ábrázolása alapján megállapíthatjuk, hogy a területünkön már az Őskorban megjelent az ember. Ezt követően minden történelmi korból vannak régészeti leletek. A leletek helyszíneit ábrázolva (4. ábra) megállapíthatjuk, hogy az eddig feltárt 282 lelőhely a környezetéhez viszonyítva magasabban helyezkedik el. Ezek a magaslatok alkalmasak voltak az ember letelepedésére. A mellettük található mélyedések, általában vízzel borított területek voltak. Ezek egyrészt védelmet nyújtottak, másrészt segítették a megélhetést. Az

itt lakók halászatból, vadászatból éltek. A lelőhelyek többsége halmokhoz (kunhalom, őrhalom, lakódomb) kötődik.

A kistáj területe az ármentesítés előtt vízjárta terület volt. A Tisza megjelenése előtt a középhegység irányából érkező vízfolyások ezen keresztül tartottak a Hortobágy, Berettyó és Körösök irányába. A Tisza megjelenése után pedig a Tisza árvizei öntötték el a mélyedéseket, és folytak D-i irányba. A vízfolyások által épített folyóhátak, valamint a folyóvízi homokos hordalékból szél által kialakított buckák emelkedtek ki a vizenyős, mocsaras felszínből. Ezek a felszínek alkalmasak voltak az ember letelepedésére.

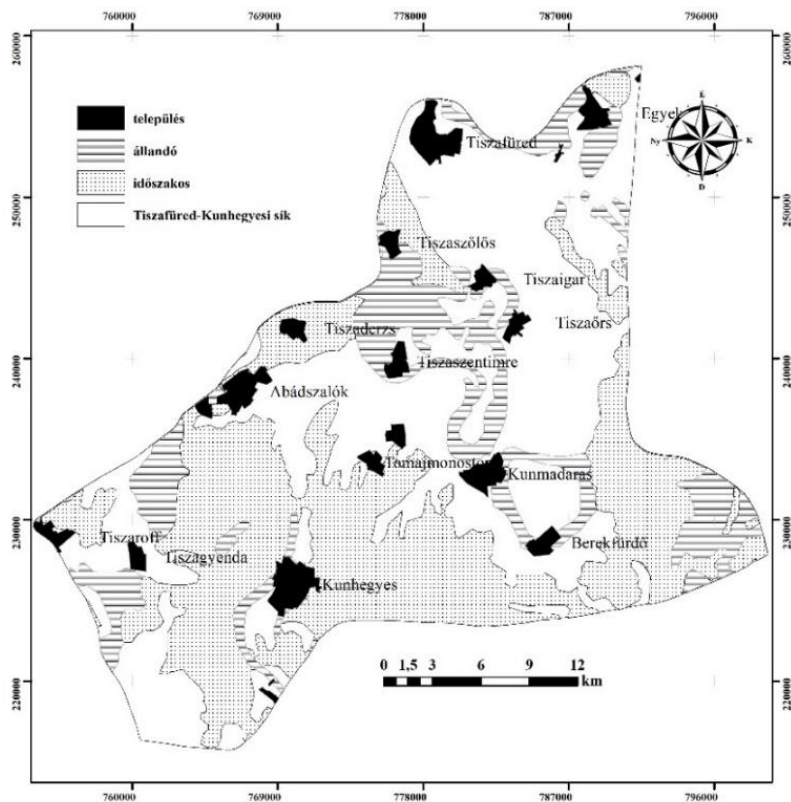

4. ábra A kistáj régészeti lelőhelyei
(a szolnoki Damjanich János múzeum adatai alapján)

Az ármentesítés előtti állapotokat szemlélteti az 5. ábra. Az adatbázisból megállapíthatjuk, hogy az állandóan, vagy időszakosan vízzel borított a kistáj területek 60 %-a.

A törökök kivonulása után már nem volt szükség a mocsaras területekre, amelyeket az ember védekezésül használt. A népesség gyarapodott, több helyre volt szükség. A termőterületek növelése érdekében elkezdődhetett a vízszabályozás, a terület átalakítása. Az ármentesítési munkálatokkal, a víz lecsapolásával ármentes területek jöttek létre.

A kistáj területén az első fontos ármentesítési tevékenység a Mirhó-gát (6. ábra) építése volt 1754-ben. Ez a gát Kisújszállás, Karcag, Kenderes támogatásával készült. Ők azzal érveltek, hogy a legelőiket elönti az árvíz és így a külső határokon kell bérelniük legelőket, hogy el tudják tartani az állatokat, hiszen ezt a gazdálkodást nem akarták feladni.

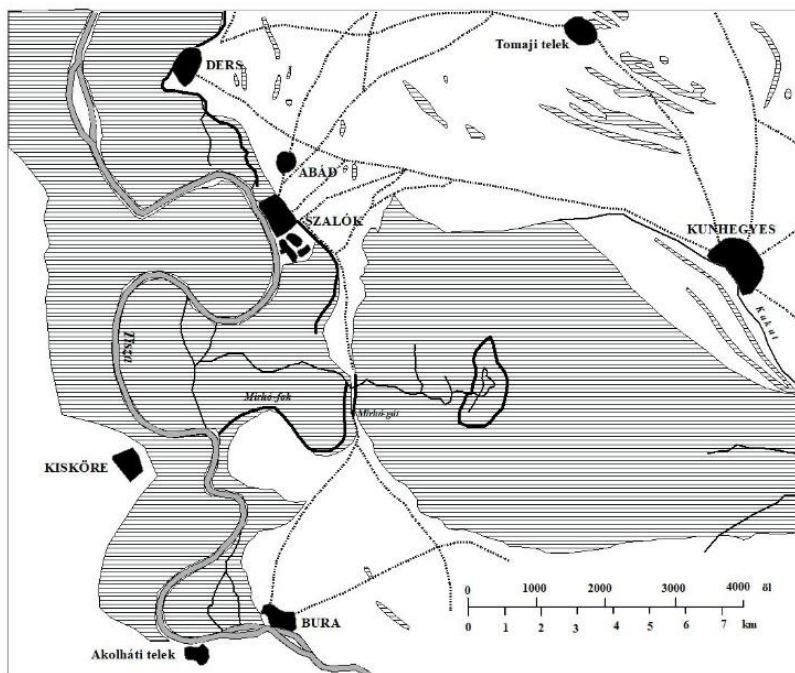

5. ábra Állandóan, vagy időszakosan vízzel borított területek a kistájon

Kunhegyes ellenezte az ármentesítési munkálatokat, ugyanis attól tartottak, hogy ha megszűnik az évi rendszerességű áradás nem lesz lehetőség halászásra, és megszűnik a nád, és gyékényvágás.

A gát hossza 930 m volt. A Tisza bal partján épült, a létesítmény több km-re élő emberek tevékenységére is hatással volt. „A híres Mirhó-gát, a Tisza-szabályozás legelső védnökeinek egyike, mely minden újabbkori Tiszaáradásnál annyit beszéltet magáról; a gáttól védett lapályon búzaföld, tengeri táblák, pirossal virágzó dohányföldek, s a búzakeresztekkel rakott aransárga tarlók gyönyörködtek a nádasok kietlenébe belefáradt szemet. Fenn a töltésen már szekereket látunk porozni; a mi országút, az egyuttal védő töltés is: börtönfala a bezárt Tiszának” (Jókai M. 1891.)

Korábban a Mirhó-fok a Tisza vizét csapolta meg és vizével táplálta a nagy Sárretet és a kiterjedt láp- és mocsárvidéket. Ez azonban kedvezett a halászatnak és a rétgazdálkodásnak, de a magasabb részeken, halmokon már más igényeket kellett kiszolgálni.

6. ábra A Mirhó-gát

(A „*Mappa Fluvii Tibisci ad Mirho Fok*” feliratú évszám nélküli tervrajz alapján – *Vízügyi Közlemények* 1939.)

Az árvizekhez leginkább alkalmazkodó gazdálkodási mód a fokgazdálkodás volt azonban ez csak a túléléshez volt elég, további vagyongyarapodást nem tett lehetővé. Ezzel megindult a térhódítása a szántóföldi tevékenységeknek, és igényt tartottak az emberek szőlős kertek létrehozására. Az első katonai felvételen (7. ábra) már láthatjuk a szőlővel beültetett területek megjelenését.

A gátat azonban 1776-ban átvágták a Heves megyeiek, mivel a bal parti gát miatt a jobb parti földjeiket elöntötte a víz és nem tudtak földet művelni. Ennek a gátvágásnak az lett a következménye, hogy 10 évig a Tisza szabadon bekalandozta a területet, újra víz alá kerültek a laposok. A gátat 1785–1787-ben újjáépítették, így több mint 100 éven keresztül védte a területet a Tisza árvizétől. Azonban 1876-ban az árvíz tönkre tette a gát egy részét. Az árvíz után azonban helyre állították a Tisza bal partján lévő védvonalat, melyet megerősítettek és megmagasítottak így betöltötte a második védvonal célját.

Felszínborítás az I. katonai felvétel idején

A terület térképezését 1783-ban végezték. Ekkor már létezett a Mirhó-gát, amely hét évvel ezelőtt átszakadt, de a védvonalat megerősítették. Mocsaras felszínek még előfordulnak. A terület fő látványosságai a halmok (7. ábra) és a gémeskutak (8. ábra). Halmokból 220-at, gémeskútból 49-et ábrázoltak.

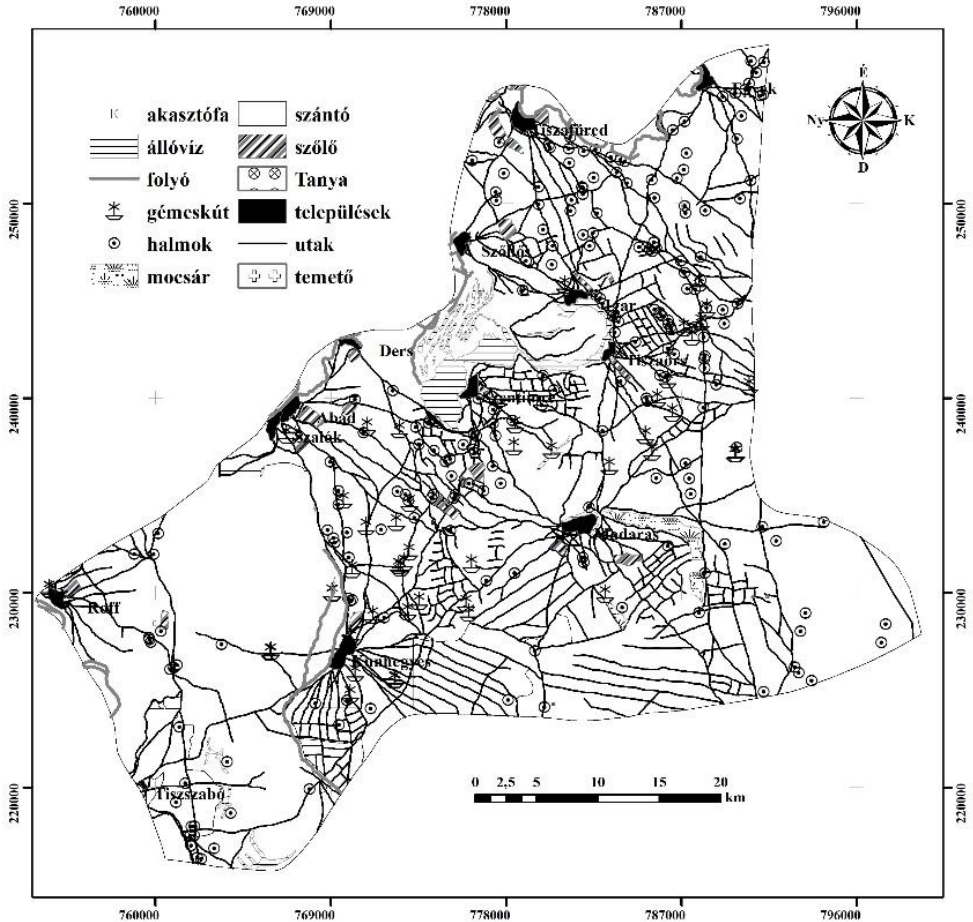

7. ábra Bors-halom Kunhegyes határában

Az első katonai felvétel térképe (9. ábra) alapján a települések területi kiterjedése $9,3 \text{ km}^2$ volt, a szántóterület pedig $62,8 \text{ km}^2$. Megjelentek az első szőlőskertek ($9,3 \text{ km}^2$). Tanya csak néhány fordult elő. Az utak egyrészt a településeket kötötték össze, másrészt mezei utak, dűlőutak voltak. Hosszúságuk közel az 1500 km volt.

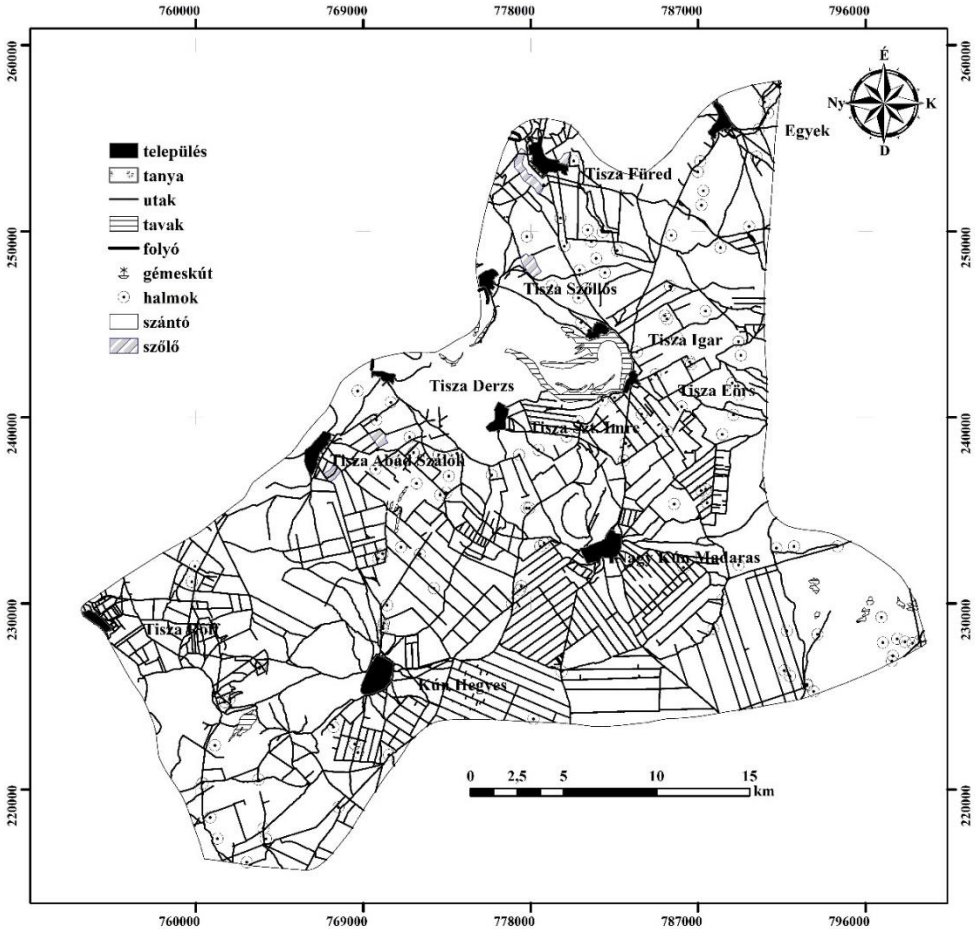
8. ábra Nagykunsági táj gémeskúttal (Fotó – Juhász J.)

9. ábra A kistáj digitális térképe az I. katonai felvétel alapján

Felszínborítás a XIX. században

A második katonai felvételezés 1806-ban indult, de a területünk térképezésére csak 1860–61-ben került sor. Tehát a két terepi felvétel között közel 80 év telt el. Az ármentesítés még nem érintette az egész területet, a települések területe 60%-al nőtt (10. ábra), a szántók területe emelkedett, a szőlőskertek területe viszont harmadára csökkent. Az állóvizek területe felére csökkent, de a vizenyős területek a Tisza mentén az ÉK-i és DNy-i területrészen még jelentős kiterjedésűek voltak. A csatornahálózat még nem készült el. Az ábrázolt halmok száma 129-re csökkent, viszont a gémeskutakból 242 db-ot tüntettek fel. A szántóföldi művelés növekedését jelzi a tanyák számának (67) gyarapodása. Ezt jelzi az utak hosszának 14%-os emelkedése.

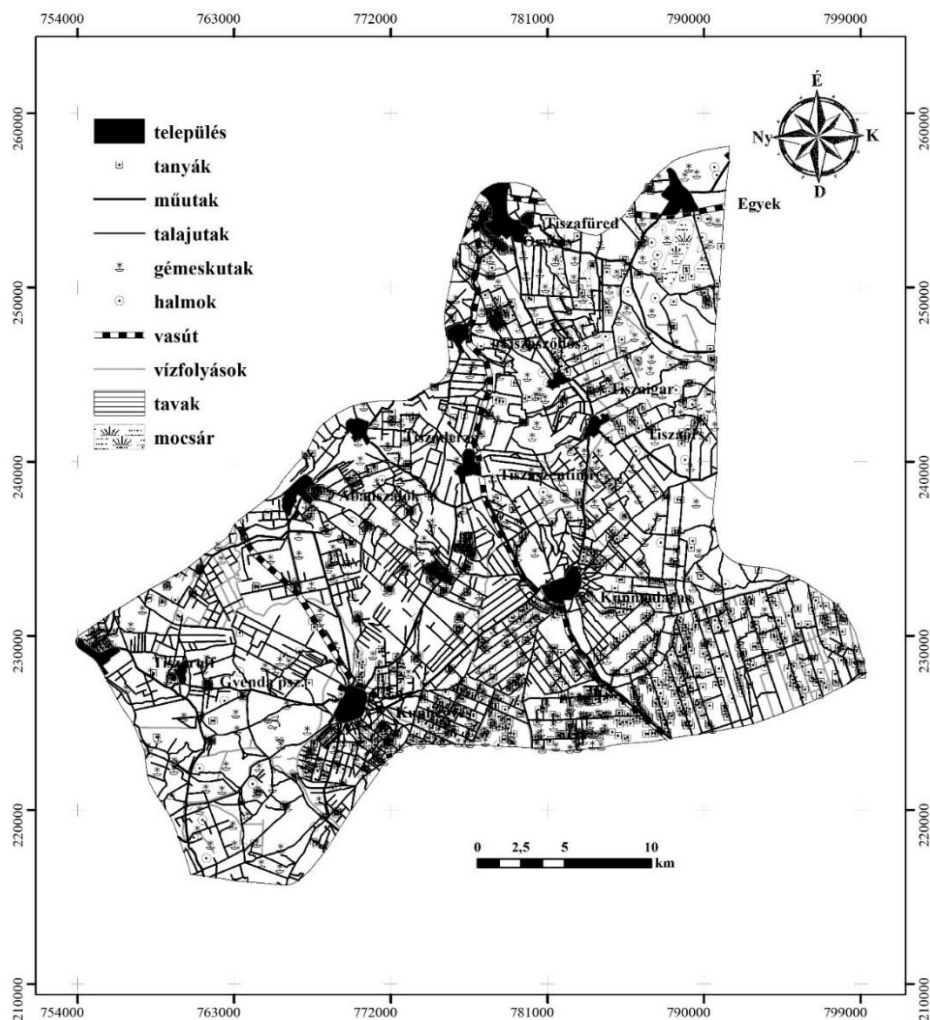

10. ábra A kistáj digitális térképe a II. katonai felvétel alapján

Felszínborítás a XX. században

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után a Trianon utáni országterületre Magyarország megkapta III. katonai felméréséből származó 1:25 000-es felvételezés térképeit. Ezek alapján az 1920–1921. években elkészítették a helyesbített 1:75 000 méretarányú topográfiai térképeket. A hazai térképészek az 1:50 000-es méretarányú térképsorozat szerkesztését 1930-ban kezdték el a harmadik katonai felvételezés adatainak felhasználásával, illetve frissítésével. Ezt a térképsorozatot tovább bővítették a visszacsatolt területek szelvényeinek elkészítésével. Ez a munka 1944-re készült el. Ezeket a térképeket még a II. világháború után is jól lehetett használni a nagy pontossága miatt.

Területünk 1:50 000-es méretarányú térképe (11. ábra) a táj két világháború közötti felszínborítását tükrözi. E térképlapok digitalizálásával készült 10. ábra jól szemlélteti az előző időszakokhoz képest a változásokat. A csatornáknak és a vízvezető árkoknak a hossza meghaladja a 250 km-t. Ezeknek köszönhetően a vizenyős, mocsaras területek kiterjedése minimálisra csökkent, a szántóterületek növekedtek, viszont a szőlőskertek szinte teljesen eltűntek. A területen megjelent a vasút (60 km), és a műutak, melyek hossza 168 km. A talajutak hossza meghaladja az 1800 km-t. A térképeken feltüntetett gémeskutak száma 417-re emelkedett, viszont a halmok száma 73-ra csökkent. A tanyák száma és területi kiterjedésük is nőtt.

11. ábra A kistáj digitális térképe az 1:50 000-es térkép alapján

A második világháború után a polgári célú 1:10 000-es térképek kiadása 1952-ben kezdődött, de 1969-től egységes térképrendszer (EOTR) alapelveit dolgozták ki. Ennek megfelelően a térképek felújítási munkái az 1970-es évek közepétől a 90-es évek végéig tartottak. Területünk 1:10 000-es térképei a kistáj felszínborításának ezt az időszakát ábrázolják. Tulajdonképpen fél évszázad telt el az előző térkép felvételezése óta. (Természetesen azt is figyelembe kell venni, hogy ezek a térképek a méretarányukból adódóan részletesebbek, mint az 1:50 000-es térképek.)

A digitális térképek (12. ábra) adatai alapján megállapíthatjuk, hogy a települések területe 25,7 km²-ről 45,1 km²-re emelkedett. A tanyák, halmok és a gémeskutak száma tovább csökkent. A tanyák lakossága a közeli falvakba, városokba költözött. A földművelés alatt álló területeken egyrészt az erózió, másrészt antropogén hatásra a halmok magassága fokozatosan csökkent.

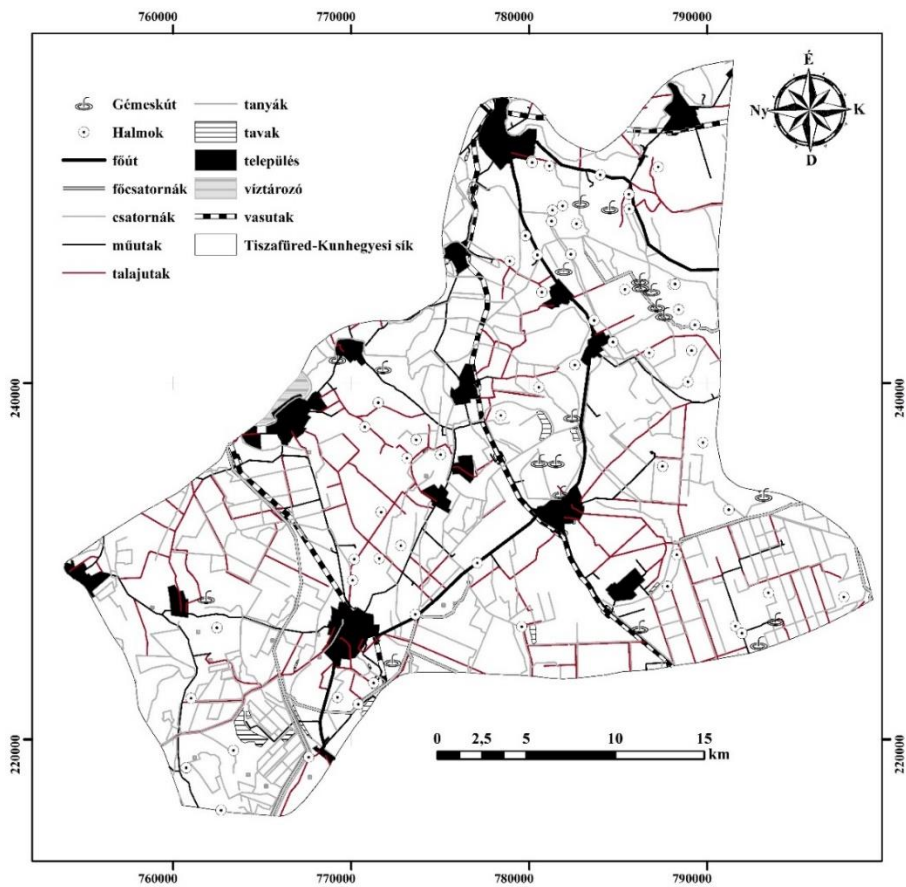
A terület vízgazdálkodása teljesen átalakult. A vízelvezető árkok helyett csatornák és főcsatornák vezették el a vizet. A csatornák és a főcsatornák együttes hossza meghaladta az 1100 km-t. A vízzel borított területek (tavak, víztározók) területe 6 km²-re csökkent.

Az ármentesítés és folyószabályozás hatására a gazdálkodás megváltozott. Ez abban mutatkozott meg, hogy a korábbi rétgazdálkodás helyett megjelent az áru-termelő állattartás. A védőgátak megépítése után fejlődésnek indult a mezőgazdasági termelés. A védett területeken megindult a szántóföldi művelés, a takarmánygazdálkodás, részben pedig a legeltető állattartás. A mocsarak területének csökkenésével jelentősen javult a közegészségügy helyzete is.

A mezőgazdasági termelést két esetben zavarta meg a természet. Egyrészt, ha sok csapadék hullt és árvíz fenyegetett, vagy ha az aszály pusztított a tájon. Az Alföldnek ezen a területén az elmúlt századokban mindkettőre van példa, és tudjuk, hogy katasztrofális volt ezek hatása.

Az ármentesítés eredményeként megváltozott a nagykunsági táj képe és a vizekhez alkalmazkodó életforma is. A földművelés fejlődése segítette a társadalmi differenciálódást és a munkamegosztás fejlődését. A tervszerűen elkészített vízelvezető csatornáknak (13. ábra) köszönhetően valóban jelentősen csökkent a vízzel borított területek kiterjedése.

Területünk – ahogy erre már fentebb utaltunk – az ország legszárazabb területei közé tartozik, ezért új problémaként felmerült a kevés csapadék, az időnként aszályos időszak, és a bőséges napfénytartam, ezért az öntözés megoldására és a terméketlen talajok javítására gondot kell fordítani.

12. ábra A kistáj digitális térképe az 1:10 000-es topográfiai térkép alapján

13. ábra Nagykunsági öntöző főcsatorna Kunhegyestől Ny-ra

A felszín hasznosítása a rendszerváltás után

A tízezres topográfiai térképek készítése óta az egész országra kiterjedő terepi felvételezés nem történt. A felszínborításról a légi- és űrfelvételek bőséges információt nyújtanak. A CORINE (Coordination of Information on the Environment) az EU környezeti információs rendszere, amelyben a felszínborítási adatbázist a Landsat 5, a SPOT és az IRS űrfelvételek interpretációjával készítették térképek, légi felvételek és terepi ellenőrzések segítségével.

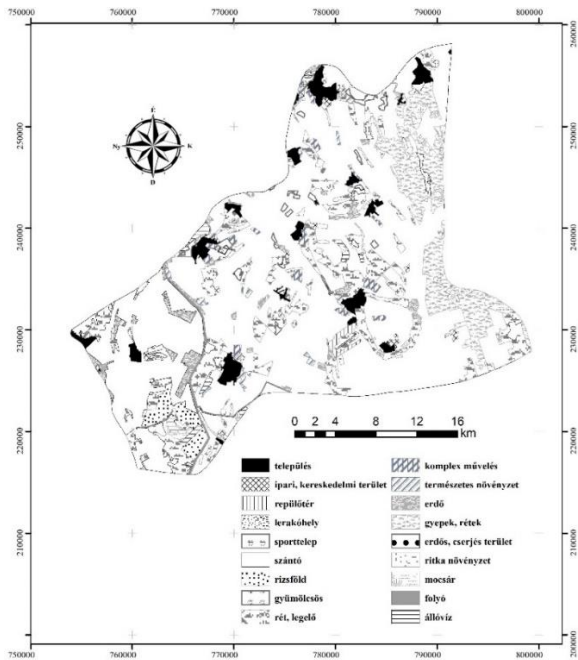
Az adatbázisban található felszínborítási adatok alapvető adatforrásoknak tekinthetők a kistáj változásának elemzéséhez. Természetesen ismernünk kell az adatbázis szabályrendszerét, illetve az ezekből adódó pontatlanságokat.

A rendelkezésre álló adatbázisokból az 1990-es, 2000-es, 2012-es és 2018-ast választottuk. Ezek felhasználásával szerkesztettük meg a felszínborítási térképet, és az attribútum táblázatok adatait felhasználva végeztük számításainkat. A legfontosabb felszínborítási adatokat az 1. táblázat tartalmazza.

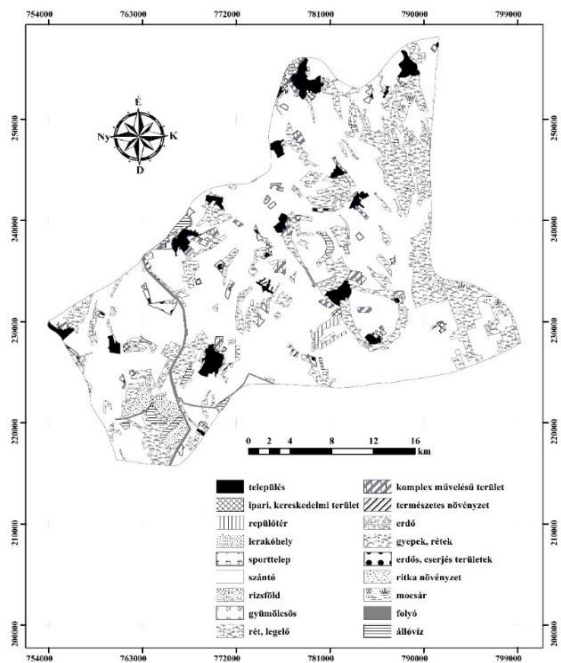
1. táblázat A kistáj felszínborítási kategóriái km²-ben

kód	név	1990	2000	2012	2018
		km ²			
112	település	34,1	34,1	35,7	35,7
121	ipari kereskedelmi terület	5,1	5,6	5,7	5,7
124	repülőtér	3,6	3,6	4,4	4,4
131	homokbánya	0,0	0,0	0,6	0,3
132	lerakóhely	0,3	0,3	0,5	0,4
133	építés alatt álló terület	0,0	0,0	0,7	0,0
142	sport, szabadidő terület	2,3	2,3	2,8	2,8
211	szántó	2075,0	2070,0	2029,1	2030,0
213	rizsföld	14,0	14,0	3,2	3,2
222	gyümölcsös	2,8	2,7	1,4	1,4
231	rét, legelő	115,0	114,7	113,9	114,6
242	komplex művelés	10,9	12,0	11,1	11,1
243	természetes növényzet	4,2	4,0	3,9	3,9
311	erdő	40,1	39,9	49,9	54,8
321	gyepek, rétek	545,0	544,5	560,0	560,0
324	erdős, cserjés terület	4,9	10,5	25,7	20,3
333	ritka növényzet	2,9	2,9	2,5	2,5
411	mocsár	42,4	40,9	44,9	44,9
511	folyóvíz	28,2	28,2	31,5	31,5
512	állóvíz	26,2	27,0	29,6	29,6

A CORINE fogalomjegyzékét tekintve területünk adatbázisában 21 kategória fordul elő. Az első két adatbázis tíz éves eltéréssel készült. A két térképre (14–15. ábra) tekintve jelentős eltérés nem tapasztalható.

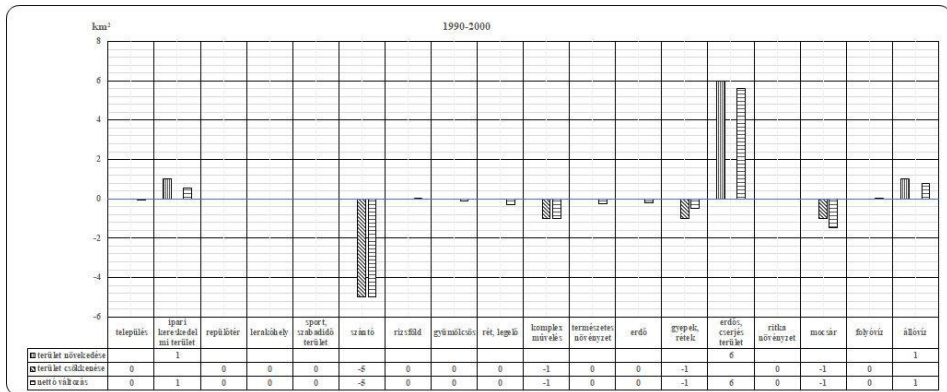

14. ábra A kistáj felszínborítása 1990-ben

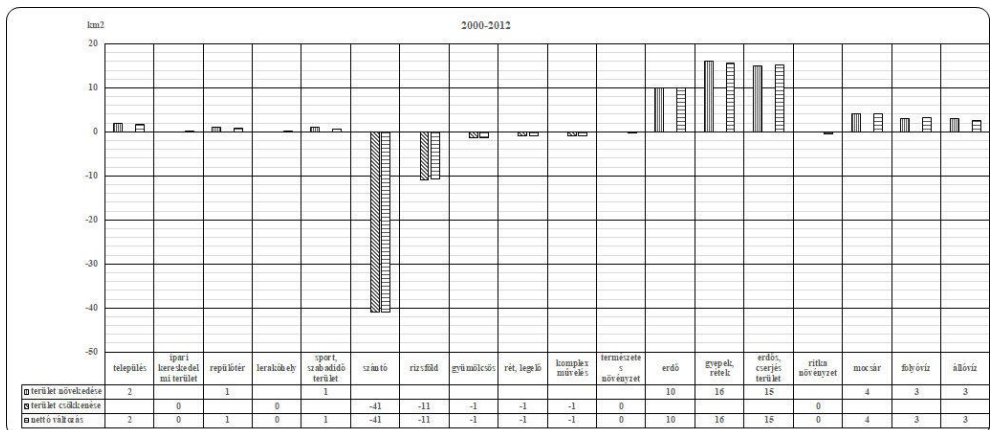
15. ábra A kistáj felszínborítása 2000-ben

Az adatbázisok (1. táblázat) számadatait tekintve megállapíthatjuk, hogy a mesterséges felszínnek közül csak a települések, ipari és kereskedelmi területek és a kunmadarasi repülőtér területe említésre méltó. A két adatsort (1990., 2000. – 16. ábra) elemezve megállapíthatjuk, hogy a szántó területe 5 km²-rel csökkent, az erdős-cserjés területek pedig 6 km²-rel gyarapodtak. Egyéb jelentős változás nem történt.

16. ábra A felszínborítás változásai 1990–2000 között a CORINE adatbázisok alapján

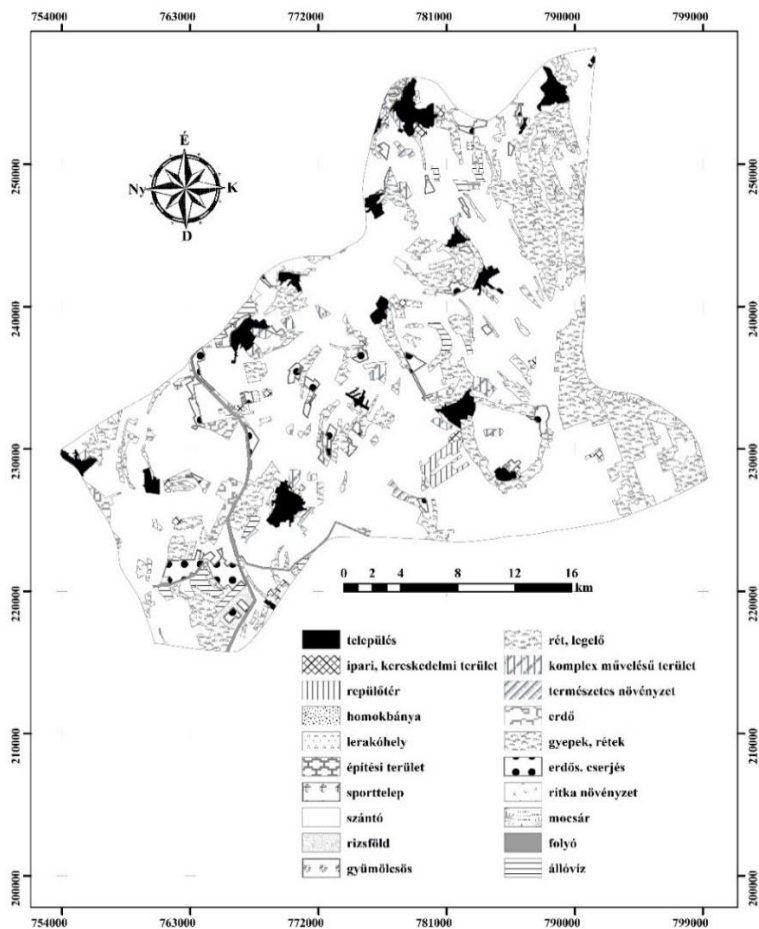
A 2000. és 2012. év között a szántóterületek és a rizsföldek területének csökkenését figyelhetjük meg (17–18. ábra). Közben kis mértékben nőtt a rétek, gyepek, erdők és erdős-cserjés területek kiterjedése.

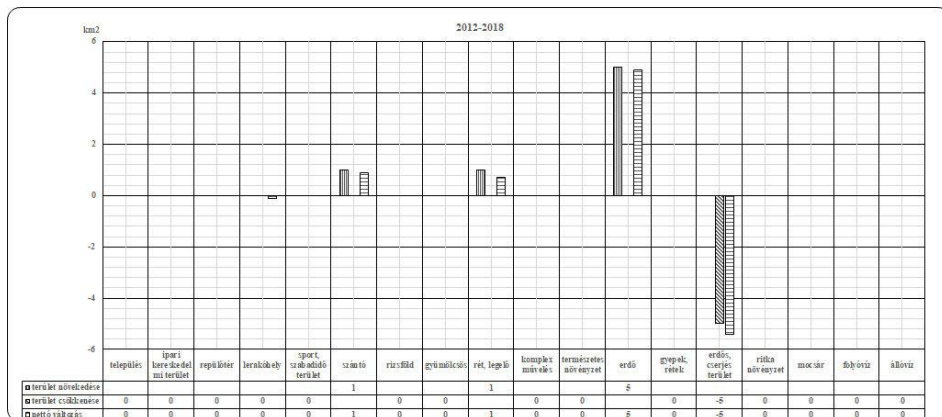
17. ábra A felszínborítás változásai 2000–2012 között a CORINE adatbázisok alapján

A következő hat évben (19–20. ábra) a kistáj felszínborításában lényeges változás nem történt. Az erdők, illetve az erdős–cserjés területeken történt 4–5 km²-es változás, az erdők területe nőtt, a cserjés területek pedig csökkentek.

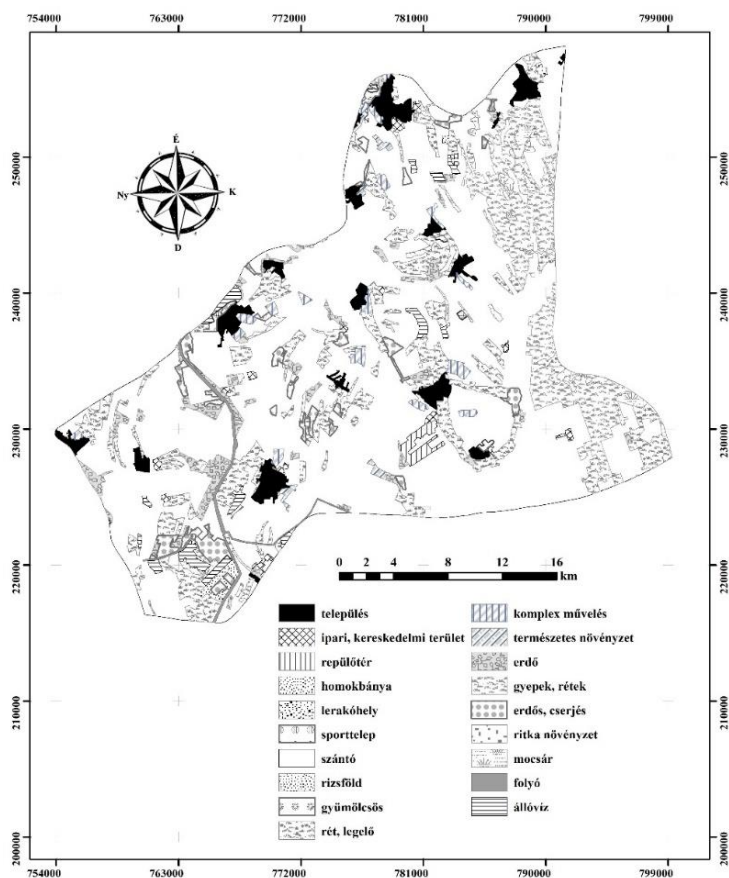
Az elmúlt közel harminc év alatt, területünk felszínborításában, a CORINE adatbázis szerint a legjelentősebb változás a szántóföldek csökkenésében mutatkozott (21. ábra), kisebb mértékű csökkenés a rizsföldeknél is megfigyelhető. A területnövekedés az erdőket, erdős–cserjés területeket és a réteket érintette.

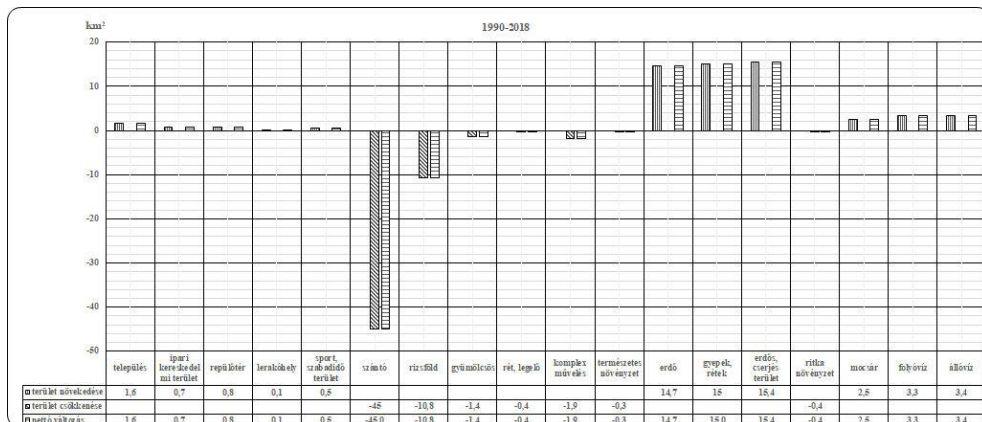
18. ábra A kistáj felszínborítása 2012-ben

19. ábra A felszínborítás változásai 2012–2018 között a CORINE adatbázisok alapján

20. ábra A kistáj felszínborítása 2018-ban

21. ábra A felszínborítás változásai 1990–2018 között a CORINE adatbázisok alapján

Összefoglalva az eddigi ismereteket megállapíthatjuk, hogy a Nagykunságban található kistájunkon élő népek az elmúlt századokban szinte mindig hátrányos helyzetben voltak. A természeti tényezőket figyelembe véve alakították mindennapi életüket. A XVIII. század előtt a lápos, mocsaras felszínből kiemelkedő homokos magaslatokon éltek. Figyelembe vették a vizes területek előnyét egyrészt a török elleni védekezésnél, másrészt az ételkészítés igényeik kielégítésénél.

A népesség számának és az igényeknek az emelkedése megkövetelte a szántóföldi területek növelését, az árvizek elleni védekezést, a vízzel borított területek csökkentését. A Mirhó-gát megépítése történelmi jelentőségű volt az Alföldön. A sikeres ármentesítés után jelentkezett az újabb probléma, ugyanis a területünk az ország legszárazabb, aszályos területei közé tartozik. Ezért nagyon fontos volt az öntöző csatornahálózat kialakítása. A jövőben ezek karbantartására és a mezőgazdaság és az ott élők vízigényének ellátására kell ügyelni.

Irodalom

- Büttner György-Mauchá Gergely-Bíró Mária-Petrik Ottó: Nagyfelbontású nemzeti felszínborítási adatbázis http://fish.fomi.hu/letoltes/nyilvanos/corine/cle50_referencia_cikk.pdf
- Frisnyák S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Budapest p.216.
- Dobány Z. (1999): A Cserhát történeti földrajza (18–20. század) Történeti Földrajzi Tanulmányok 6. Nyíregyháza. p. 221.
- Jankó A. (2007): Magyarország katonai felmérései 1763-1950. Argumentum Kiadó, Budapest. p.196.
- Jókai M. (1891): A Tiszamenti élet. In.: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. II. kötet. pp. 40-62.

- Kókai S. (2006): A Délvidék történeti földrajza (szerk.: Kókai S.). Történeti földrajzi tanulmányok 9. kötet. Nyíregyháza, p. 314.
- Kókai S. (2010): Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, 2010. p. 421.
- Mari L. (2000): A felszínborítás változásának hatása a Budai-hegység mintaterületének példáján, In: A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására. Gödöllő 2000. június 28–29. konferencia kiadványa szerk.: Füleki György, Budapest-Gödöllő
- Mari L. (2010): *Tájváltozás elemzés a CORINE adatbázisok alapján.* Földrajzi tanulmányok, (5). pp. 317-330.
- Nagy B. (1997): A felszínborítás vizsgálata a Sajó-Hernád hordalékkúp térségében In: A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében, 1996. június 24-26. konferencia kiadványa szerk.: Füleki György, Gödöllő
- Nagy D. (2003): Táj történeti kutatások a Gömör-Tornai-karszton I. in.: Boldogh, S. (szerk.) Kutatások az Aggteleki Nemzeti Parkban. ANP füzetek II. Jósvafő.
- Nagy D. (2004): A történeti tájhasználat és felszínborítás rekonstrukciójának lehetőségei archív térképek feldolgozásával, Környezetállapot értékelés Program Pályázati tanulmányok 2003–2004
- Takács G. (2011): Tájátalakítás és felszínborítás változásai a Hanságban a XVIII.–XX. században. Tájökológiai Lapok 9. pp. 13-42.
- Magyarország II. A Nagy Magyar Alföld (Budapest, 1891) Az Alföld A Tisza-Tiszamenti élet. 51

A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 "Debrecen Venture Catapult Program" támogatta.

ADALÉKOK A GÖRÖGÖK ÉS MACEDO-ROMÁNOK 18-19. SZÁZADI TÁRSADALMI-GAZDASÁGI SZEREPÉHEZ A BÁNSÁGBAN

KÓKAI SÁNDOR

Abstract

The social situation, economic activity and political career of the Greeks and Macedonian-Romanians of Banat were not sharply separated from those living in other regions of historical Hungary. Their economic role and significance can be described as typical in the 18th century, as they, like other traders (e.g. Armenian, Saxon, Jewish, etc.), became involved in the process of the original capital accumulation, from which they became significantly enriched. Wealth and political influence were already closely linked. The special role of the Banat in the 19th century in turning commercial capital into the economy (basically the highest value in accordance with the customs of the age: arable land) can be felt. However, an other contributory factor may have been that the Chamber of Courts in Vienna had estates in its possession in the Banat which by selling could easily facilitate the process and open up opportunities for political careers at the regional level.

I. Bevezetés

A Bánság etnikai sokszínűséghez hozzátartoztak a kisebb, rendszerint szórányban élő népcsoportok is. A történelmi Magyarországon élő és görögnek nevezett népcsoportok – amint ezt a kérdéssel foglalkozó szakirodalom (*pl. Horváth M. 1840, Moravcsik Gy. 1935, Makkai 1948, Marjalaki Kis L. 1960, Bur M. 1978, Miskolczy A. 1986, Köpeczi B. 1986 stb.*) is hangsúlyozza – a Balkán félszigeten élő különböző etnikumok közül kerültek ki. A görög elnevezés e tekintetben gyűjtő fogalom, elsősorban vallásukra, a görögkeleti egyházhoz való tartozásukra utal. A Balkán félszigeten élő népesség kisebb társadalmi csoportjai – zömmel a görög nyelvet használók – elsősorban Nyugat-Makedóniából és Észak-Epirusból indultak útnak a Habsburg Birodalom felé. A történelmi Magyarország területét az első jelentősebb menekült hullámuk a 16. század közepén érte el, ekkor az ún. „görög” kereskedők főként Erdélyben és az Alföldön jelentek meg, s mint török alattvalók szabadon kereskedhettek árucikkeikkel. A második és harmadik ún. „görög menekülthullám” a karlócai és a pozsareváci békekötés után érkezett Magyarországra. Újabb menekült hullámuk indult el 1769-ben, amikor Moscopolist (aromásul Moscopole) és környékét a törökök elpusztították. Az érkezők nagy része valószínűleg görög volt, de hazánkban akkor is görögnek mondták, ha történetesen albán, bolgár vagy a cincárként is ismert macedo-román származású volt. Az utóbbi – szintén görögnek nevezett – népcsoport, a görög nyelvet csak

egymás közti kommunikációra használta. A macedóniai vlahok családi körben a saját nyelvüket, az arománt használták, s el is különítették magukat a görögöktől.

A korabeli történeti forrásokban és a későbbi forrás-feldolgozásokban is különböző elnevezésekkel illeték e népcsoportot (pl. makedónfai oláh: *Borovszky S. 1912.*, czinczár: *Fényes E. 1851.*, kucovlach: *Bur M. 1978.* stb.). A történelmi Magyarország területére – a Makedóniából érkező karavánok – Zimonymál léptek, s az előírt egészségügyi karantén letöltése után folytathatták útjukat a Duna mentén, illetve az Alföldön, ahol „kiépített” kereskedelmi állomáshelyeik voltak, az ún. kompániák. A karlócai és a pozsareváci békekötést követően a görög kereskedők magyarországi térhódítását bizonyos szubjektív tényezők is elősegítették. Sikereiket legalább annyira köszönhették szerveztségüknek, mint a békeszerződések által biztosított privilégiumaiknak.

A görögök és macedo-románok nem álltak meg a történelmi Magyarország határainál, s jelentős szerepet játszottak a havasalföld-moldvai, valamint a galíciai és a lengyelországi közvetítő kereskedelemben is. A macedo-románok Román Királyságban betöltött politikai szerepének és gazdasági súlyának megítélése napjainkig vitatott. *Borsi-Kálmán Béla (2018)* legújabb könyvében meghatározónak tartja a macedo-románoknak a román „nation building”-ben játszott, állam-, polgárság- és elitalkotó szerepét. Véleménye szerint a Balkán-félszigetről évszázadokon át a román fejedelemségekbe beáramló macedo-románok társadalmi helyzetüknél, foglalkozásuknál fogva főként a városi lakosság létszámát gyarapították, ráadásul erős görög öntudattal és nyelvismerettel is rendelkeztek, ezen kívül nagyon jó hírszerzők, informátorok is voltak, ez a társadalmi réteg könnyen asszimilálódott és a román polgárosodásnak is az egyik alapító pillérévé vált.

A hazai történetírás korábban már tisztázta a görögök és macedo-románok politikai-gazdasági és kulturális szerepét a történelmi Magyarországon (pl. *Horváth M. 1840, Moravcsik Gy. 1935, Horváth E. 1938, Makkai 1948, Marjalaki Kis L. 1960, Bur M. 1978, Miskolczy A. 1986, Köpeczi B. 1986, Eperjessy E. 2000* stb.), azonban az utóbbi évtizedekben megjelent néhány helytörténeti írásban (pl. *Berényi M. 2008, 2009, Bekán A. 1998* stb.) túldimenzionálttá vált szerepük és megítélésük, azt a látszatot keltve, mintha a 18-19. századi hazai görögök nagy részét macedo-románok alkották volna. Mindez még akkor sem jelenthető ki teljes bizonyossággal, ha közismert, hogy például Tokaj (*Sasvári L. 2002*) és Miskolc (*Marjalaki Kiss L. 1960*) görög kereskedőinek nagy része valóban macedo-román származású volt. Az is közismert, hogy 1768-ban, a 122 brassói kereskedőből csak 11 szász, a többi 111-ből 31 a görög compagnia tagja (egy részük román), 80 bolgárszegi román (*Köpeczi B. 1986*).

Ez a szemléletmód korábban is – periférikusan – jelen volt történetírásunkban (pl. *Eötvös K. 1876, Berkeszi I. 1900.* stb.), napjainkban azonban ismét megerősödni látszik. E kontextusban sem lényegtelen a Bánságban élő görögök és macedo-románok 18-19. századi gazdasági súlyának és szerepének néhány elemét feltárni és elemezni.

II. A görögök és macedo-románok száma és jelentősége a 18. században

II.1 A görög és macedo-román lakosok száma

A 18-19 századi népszámlálásokban és statisztikai kiadványokban a görögök és cincárok (macedo-románok) nem különülnek el. Mindez meg is nehezíti a görögök és macedo-románok tényleges számának és gazdasági súlyának kutatását, mindazok ellenére, hogy a macedo-román kereskedők tevékenysége túlmutat a történelmi Magyarország határain. Karavánjaik eljutottak Bécsig, Lipcséig, Varsóig, Poznanig, Szczecinig és Isztambulig, de kereskedtek Velencével, Triesttel, Ragusával, Szalonikivel, mint azt számos, a velencei levéltárakban megőrzött, aromán kereskedőktől származó levél igazolja (*Köpeczi B. 1986*). A török kiűzése előtt is éltek görögök a történelmi Magyarországon, a legrégebb a tokaji görög kompánia (1667-ben alakult), akik a debreceni kiváltságolt görögök utódainak (Debrecen a görög kereskedőknek 1693-ban kellett elhagyniuk) tartották magukat (*Hőgye I. 1997*). Később, többek között Miskolcon (1687), Kecskeméten (1708), Gyöngyösön (1711) hozták létre szervezetüket (*Hajnóczy I. 1939*). Tokajban 1705 után megnőtt a görögök száma, mert II. Rákóczi Ferenc Szatmár várának elfoglalása után elrendelte, hogy telepítsék át az ottani görögöket Tokajba (*Hőgye I. 1997*). Zoltai Lajos szerint a Debrecenből kiűzött görög kereskedők 1708-ban érkeztek Tokajba (*Zoltai L. 1935*).

A 18. században a Magyar Királyság területén működő balkáni kereskedők létszámára, elhelyezkedésére vonatkozó adatokat két országos jellegű összeírásból ismerjük. A Magyar Helytartótanács rendeletére 1754-1755-ben, majd 1769-1771-ben a megyék és a szabad királyi városok elkészítették a területükön élő oszmán alattvalók névsorát, ami a Bánságra sajnos nem terjedhetett ki, mert ekkor még nem tartozott a Magyar Helytartótanács fennhatósága alá. Az említett összeírások szerint 1754-1755-ben a Helytartótanács fennhatósága alá tartozó megyékben, valamint a Jászkun kerületben és a hajdúvárosokban együttesen 221 helységben volt oszmán alattvaló. Az 1754-1755-ös országos felmérés 1318 oszmán alattvalóra vonatkozóan közöl adatokat, akik közül 580 önálló kereskedő, 231 (üzlet)társ és 410 alkalmazott volt. A családtagok száma ekkor mindössze 97 fő. Az 1769-1771-es összeírások szerint 1697 oszmán alattvaló volt Magyarországon, 274 helységben (*Bur M. 1978*). A Magyarországon 1769-71-ben összeírt oszmán alattvalók kb. fele a falvakban és mezővárosokban telepedett le, s mindössze huszonöt olyan – a Magyar Helytartótanács fennhatósága alá tartozó – település volt, ahol létszámuk meghaladta a 10 főt. Ilyen volt például Pest 130 fő, Gyöngyös 39 fő, Kecskemét 33 fő, Miskolc és Újvidék 22-22 fő, Tokaj 17 fő, Eger 16 fő. A görög kereskedőknek társaik, alkalmazottaik, hozzátartozóik is voltak, így az említett városokban 60-80 főre, Pesten pedig akár 500 főre is felmehetett a balká-

niak száma. E tényeket azért fontos hangsúlyozni, mert mindezek tudatában ítéltető meg korrektül az egyes balkáni népcsoportok (pl. görög, albán, macedo-román, szerb stb.) száma, gazdasági és politikai súlya a történelmi Magyarországon.

A történelmi Magyarországon a görög közösségek száma a 18. században harminc körül volt. Ezek közül a fontosabbak: Tokaj, Zimony, Újvidék, Pétervárad, Temesvár, Versec, Eszék, Szeged, Világosvár, Eger, Szentés, Gyöngyös, Kecskemét, Debrecen, Szentendre, Pest, Miskolc, Kolozsvár, Brassó és Pozsony (*Szabó K. - Kovács E. 2009*). A kereskedők bizonytalan származására és számára Eger példája is elegendő. 1719-ben Egerben összeírt balkáni kereskedők 19 főnyi csoportjában csak két fő volt szerb nemzetiségű, a többiek albánok, görögök, cincárok voltak. A balkáni kereskedők száma az 1754-1755-ös összeírás szerint Egerben 57 fő volt; 16 önálló kereskedő 16 üzlettárral, 28 segéddel és inással dolgozott (*Bur M. 1978*). Ugyanakkor egy másik feldolgozás szerint Egerben 1740-60 között kb. 100 görög család telepedett le, többségük kereskedő volt (*Bihari J. 1956*).

II. József türelmi rendelete után sorra épültek a görög ortodox templomok is. Különböző városok összeírási és levéltári adatai szerint a 18. század második felében mintegy tízezer görög élt az országban. Horváth Endre professzor szerint ekkortájt harminc görög vallási közösség és huszonhat görög nyelvű iskola működött (*Horváth E. 1938*). Ezen adatok tudatában nehezen tartható az az álláspont, hogy a görög kereskedők – akik nagy része Bekán Aurél szerint macedo-román volt – kereskedelmi tevékenységéhez egymillióan kapcsolódtak a történelmi Magyarországon (*Bekán A. 1998*). A legnagyobb és leggazdagabb görög kolóniák ott keletkeztek, ahol lehetőség volt a magyar vagy a balkáni nyerstermények közvetítésére, eladására. A nyugatra szállított nyerstermékek ellenében a görög kereskedők textíliákat, rövidárut, szerszámokat és egyéb manufaktúra ipari termékeket hoztak be az országba, illetve szállítottak tovább Törökországba.

A bánági városok közül Temesvár (*Borovszky 1912*), Oravicabánya (*Vályi A. 1799*), Pancsova (*Horváth E. 2018*), Fehértemplom (*Fényes E. 1847*), Lippa és Versec (*Fényes E. 1867*) görög közösségeiről vannak információink. Mindezek közül kiemelkedett a tartományi székhely: Temesvár görög kompániája és kereskedelmi társasága. Mindezzel párhuzamosan Görög tannyelvű iskola is működött a városban (*Szentkláray J. 1879*).

II.2 A temesvári görög kereskedelmi társaság

A temesvári görög kereskedelmi társaság iratai – 1733-53 között – arról tanúskodnak, hogy Temesváron az 1720-as évektől kezdve fokozatosan több olyan intézkedés történt, amelynek köszönhetően kedvező feltételek teremtődtek számukra a letelepedéshez és a kereskedelemhez. Raktárakat, üzlethelyiségeket bérelhettek, boltokat, éttermeket, pékségeket, műhelyeket nyitottak és pénzkölcsönzéssel is foglalkoztak. Ekkor alakult az első temesvári görög gazdasági társulás, az úgynevezett kompánia. Célja az volt, hogy a kereskedők egymást segítsék,

tagjaik hitelét a hatóságokkal és a hitelezőkkel szemben szavatolják, bajba jutott társaiknak kölcsönöket nyújtsanak. A görög kereskedelmi társaság élén a helytartóság által megerősített választott bíró állt.

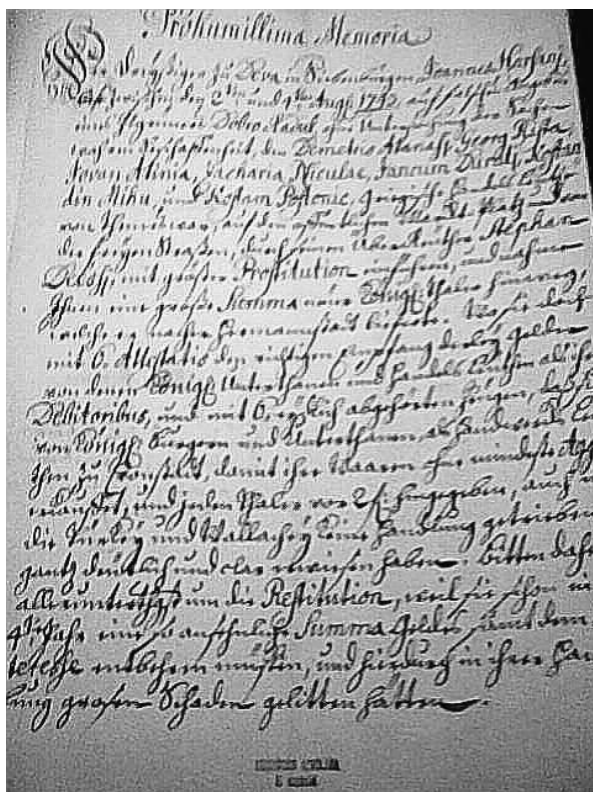
A 76 alapító tagból álló keleti görög kereskedelmi társaság (Orientalische Compagnie) gazdagabb volt a németnél, s jobban győzte pénzzel is. Ügyességével és vagyonával lassanként hatalmába kerítette az egész bánzági termény- és szarvasmarha-kereskedelmet. Sőt még másik két szövetséget is alakítottak Temesváron: a *Viehhandlungs-Societät*-et és a *Praedien-Societät*-et (Borovszky S. 1911). A temesvári görög kereskedelmi társaság (Grichische Handlungs-Compagnie) iratai megtalálhatóak a Magyar Nemzeti Levéltárban, a Magyar Kamara 11. cs R/b jelzet alatt, melyek között egyetlen görög vagy aromán nyelvű sincs, mindössze egy görög-német kétnyelvű irat található (1. kép).

1. kép. Görög-német kétnyelvű irat a kereskedelmi társaság működéséről

A görög kereskedők gazdasági sikerei, gyors és szembeszökő meggazdagodásuk jelentős ellenérzést váltott ki, s 1720-tól kísérletek történtek – sikertelenül – kereskedelmi tevékenységük vissza-szorítására. A gyakori kereskedelmi visszaéléseknek kívánt a Landes Administration véget vetni, amikor a görögöket a házalókereskedéstől eltiltotta és boltjaikat bezáratta. Ezt a tilalmat a kereskedelmi társaság kérelmére az Udvari Haditanács a nagybani kereskedelemre nézve feloldotta, a kicsinyben való kereskedést azonban csupán a vásárookra és török-eredetű árukra korlátozta (MNL. *Grichische Handlungs-Compagnie 716. irata*). E 12 oldalas német nyelvű dokumentum – amelyet Savoyai Jenő írt alá – megyék szerint is felsorolja, hogy mely területeken kereskedhettek a kompánia tagjai. E kiváltóságokat III. Károly (pl. 1737. ápr. 17. , 1738. febr. 08 stb.) és Mária Terézia (pl.

1743. aug. 02., 1746. márc. 28. stb.) többször megerősítette, 10-12 pontban összefoglalva a legfontosabb privilégiumokat (2. kép). A kereskedelmi kiváltságoknak azonban ára volt, mert már az 1733. jún. 2.-án kelt dokumentum /Final Ausweis/ arról tájékoztat, hogy évi 60 ezer forintot kellett fizetniük.

2. kép. Eredeti kézirat a görög kereskedelmi társaság működéséről

Az ún. görög (pl. görög, vlah, makedón, török, bolgár, rác, albán stb.) kereskedők a 18. század elejétől egyre jelentősebb kereskedelmi tényezőt jelentettek. E kereskedők gazdasági potenciálja az 1718. július 21.-i pozsareváci béke és az azt egy héttel követő osztrák-török kereskedelmi egyezményben biztosított kedvezmények (az alattvalók 3%-os, 1740-től 5%-os vám megfizetése után szabadon kereskedhettek egymás országaiban) után nőtt meg. Kereskedelmi tevékenységük volumenére utal annak a hét kereskedőnek a levéltári iratok között fennmaradt 1743. évi szerződése, amely tartalmazza a kőso kereskedelemhez kapcsolódó vásárlási megállapodást (1. táblázat). E kereskedők család és keresztnévei sem kizárólag macedo-román származásra utalnak, mint ahogy azt is tudjuk, hogy a görög kereskedelmi társaság vezetője (Bibic Jován) sem volt macedo-román

származású. A megállapodást Déván kötötték és tárgyát a só mennyisége teszi érdekessé, több mint négyezer darab sókocka szállításáról kötöttek szerződést. Összehasonlításul: Becslések szerint a 17. század második felében évenként 200 ezer sókockát szállítottak a marosváradjai és dévai portusokhoz (Bakk A. 2017).

1. táblázat. A temesvári görög kereskedőtársaság tagjainak kősó kereskedelme (1743)

Név	db
Demetrio Atanazi	745
Georg Rista	147
Jovan Atinia/Hazsimir	1519
Zacharia Niculae	400
Jancum Duratj és Kostandin Mihu	660
Kostam Postonic	576
Összesen	4047

Forrás: A temesvári görög kereskedelmi társaság eredeti iratainak adatai alapján saját szerkesztés

A bánági görög közösségek is imaházakat, kápolnákat és templomokat építettek, s ezekhez kapcsolódó egyházközségek jöttek létre, illetve iskolákat tartottak fenn, melyek szerepe az identitás fenntartásában és formálásában fontos szerepet játszott. Minderre az 1770-es évektől szükség is volt, mert egyre szorosabbá vált a kedvezményes kereskedelem megőrzésének kritérium-rendszere. A fentebb említett 1769-71-es összeírást Mária Terézia rendelte el, sőt döntése értelmében a török alattvalók közül kizárólag azok bírhattak a továbbiakban a kereskedelem jogával, akik érvényes útlevelemmel és vámcedulával rendelkeztek. 1774-ben Mária Terézia előírta a hűségeskü letételét, s a család letelepedését az Osztrák Birodalomban, ill. jelentős pénzösszeg lefizetését, aki ezek ellen tiltakozott boltját és áruját elkobozták. Ezek elmaradása esetén 100 arany bírságot helyeztek kilátásba. Mindez a bánági görög kereskedőkre is érvényes volt és 1776-tól csak abban az esetben kereskedhettek, ha bejövettől számított hat hónap alatt osztrák alattvalóvá lesznek, hűségesküt tesznek és feleségével és gyermekeivel beköltöznek (Borovszky S. 1912). Ez az intézkedés megosztotta a bánági görög kereskedőket is: egy részük a távozás mellett döntött, nagyobb és sikeresebb rétegük, azonban a Temesi Bánágban maradt, s alkalmazkodott a kihívásokhoz.

II. József intézkedéseivel a társadalmi-gazdasági legalizálás lehetőségét nyújtotta (pl. az 1785. évi türelmi rendeletével lehetővé tette a görögség számára is a polgárjog ingyenes megszerzését, templomok építését; a bánági kamarai birtokok bécsi és temesvári árveréseken történő értékesítése pedig vagyoni földbirtokba fektetését eredményezhette stb.), azonban mindez felerősítette a vagyoni differenciálódást és az asszimilációs folyamatokat is (2. táblázat).

2. táblázat. Néhány bánási kamarai birtok görög és macedo-román vásárlói

Település	Vármegye	Vásárlók	Nemesi cím
Nagyteremia	Torontál	<i>Nákó Dogrin Kristóf *</i>	1784
Nagyszentmiklós	Torontál	<i>Nákó Dogrin Cirill*</i>	
Torontálgyülvész	Torontál	Dadányi Naum Dadányi Miklós	1784
Zádorlak	Temes	Damianovics Vazul	1783
Istvánvölgye	Torontál	<i>Damaszkin István *</i>	1799
Beregszó	Temes	<i>Damaszkin István *</i>	
Panyova	Temes	Demelich Szabbás, Demelich Tódor, Deme- lich Pál	1796
Kádár	Temes	Duka Péter, Duka Mik- lós,	1816
Ernőháza	Torontál	Duka Géza	1820
Apádia	Temes	Gergievecs Péter, István, Mihály, Georgievecs György és Demeter	1823
Apádia	Temes	<i>Grabovszky Atanáz és Konstantin*</i>	1823
Dézsánfalva	Temes	<i>Gyika Konstantin Emá- nuel*</i>	1817
Kossovica, Petroza, Krivina	Krassó	<i>Gyika család*</i>	1817
Törökbecse	Torontál	Hadsimihal-Sissani Pál	1798
Dragomirest	Krassó	Janitsáry Miklós	1836
Hodony	Temes	<i>Manaszgy György</i>	1813
Fény	Torontál	<i>Mocsonyi Péter és Kons- tantin*, Mocsonyi János és Naum*,</i>	1783
Ivánda	Torontál	Moska Naum és Kons- tantin	1782
Rudna	Krassó	Nikolics Vazul	1797
Boldur, Furluk, Dezestyé	Krassó	Palikucevny János	1801
Vrány	Krassó	Terpcó Konstantin és Argirius	1825
Hodos, Kizdia, Orczyfalva, Rittberg	Temes	Sina Simon György	1816

* macedo-román identitást felvállaló családok

Forrás: Nagy I. (1862) adatai alapján saját szerkesztés

A görögök és macedo-románok végleges letelepedését II. Lipót császár dekretuma (1790) tovább ösztönözte, amely megadta számukra az ingatlanszerzés és hivatalviselés jogát. Ezt követően több görög származású polgár kapott nemesi,

grófi, bárói címet, vagy futott be karriert a közigazgatási, gazdasági, politikai életben. Számos görög származású bankárnak, gyárosnak, földesúrnak és kereskedőnek volt meghatározó szerepe jelentős létesítmények építésében, ill. az ország gazdasági életének fellendítésében (Berényi M. 2008, 2009).

A bánsági földbirtokot, majd pedig magyar nemességet szerző görög eredetű kereskedők a helyi görög közösségtől jogi értelemben elkülönültek: jogállásuk megváltozott, már nem a kompániához, hanem a nemesi vármegyéhez tartoztak. Azt azonban fontos hangsúlyoznunk, hogy mindvégig megtartották görögkeleti hitüket, görög származás- és közösségtudatukat. Azt is meg kell említenünk, hogy nem csak gazdag görög kereskedők éltek a történelmi Magyarországon. A pozsonyi kamara, egyik iratában, megkülönböztette a nagy falvakban, valamint a kiváltságos és püspöki városban élő görögöket, a földesúri jószágokon kereskedő és bérlő görögöket és a faluról-falura házaló szegény szatócsokat. Tény, hogy a különféle formában kereskedő görögség az egész Bánságot is behálózta. Az áruszállítást kitapasztalt útvonalakon hagyományos módszerrel szervezték meg. pl. az oláh vajdaságokat Pesttel összekötő állandóan használt útvonal Orsova–Temesvár–Szeged állomásokon át haladt az egykorú üzleti levelezések tanúsága szerint (Horváth E. 2018).

III. A görögök és macedo-románok 19. századi szerepe a Bánságban

III.1 A görög és macedo-román lakosok száma

A 19. századi görögök és cincárok számáról a reformkori magyar statisztikai adatok adnak pontosabb képet, melynek egyik legelfogadottabb és legmegbízhatóbb bázisa Fényes Elek, aki 1842-ben megjelent művében 5680 görög és cincár lakosról tesz említést (3. táblázat). Területi és települési elterjedésükről az alábbiakat közli:

„...Görögök és czinczárok mindenütt elszórva az egész országban leginkább pedig a nagyobb kereskedő városokban tartózkodnak **um. Pesten, Miskolczon, Zimonyban, Újvidéken, Temesváron stb.** A görögök mindnyájan kereskedők s a Török és Magyarország közt folytatott kereskedés csaknem kirekesztőleg kezekben van, mit a török birodalombeli lakosokkal való nagy összeköttetések miatt könnyen eszközölhetnek, mellynél fogva általában vagyonos emberek, sőt sokan közülök nagy gazdagságra tettek szert. **17 tiszta parochiában mintegy 5280 lélek számláltatik.** A czinczárok közéletben szinte görögöknek neveztetnek, ezek nyelvét magok közt gyakran használván egyébiránt eredetükre nézve oláhok, de Macedóniába átvándorolván ott a görögök nyelvét s kereskedési szellemét egészen bevették...” (Fényes E. 1842. 79. old.). Fényes Elek statisztikája szerint az 1840-es években, amikor az asszimiláció már igen felgyorsult, 5280 görög és czinczár élt Magyarországon, tizenhét működő templomuk volt az ország területén, három pedig Erdélyben, ahol 400 görög és czinczár élt.

3. táblázat. A görögök és cincárok száma
a történelmi Magyarországon (1842)

Vármegye, kerület	Görög és cincár	Vármegye, kerület	Görög és cincár	Vármegye, végvidék	Görög és cincár
Arad	141	Heves	420	Szabolcs	109
Bars	5	Hont	15	Temes	400
Bács	400	Komárom	114	Torontál	200
Békés	214	Moson	6	Vas	20
Bihar	120	Nógrád	71	Zala	143
Borsod	655	Nyitra	39	Zemplén	20
Csongrád	300	Pest-Pilis-Solt	300	Ung	35
Esztergom	69	Pest-Buda	113	Szerémi végvidék	300
Fejér	200	Pozsony	39	Bánsági végvidék	200
Jász-Kun. ker	230	Sáros	18	Magyar Tengerpart	67
Győr	168	Somogy	50	Összesen	5280
Hajdúvá- rosok	81	Sopron	18	+ Erdély	400

Forrás: Fényes E. (1842) adatai alapján saját szerkesztés

A fenti táblázat adatai is jelzik, hogy - Fényes Elek minden igyekezte ellenére – Horvát-Szlavónország, a Horvát és az Erdélyi Határőrvidék kimaradt adatbázisából. A Bánság esetében 800 görög és cincár lakost említ, amelynek ellentmond a néhány évvel korábbi, szintén Fényes Elek nevéhez köthető hat kötetes monográfia hiányos adatsora (4. táblázat). E monográfia még kevesebb információt nyújt a bánsági görögök és cincárok számáról, a három bánsági vármegye adatai teljesen hiányoznak, mindössze Temesváron a német és görög városházát említi a nevezetesebb épületeknél. A Katonai végvidéken: 2521 görög, örmény, cigány: lakost említ, s ezen belül a Pétervárad ezredben 508 görög, Zimonyban: görög iskola, a Bródi ezredben 182 görög és cigány, a Német bánsági ezredben: 392 görög, cigány stb., a Román bánsági ezredben: 284 görög, cigány stb. kerül megemlítésre (Fényes E. 1836-40).

Berkeszi István 1900-ban megjelent kismonográfiájában az alábbiakat olvashatjuk: „E kereskedők oly nagy számban laktak közöttünk, hogy a Gyárvárosban külön szállójuk volt, századunk elején (értsd. 19. század eleje - KS.) pedig gyermekeik számára külön, görög nyelvű iskolát állítottak. A gyárkülvárosi hellén (görög) népiskolát (1805-1857) a Temesváron lakó számos görög kereskedő állította fel, hogy gyermekeik nemzeti nyelvükön nyerjenek oktatást. Mindenkor csak egy tanítója volt.”

Az 1851. évi osztrák népszámlálás adatait feldolgozó monográfia első kötetében Fényes Elek (1857) tízezer görög és cincár lakost említ: „... Számság van görög és cincár Magyarországon 6980 lélek, a Szerb Vajdaságban s a Temesi Bánságban 2960, a Végvidéken 60...”

4. táblázat. A görögök és cincárok száma a történelmi Magyarországon (1836-40)

Vármegyék és járások	görög (fő)	Városok	görög (fő)
Borsod vm. - ebből miskolci járás	703 700	Szerdahely (Pozsony vm.)	2
Moson vm.	20	Esztergom	41
Nógrád vm. - ebből Kékkői járás	60 51	Hatvan	9
Nyitra vm. - ebből Vágújhelyi járás	50 34	Pásztó	12
Pest városa	250 +100 oláh	Mezőtárkány	4
Pest-Pilis-Solt vm. - ebből Váci járás - ebből Kecskeméti járás - ebből Pesti járás	232	Cibakháza	11
	63	Poroszló	6
	133	Szolnok	17
	18		
Pozsony vm.	71	Dévaványa	62
Ung vm. - ebből Ungvári járás	55 51	Tiszafüred	17
Zemplén vm. - ebből Hegyaljai járás - ebből Újhelyi járás	242	Törökszentmiklós	31
	216		
	26		

Forrás: Fényes E. (1836-40) adatai alapján saját szerkesztés

Az 1857. évi osztrák népszámlálás adatait többen is feldolgozták, mely alapján *Fényes Elek (1867)* 3183 görög lakost említ, akik közül 2244 görög a Magyar Királyság területén, 939 görög Erdélyben élt, a Bánságról mindössze annyi információ áll rendelkezésre, hogy Temesváron 120 görög, Versecen 225 görög élt (5. táblázat). A bánságiak ekkor már nem lehettek a leggazdagabbak, mert azokat Fényes Elek külön kiemelte: „... Gvönövösön. Egerhen. Miskolcon. Tokaihan. Diószegen. Világosvár. Eszéken. Pesten. Péterváradon és Kecskeméten működnek a leggazdagabb kompániák Magyarországon...”

5. táblázat. Néhány megye és szabad királyi város görög lakossága (1857)

Városok	fő	Vármegye/járas	fő	Kerület/járas	fő
Pest	220	Arad vm.	287	Battonyai j.	80
Eger	52	Győr vm.	74	Tiszafüredi j.	41
Versec	225	Balassagyarmati j.	45	Gyöngyösi j.	40
Székesfehérvár	166	Losonci j.	11	Szolnoki j.	28
Temesvár	120	Gyulai j.	74	Jászság	70
Kecskemét	115	Szarvasi j.	96	Nagykunság	69
Miskolc	96	Szeghalmi j.	144	Kiskunság	22
Esztergom	41	Nagykőrösi j.	21	Szászsebes-szék	300
Újvidék	45	Kalocsai j.	62	Brassó-vidéke	639

Forrás: Fényes E. (1867) és Dányi D. (1993) adatai alapján saját szerkesztés

A fenti adatok alapján meglepő, hogy O. K. Czoering 1857-ben 9159 főre teszi a görögök létszámát, hozzájuk számítva a Szerb Vajdaság és Temesi Bánóság, ill. Horvát-Szlavónország görög lakóit is. A görögök és cincárok számát pontosan azért is nehéz megadni, mert a diaszpórák történetének nagy paradoxonja, hogy a kolóniák felvirágzásával párhuzamosan – amikor pezsgő vallási, szellemi és kulturális élet is folyt – az asszimiláció felgyorsult. A 19. század második felében a görögök és macedo-románok létszáma rohamosan csökkent, majd a nyelvével beszélő, szokásait megtartó görög diaszpóra a 20. század első évtizedeire teljesen eltűnt, csak kis vallási közösségekben maradtak görög származásúak, akik már sem nyelvüket, sem szokásaikat nem vagy alig őrizték meg.

III.2 A bánági görögök és macedo-románok gazdasági és politikai karrierje

A 18. században felhalmozott kereskedelmi tőkét a bánági görög és macedo-román kereskedők is úgy állították a magyar gazdaság – és önmaguk, ill. családjuk boldogulásának – szolgálatába, hogy földbirtokokat vásároltak, melyek bevételei a következő generációknak – a 19. században – elegendő jövedelmet biztosítottak arra, hogy felíveljen politikai karrierjük is (6. táblázat).

6. táblázat. Néhány bánági görög és macedo-román családtag 19. századi politikai karrierje

Név	Tisztség
Avakumovics István	temesvári görög ortodox püspök, Temesváron városi belső titkos tanácsos
Avakumovics János	ügyvéd Nagybecskerekén, majd a kikindai kerület főbírája
Duka Péter	táborszernagy, a 39-ik magyar gyalog-ezred tulajdonosa
Duka Géza	országgyűlési képviselő és követségi tanácsos
Gyika Tivadar	Temes vármegye főszolgabírója
Gyika Szilárd	királyi tanácsos, Krassó vármegye alispánja
Gyika György	Temes vármegye főszolgabírója
Manasz György	Torontál megyei táblabíró
Monaszterly István	Torontál megyei táblabíró
Palikucsevny Péter	Krassó vármegye főszolgabírója, Torontál vármegye főispáni helytartója
Mocsonyi Péter	1843-ban Torontál vármegye országgyűlési követe
Mocsonyi András	1845-ben Torontál megyei főszolgabírója

Forrás: Nagy I. (1862) adatai alapján saját szerkesztés

A bánági görög és macedo-román családok közül három kiemelkedő karriert futott be a 19. század folyamán, a történelmi Magyarországon. E családok élet-

története közismert (*Berényi M. 2011*), a bánsági kapcsolatrendszerük, ill. a bánsági birtokaik, mint gazdagságuk forrása és hinterlandja kevésbé, ezért a továbbiakban ez utóbbi tény vizsgálatára helyezem a hangsúlyt.

A Sina család vagyonának megalapozója Sina Simon György (1753-1822) volt. Az I. Ferenc császár által bárói rangra emelt Sina Simon György Derra Katalint vette feleségül, s így két meghatározó ingatlanvagyonnal bíró görög család lépett frigyre. A fiuk Sina György Simon 1828-ban hodosi és kizdiai előnévvel magyar bárói címet is kapott. Sina György Simon (1783-1856) gazdasági és politikai karrierje (bankár, nagybirtokos és mecénás, az Osztrák Nemzeti Bank igazgatója, a Lánchíd építésének legfontosabb finanszírozója, Szeged város díszpolgára stb.) a kortársaknak is feltűnt. A Lánchíd építési költségének 63%-át Sina György fizette. Összehasonlításként: a Lánchíd építési költsége 13-szor annyiba került, mint amennyibe az ezzel egy időben épült Nemzeti Múzeum.

Sina György Simon az 1850-es évekre a Habsburg Birodalom egyik leggazdagabb főura lett. Szeged város díszpolgárává választásának méltatásában az előterjesztők kiemelték, hogy a napóleoni háborúk után lehanyatló szegedi-torontáli dohánytermesztés és értékesítés terén tett elvülhetetlen érdemeket, természetesen jelentős anyagi haszonnal adta el a nyomott áron felvásárolt dohányt (*Kókai S. 2016*). Öröksége mintegy 80 milliónyi forint vagyont jelentett, a 29 családi uradalom földje 241 ezer hold volt (*Szabó K. – Kovács E.*), azaz nagyobb területen gazdálkodott, mint az Esterházyak. Fia II. Simon György báró, görög királyi nagykövet az ausztriai udvarnál és 1858-tól a Magyar Tudományos Akadémia igazgatótanácsának tagja, aki 80 ezer Ft-tal járult hozzá az akadémia alapjához, bizonyítva, hogy a magyarországi görögökben nem csak a kereskedőt kell látni, hanem az értékteremtő egyéneket és közösségeket is.

Pest és Bécs másik befolyásos – macedo-román identitást is felvállaló – családja a Nákó család volt. Nákó Kristóf fia, Nákó Sándor (1785-1848) 1813-ban grófi rangot kapott. A Nákó család gazdasági innovativitása közismert, s jó példa erre, hogy Nákó Kristóf gyapottermesztéssel is kísérletezett (sikertelenül) a Délvidéken – többek között Pancsován –, melynek emléke a családi címerben a gyapotvirág. Nákó Kristóf fia Nákó Kálmán (1822-1902) a magyar főrendiház örökös tagja (1861-től), kamarás (1850-től), belső titkos tanácsos volt, aki a közéletben, ill. a politikában futott be fényes karriert. Nákó Kálmán emberi habitusának egy mozzanata, hogy neje elvesztése után, emlékére Nagyszentmiklóson 30 ágyas kórházat, Pusztaporgányon pedig 100 tanuló számára mintaiskolát alapított. 1864-ben kastélyt építtetett Nagyszentmiklóson, ahol ötezer kötetes könyvtár és műkincsgyűjtemény is volt. 1882-ben alakult meg Nákó Kálmán vezetésével az Arankavidéki Belvízvédelmi és Levezetési Társulat. A társulat elnöke Nákó Kálmán fia, Nákó Sándor (1846-1889) volt, akinek nagyszentmiklósi uradalma 22332 katasztrális holdat tett ki, angol telivér és félvér ménese is volt,

a gazdaság állattenyésztésre és gabonatermesztésre specializálódott. A Nákó család bántói birtokait a 7. táblázat tartalmazza, melyből megállapítható, hogy közel hetvenezer katasztrális holdon gazdálkodtak.

7. táblázat. A Nákó és a Mocsonyi család bántói birtokai a 19. század közepén

Település	Vármegye	Terület (kat. hold)	Birtokos
Rác-Nagyszentmiklós	Torontál	17124	gr. Nákó Sándor
Német-Nagyszentmiklós	Torontál	5208	gr. Nákó Sándor
Porgány	Torontál	5994	gr. Nákó Sándor
Kisteremia	Torontál	3254	gr. Nákó Sándor
Német-Csanád	Torontál	3878	gr. Nákó Sándor
Összesen	-	35458	-
Constantia	Torontál	767	gr. Nákó János
Kricsova	Krassó	2557	gr. Nákó János
Nákófalva/Szóllós	Torontál	4293	gr. Nákó János
Rác-Csanád	Torontál	14041	gr. Nákó János
Nagyteremia	Torontál	4704	gr. Nákó János
Bánátkomlós	Torontál	7961	gr. Nákó János
Összesen	-	34323	-
Priszaka	Krassó	3707	Mocsonyi család
Fény	Torontál	7802	Mocsonyi András
Dolác	Torontál	4138	Mocsonyi György
Kápolnás	Krassó	9445	Mocsonyi Mihály
Bulcs	Krassó	862	Mocsonyi Antal

Forrás: Magyarország művelési ágak... (1865) adatai alapján saját szerkesztés

A magát románnak valló Mocioni/Mocsonyi család kettős, román és magyar kötődésű, a jeles ősök, Mihály és András Pest-Budán telepedtek le. A Mocsonyi család első bántói birtokát (Fény település) 1783. február 28.-án Mocsonyi-Popovich András vásárolta. Mocsonyi András és gyermekei Péter, Konstantin, János és Naum, nemességet és címet szereztek. A Mocsonyi család történetében először Mocsonyi János (1780-1856) játszott jelentősebb szerepet. Jelentős vagyona tett szert, a Bánságban több falut, Pesten házakat vásárolt. Egyik fia, Mocsonyi Péter (1808-1858) Torontál vármegye országgyűlési követe volt 1843-ban, másik fia Mocsonyi András (1812-1880) Torontál vármegye aljegyzője (1836-tól), 1843-tól pedig főszolgabíró, s a Konzervatív Párt híve. Mocsonyi János harmadik fia Mocsonyi György (1823-1887) a Temes vármegyei moraviczai választókerület országgyűlési képviselője volt.

A család másik ágát tekintve Mocsonyi Mihály (1811-1890) fia: Mocsonyi Sándor (1841-1909) futott be fényes politikai karriert, aki jogi tanulmányait Pesten, Bécsben és Grazban végezte. Tudatosan készült a politikusi pályára, köruta-

zást tett Belgiumban és Svájcban, hogy megismerje a nyugat-európai többnemzetiségű államokat. Felkészültsége és kiváló szónoki adottságai a huszoneves fiatalembert hamar vezérszerephez juttatták az 1865. évi országgyűlésen a nemzetiségi képviselők között. 1865. évi országgyűlésben mandátumot nyert román nemzetiségi képviselő között – a korabeli szóhasználatnál a négy „móctestvér” – négy Mocsonyi is helyet foglalt (Mocsonyi Sándor, Mocsonyi Antal, Mocsonyi György, Mocsonyi András), mindannyian a román nyelv Magyarországon belüli föderális alapon való használatának fő szószólói voltak. Mocsonyi Sándor 1865-74 között országgyűlési képviselő, a Román Nemzeti Párt alapító első elnöke. 1867-ben az Eötvös-féle törvényjavaslattal szembeni nemzetiségi ellenjavaslat megalkotója is Mocsonyi Sándor volt, aki a magyarországi nem magyar népek sorsának kulcskérdését a nyelvi jogokban látta. Azokban a nyelvi jogokban, amelyek a magyarországi macedo-románok asszimilációja során ebben az időszakban váltak egyre jelentéktelenebbé. A Pesten 1872. szeptember elsején megjelent Vasárnapi Ujság így írt a macedo-románokról: „...*A czinczárók, a szerint, hogy magyarok, németek vagy bolgárok közt laknak, az illető nemzetek nyelvét használják, egymás közt pedig az új-görögöt; törzs-rokonságuk a dácziai oláhokkal félreismerhetetlen...*”

Mocsonyi András (1812-1880) politikai előéletéhez tartozik, hogy a Bach-korszakban Temesvár polgári kerület császári főbiztosa volt. Unokája az a Mocsonyi Antal (1882-1943), aki 1920-tól Románia Magyarországra akkreditált első budapesti nagykövete lett. Később II. Károly román király fővadászmestere, s a bulcsi kastélyban élt (*Teodor B. 1939*). Mocsonyi Antallal azonban a család férfiága kihalt (*Berényi M. 2011*).

V. Összegzés

A Bánság etnikai sokszínűségnek - mint „Kis Európának” - a nyomai, mind a bánsági kisebb etnikumok szórvány csoportjaiban, mind az egymás mellett élő különböző vallásfelekezetekben megmaradtak. Ez az örökség bánsági emlékeztünk fontos része. A különböző népek és nyelvek együttélésének hagyománya – a sokféleség és az összetartozás – európaiságunk egyik tanúsága is. A Bánságban a görögök és a macedo-románok a 18-19. században kis létszámú közösségeket alkottak. Számarányuktól azonban fontosabb volt gazdasági jelenlétük, közéleti és kulturális súlyuk, szerepük. A görögök és macedo-románok saját kompániát alakítva szakosodtak a kereskedelem egyes területeire. A görögök és macedo-románok érdeme is volt a bánsági, a szerémségi és az Arad-hegyljai borok nemzetközi kereskedelmének megeremtése. A bánsági gabona, dohány, viasz, méz, szappan és faggyú, mécses olaj és gyertya, illetve a bőrkereskedelem és a török árucikkek is fontos szerepet játszottak meggazdagodásukban. Mindehhez azonban elengedhetetlenül fontos volt az a monopolhelyzet, amelyet a bánsági admi-

nisztráció kitüntetett módon biztosított számukra. A görögök és macedo-románok gazdasági, politikai, tudományos és kulturális tevékenysége a bánági kultúra értéket alkotó elemévé, szerves részévé vált. A 19. században jelentős szerepet játszottak a kereskedelem, ipar és kultúra fejlesztésében, illetve támogatásában. Nem elhanyagolható tény, hogy az 1840. évi Tisztitárban felsorolt 4 hercegi, 79 grófi és 84 bárói család között bánági görög-cincár gyökerekkel rendelkező családok is voltak, azonban a bánági görögök és cincárok közül sem lehetett mindenki Aranyember vagy Cigánybáró.

Felhasznált irodalom

- Bakk A. (2017): Sószállítás és kereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején. Erdélyi Krónika.
- Bekán A. (1998): Miskolci macedo-románok – A miskolci macedo-román kolónia története (1998)
- Berényi M. (2008): A pesti görögök és macedorománok egyházközsége. Barátság melléklete. 14. p.
- Berényi M. (2011): Haris, Nákó, Sina, Mocsonyi... A pesti macedoromán kolónia. Barátság, pp. 783-785.
- Berényi M. (2009): Macedorománok, románok Pesten és Budán a XVIII-XIX. században. A Barátság melléklete. 13. p.
- Berkeszi I. (1900): Temesvár szabad királyi város kismonográfiája. 202. p.
- Bihari J. (1956): Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből. Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1956. pp. 392-456.
- Borovszky S. (1912): Temes vármegye és Temesvár. Budapest,
- Borsi-Kálmán B. (2018): Elvetélt Bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy államesszeme etnogenezise. Magyar Szemle Könyvek. Budapest.
- Bur M. (1978): A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel a XVIII. században. Történelmi Szemle. 1978. pp. 281-313.
- Dányi D. (1993): Az 1850 és 1857 évi népszámlálás Bp. KSH. 223 old.
- Diószegi György A. (2002): Adatok a hegyaljai görögség és ezen belül a tokaji Karácsony/Karátsonyi-család történetéhez. In: Tokaj. Várostarténeti tanulmányok III. (szerk. Bencsik J.). pp. 301-311.
- Eötvös K. (1876): Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben.
- Eperjessy E. (szerk.): Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2000.
- Fényes E (1840): Magyarországnak állapota statisztika és geográfia tekintetében I-VI. köt. Pest. 1836-1840
- Fényes E. (1842): Magyarország statistikája I. köt. Pest, p. 146.

- Fényes E. (1857): Az Ausztriai Birodalom statistikája és földrajzi leírása, 1. kötet
 Fényes, Elek (1867) *A Magyar Birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint*. In.: Értekezések a történeti tudományok köréből (1. 4). Magyar Tudományos Akadémia, Pest. 77.p.
- Gárdonyi A. (1930): Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században. História, Bp. 1930.
- Hajnóczy I. (1949): A kecskeméti görögség története. Bp. 1939;
- Hodinka A. (1912): A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságának ügye. 1735-1772. AET. 1912.
- Horváth E. (1938): Griechen in Ungarn. Pester Lloyd, 6. November 1938.
- Horváth E. (2018): Görögök Magyarországon. In. *Studia Hellenica II.* (szerk. Horváth L..) Budapest, pp.329-354.
- Horváth M. (1840): Az ipar és a kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda, 1840.
- Hőgye I. (1987): A görögök szerepe Tokaj város életében a XVIII. században. Borsodi Művelődés, 1987. 3. sz. pp. 55-59.
- Kerényi B. Eszter - Fokasz Nikosz (2009): Báró Sina Simon, a magyar kultúra görög mecénása. In. *Görög Örökség. A Görög Ortodox Diaszpóra Magyarországon a XVII-XIX. században.* p. 198. Bp.
- Kitanics M. (2009): Vlachok a balkáni olvasztótégelyben. *Balkán Füzetek* különszám 1. pp. 149-154.
- Kókai S. (2016): A dohánykertészek szerepe a Marosköz 18-19. századi társadalmi-gazdasági változásaiban. *Történeti Földrajzi Közlemények* 4 : 1 pp. 84-107.
- Köpeczi B. (szerk): Erdély története I-III. kötet, Második kötet. Bp. 1986. Akadémiai Kiadó. 1945. p.
- Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme. Buda, 1865. p.
- Makkai L. (1948): Magyar-román közös múlt. Budapest, 1948. 290 p.
- Marjalaki Kis L. (1960): Görög kolónia Miskolcon a 18. században. Borsodi Szemle. 1960/VI. sz. pp. 548-551.
- Miskolczy A. (1986): A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe (1780–1860). Budapest, 1986. 191. p
- Népjellegek a Bánságban. Vasárnapi Újság. 1872. Pest. 1872. szept. 1.
- Szabó K. – Kovács E. (szerk.): *Görög Örökség. A Görög Ortodox Diaszpóra Magyarországon a XVII-XIX. században.* Bp. 2009. 198. p.
- Szentkláray J. (1879): Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből 1. (Temesvár, 1879) p. 520.
- Teodor Botiș: *Monografia familiei Mocioni.* București, 1939
- Vályi A. (1799): Magyar országnak leírása. 2. köt. Buda, 1799. p. 735.
- Zoltai L. (1935): Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel. Debrecen, 1935. 41.

A KLASSZIKUS GEOPOLITIKÁT MEGALAPOZÓ ELMÉLETEK

TÓKÉS TIBOR¹³

Founding theories of classical geopolitics

References and writings on the geopolitical subject matter are present in the "pre-history" of geopolitics. In the ancient Greek works, the middle ages, the early modern period and in the modern era. These works and theories, in addition to world policy changes, have helped to create the concept of geopolitics and to lay the groundwork for the field at a later stage. This study undertakes a brief presentation of these theories.

A geopolitika kifejezést *Gottfried Wilhelm Leibniz* német filozófus és matematikus használta először 1679-es kiadatlan munkájában a tudományok osztályozásával kapcsolatosan, mely egy későbbi lexikon része lett volna. Ez a terület felsorolásában a tizenhatodik tudomány volt, amelyet először „kozmpolitikának” nevezett el és csak később nevezte át geopolitikává. Leibniz szerint a geopolitika nem más, mint a föld tanulmányozása az egyetemes történelem és az emberföldrajz nézőpontjából az emberiség vonatkozásában (Zajec, 2016). Maga a fogalom, bár kifejezéseként több mint kétszáz évvel később jelenik meg újra Rudolf Kjellén tanulmányában, folyamatosan jelen van a történelemben. Sőt a kifejezés első használata előtt is megjelennek geopolitikai vonatkozású munkák. Így találhatók geopolitikai tárgyú utalások és megállapítások a geopolitika „őskorában”, az antik görög szerzőknél, a középkorban a kora újkorban, illetve az újkorban. Ezek a munkák és elméletek a világpolitikai változások mellett szintén elősegítették a geopolitika fogalmának megjelenését, illetve a szakterület későbbi megalapozását.

A „geopolitika előtti” geopolitikai gondolkodás

Az ókori Hellaszban már megtalálható a geopolitikai gondolat. Több szerző munkájában találunk a témával kapcsolatos elemeket vagy következtetéseket. A tudományoknak ebben az időszakban két nagy területét különíthetjük el a filozófiát és a történelmet (Becsei, 1998) Előbbit a természettudományok, míg utóbbit a társadalomtudományok előfutárának tekintik. A filozófia a tapasztalható egzakt világból, a természeti jelenségekből vezette le az érzékelhető világ jelenségeit és

¹³ PhD, adjunktus, Debreceni Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézet, tokes.tibor@econ.unideb.hu

logikai úton igyekezett azokat magyarázni. A historióe művelői ismereteikre utazás, kérdezősködés és megfigyelés útján tettek szert (Izsák, 2002).

A historióe legjelentősebb képviselője *Hérodotosz*, akit a történetírás atyjának neveznek. Beutazta többek között Egyiptomot, Phoiniáát, Mezopotamiát, járt a Fekete-tenger északi partvidékén, szkíthiában és Athénban is, majd ismereteit lejegyezte, ezek alapján szeretett volna rávilágítani az összefüggésekre. Egy munkája maradt az utókorra a kilenc kötetből álló *Történelem*. Ebben műben tulajdonképpen az 5. század görög-perzsa háborúinak történetét meséli el. A konfliktus alapja az európai görögök és az ázsiai perzsák szembenállása. Itt a görögöket a civilizáció, a perzsákat a barbárság képviselőiként határozta meg. Igyekezett azonban egyformán bemutatni a két szembenálló „világ” szereplőit. A mű ismerteti a görögök által ismert világot, ebben az időszakban három kontinenst, Európát, Ázsiát és Libyát (Afrikát). Geopolitikai vonatkozású megállapítása: a görög perzsa háború előtt a perzsák felkérlik uralkodójukat, hogy vezesse őket gazdag földek meghódítására (*Hérodotosz. é.n.*).

*Arisztotelész*nél *Politika* című munkájában az ideális állam meghatározásánál találunk geopolitikai vonatkozású megállapításokat. Az állam nagyságának, arányainak tekintetében a népesség és a terület szempontjából a közepes nagyságú államot tartja kívánatosnak. Se nem túl kicsi se nem túl nagy, éppen akkora, hogy a népességét el tudja tartani (biztosítsa a nyugodt életet), tehát autarkia jellemezze. Ugyanakkor a védelem szempontja miatt nem lehet túl nagy sem. Véleménye szerint a középút mentes a szélsőségektől. Ideális, ha rendelkezik tengerparttal, mert ha védekezésre kényszerül, kétféleképpen tud magán segíteni: szárazföldön és tengeren. A tengerpart fontosságát a kereskedelem tekintetében is hangsúlyozza, illetve megjegyzi, hogy a szabadkereskedelem káros is lehet, ezt törvénnyel kell szabályozni. A tengeri haderő fejlesztését kívánatosnak tartja mind a védekezés mind az elrettentés tekintetében (7. könyv 5.). Ugyanakkor az államot az emberi testhez hasonlítja, melynél fontos a részeinek az egészhez viszonyított aránya (5. könyv 3.) (*Arisztotelész, é.n.*).

Hippokratész *A levegőről, a vizetről és a helyekről* című munkája inkább egészségföldrajzi tárgyú, ám abban rávilágít a lakosság, a környezet és a települések kapcsolatára, illetve ezzel kapcsolatosan a két kontinens Ázsia és Európa különbözőségére. Alapvetése, hogy az emberek egészsége vagy megbetegedése a földrajzi környezet, a klíma függvénye. Azt figyelte meg, hogy az egyes régiók lakói különböznek egymástól mind lakókörnyezetükben mind életkörülményeikben, fizikai megjelenésükben, teljesítményükben, kultúrájukban, élettartamukban, ahogy a görögök vagy a barbárok, az állandó településen élők vagy a vándorló nomádok és ilyesformán az európaiak és az ázsiaiak. Így különbséget tesz Európa és Ázsia között a környezeti hatások, illetve az ezek következtében felépő fiziológiai és szellemi különbségek tekintetében (*Hippokratész, é.n.*).

Platón az *Állam* című munkájában vizsgálja a hadsereg, az államterület védelme, a háború, és az állam ideális méretének kérdését. Az állam területének védelme tekintetében a háború közvetlen okát a népesség növekedés és a szükségletek biztosításában, az eltartóképesség csökkenésében látja. Ennek köszönhetően elkerülhetetlenek a háborúk, így elkerülhetetlen a hivatásos hadsereg kiépítése (II. Könyv XIV.). A háborúról kifejti, hogy fontos a taktika, illetve a tudás és a gyakorlat. Emellett az államnak nem szabad túl gazdaggá válnia, mert a túlzott gazdagság bajt hozhat a fejére, ellenségeket és nem szövetségeket. Az államoknak jó szövetségeket kell kötniük. Az államok különböznek, ezt figyelembe kell venni egy háború során. Ha a sok állam közül a közöttük lévő konfliktus során az egyik állam győzelem esetén az államok egy részének oda ígéri ellenfelei területét, gazdagságát, lakosságát, sok lesz a szövetségese (IV. könyv III.). Az ideális állam méretéről az a véleménye, hogy addig növekedjen, amíg egységes marad, de tovább ne. Az államterület növekedését az „öröknek”, a vezető rétegeknek befolyásolni kell akkor is, ha túl nagyra nőtt, illetve akkor is, ha túl kis méretűvé zsugorodott. A vezetők is egyenlők a polgárokkal, a közjük való bejutás, illetve adott esetben a lecsúszás is helyénvaló folyamat az állam egészsége szempontjából, a polgárság tekintetében végezze mindenki azt az államban, amihez a legjobban ért (IV. könyv III.) (Platón, é.n.).

Thuküdidész magyarázataiban racionális és tárgyyszerű. Mentessé a túlzásoktól. Fő műve A peloponnészoszi háború története. A munka a szerző, halála miatt, a háborút, mely véleménye szerint a görögök legnagyobb háborúja volt, csak i.e. 411-ig mutatja be. Az első könyvben Hellász történetét mutatja be egyfajta bevezetéseként. Tisztázza, hogy objektív elemzést készít. A háború legfontosabb okának a hatalomvágyat tekintette. A két szövetség a Déloszi és a Peloponnészoszi szövetség közötti szembenállás Athén hatalmának a túlzott növekedése okán alakult ki. A háború kitörése így nem egyértelműen a vezetők, hanem a történelmi helyzet következménye, amely mindenképpen bekövetkezik és eszkalálódik. Ha egy hatalom túlságosan megerősödik, akkor idővel átveheti a hegemon hatalom helyét, vagy legalábbis veszélyt jelenthet rá, mely utóbbi, ahelyett, hogy beletörődne a változásba, ellenáll. Ez a Thuküdidészi dilemma áll fenn Athén és Spárta viszonyában, a történelmi helyzetbe tulajdonképpen bele van kódolva a konfliktus és annak kirobbanása (Thuküdidész, é.n.).

Sztrabónnál a Geographika hypomnémata-ban azaz a „Földrajzi följegyzések”-ben is megtalálhatók e geopolitikai vonatkozású megállapítások. A mű első két kötete matematikai, földrajzi megállapításokat tartalmaz, a többi tizenöt az akkor – azaz az Augustus Császár idejében – ismert világ leírása, tulajdonképpen világrészek szerinti néprajzi, történeti földrajzi leírás. Ebben a tekintetben emlékeztet a görög Hérodotosz és Thuküdidész historiájára, bár utóbbira pontosság tekintetében jobban hasonlít. Véleménye szerint a földrajz fontos az államférfiak

számára, így az igényeiknek megfelelően kell használniuk (egy előre kitűzött [politikai] cél érdekében). Ezzel a megállapítással részben kimondja a geopolitika klasszikus meghatározását (Sztrabón, é.n.).

A középkorban a geopolitikára vonatkozó új meghatározó elméletek nem születtek. Érthető ez, hiszen a feudális berendezkedés, legalábbis Európában, nem kedvezett a nagyregionális gondolkodásnak, a világ felé nyitásnak. Így volt ez Európában, ám Ázsiában más volt a helyzet, ennek köszönhetően Kína az európai földrajzi felfedezések előtt felfedezte a világot. De a geopolitikai gondolkodást a kínai felfedezések nem befolyásolhatták sem Kínában, sem Európában, mivel 1433 után Kína a bezárkózás politikáját választotta, sőt a fölfedezések minden írásos emlékét elpusztították, amelyekre csak néhány évvel ezelőtt találtak bizonyítékokat (A kínai kincses flotta az európaiak előtt fölfedezte Amerikát, Ausztráliát és eljutott az Antarktisz partjaihoz) (Menzies, 2002).

Az újkor elején *Nicolo Machiavelli*, bár geopolitikai vonatkozásai tekintetében életművét inkább a machiavellizmus, illetve a modern értelemben vett állam fogalmát meghatározó jelentőséggel ruházzák föl, az tartalmaz geopolitikai szempontból értékelhető megállapításokat. Így a Fejedelem című munkájában több konkrét geopolitikai, geostratégiai jellegű fejtegetést találni. Például fontosnak tartja az erődítéseket (X.), az ezekkel rendelkező városokat, illetve fejedelmeket kétséges megtámadni. Am azt is megjegyzi, hogy szükséges hogy a lakosság a fejedelmet ne gyűlölje. A hadseregek típusainak ismertetésében elveti a zsoldos haderő, illetve a zsoldosokkal kevert haderő lehetőségét, és kimondja, hogy a fejedelemnek magának kell vezetnie a hadsereget, vagy ha köztársaságról van szó, akkor annak polgárait kell elküldenie a hadseregbe. Az ilyen haderő hűségese és végső soron hosszabb ideig biztosíthatja a szabadságot (XII.). A katonaságról szóló részben kimondja: a fejedelem elveti a segédcsoportok bevetését, ezeket a zsoldosoknál is rosszabbnak tekinti; a bölcs fejedelem inkább veszít önerőből, mintsem idegen fegyverekkel győzedelmeskedjen. Emellett jártasnak kell lennie a hadvezetésben és seregét megfelelően rendben kell tartsa úgy, ahogy saját magát mind testi mind szellemi tekintetben (XIII.-XIV.). Az erődítményekről azt tartja, hogy egyaránt lehetnek hasznosak és haszontalanok. Ha nem megfelelő a nép és az uralkodó közötti kapcsolat a legjelentősebb erődítés sem ér semmit (XX.). A mű végén kitér arra, hogy miért veszítették el Itália uralkodói államaikat (XXIV.). Ebben a fejezetben Machiavelli elemzi, hogy több uralkodó milyen hibákat vétett és ezek a hibák, hogy vezettek el uralmuk elvesztéséhez. A „trónfosztáshoz” vezető út okozói többek között a hatalom természetének nem megfelelő ismerete, a nép sanyargatása, illetve a hadviselés terén való járatlanság. A védekezés, véleménye szerint, csak akkor biztos, megfelelő és tartós, ha a fejedelmen áll és képességeitől függ. Végül munkájának utolsó (XXVI.) fejezetében Itália elfoglalására hív föl, alátámasztva azt, amit műve legfontosabb mondanivalójának is tartanak, hogy a politikai és gazdasági életben a legfontosabb az elért eredmény (Machiavelli, 2015).

Jean Bodin A francia vallásháborúk időszakában alkotott. Munkáiban történeti, vallási és államelméleti kérdéseket boncolgat. Az államról című munkájában is megjelennek geopolitikai vonatkozású gondolatok. Meghatározza a szuverenitást, mely az állam legfőbb hatalma, amely állandó abszolút és korlátozhatatlan (I. Könyv VIII.). De tanulmányozza az államok fejlődését, ennek keretében különböző a fejlődést illető szakaszokat – a születés, virágzás, hanyatlás és pusztulás – állapít meg (IV. Könyv I.-II.) (Bodin, 1583).

Thomas Hobbes megélte az angol polgári forradalom borzalmait, így érdekelte hogyan lehet egy ilyen típusú konfliktus idején stabil államot és politikai rendet létrehozni. Érthető tehát ha Hobbes véleménye szerint az állam legfontosabb funkciója a béke és az ortalom biztosítása. Okfejtése, mely szerint az államot „mesterséges személynek, Leviatánnak, élő istennek” nevezi, mely csak a halhatatlan Isten fennhatósága alá tartozik, egyfajta organikus államfelfogást is jelent. De az állam, ahogy a Leviatán is Isten törvényeit betartja, mert hatalma az emberek saját akaratóból jogaik egy részéről történő lemondásából ered azzal a feltétellel, hogy mindenki lemond ezen jogairól a másik, azaz a közösség, így az állam javára (Hobbes, 1651).

Egy magyar vonatkozású munkáról is szót kell ejteni. *Zrínyi Miklós* 1660-as *Az török áfium ellen való orvosság* című műve nemcsak arra a tényre világít rá, hogy Magyarország megmentését és felszabadítását és a török kiűzését a magyarságnak önerőből kellene megvalósítania. Semmi értelme a megalkuvásnak a türelemnek a törökökkel szemben. A lehető leghamarabb szembe kell szállni velük. De egyfajta geopolitikai vonatkozása is van, munka első részében leírt helyzet bemutatásán, illetve a szükséges lépések megtételén kívül azáltal, hogy javaslata a török és a Habsburg katonapolitika elemzéséből indul ki (segítségre török támadás esetén az ország nem számíthat) és az alapján jut arra a következtetésre, hogy a magyarságnak saját magának kell a sorsát a kezébe vennie „*Volenti nihil difficile*”. Véleménye szerint létre kell hozni egy önálló nemzeti hadsereget, melyet rendszeres, békidőbeli juttatásokkal, zsold fizetésével tartanának fent. A tagokat önkéntesekből kellene kiválasztani és az általuk védett végvárrendszer és a védelem költségeit is a vezető rétegeknek kellene finanszírozniuk (Zrínyi, 1705).

A francia felvilágosodás legjelentősebb képviselője *Charles-Louis de Montesquieu* aki 1748-ban megjelent *A törvények szelleméről* című munkájában meghatározta a kormányzás formáit, vagyis az államformákat. Ezekből hármat: az önkényuralmat, a monarchiát és a köztársaságot különböztette meg (III. Könyv). Emellett ír a törvények kapcsolatáról az államok védekező erejének (IX. könyv) és támadó képességének tekintetében (X. könyv). Ez utóbbi a háborút, mint az államok közötti viszony velejáróját tekinti, illetve a természetes jogukat a védekezéshez, mely olykor támadást is jelenthet. Úgy fogalmaz: az államok élete hasonló, mint az embereké, tehát joguk van megölni, elpusztítani vagy legigázni egymást. Ebben a fejezetben áttekinti, hogy az egyes államformák mely törvényeket követik hódításaik során (Montesquieu, 1748). Emellett a Rómaiak

nagysága és hanyatlása során gyakorlatban mutatja be egy nagyhatalom természetét, növekedését, majd hanyatlását (Montesquieu, 1734). Európa egységéről, annak geopolitikai elemzésén keresztül alkot véleményt. Szerinte az erő nem elegendő ahhoz, hogy egységes Európát lehessen létrehozni, egy egyesült Európának a nemzetek és a népek egyesülésének önálló akaratából kell táplálkoznia. Fölfogása szerint Európa egy nemzet, mely több nemzetből, mint alkotóelemekből áll; nemzet, mely boldogulása és egysége alkotóinak egymásrautaltságától és kapcsolataitól és nem a hódító politikától függ (Montesquieu, 1727). Emellett megállapítja, hogy a területnagyság hatással van az államformára, így Ázsiában az önkényuralom, Európában pedig a monarchia a legstabilabb kormányzati forma, mivel előbbi tagoltsága kisebb, míg utóbbi közepes nagyságú medencékre tagolt (Montesquieu, 1748).

Jean-Jacques Rousseau 1762-ben megjelent *A társadalmi szerződésben* ír a kormányforma és a terület nagyság összefüggéséről: „így általában kis államoknak a demokratikus kormányzat, közepes nagyságúaknak az arisztokrácia, nagyoknak pedig a monarchia felel meg leginkább” (Rousseau, 1947:77). Szerinte az államterületnek nem szabad sem túl nagynek sem túl kicsinek lennie. Az ideális tehát az a közepes államterület, amely a nép önfenntartása szempontjából optimális, ezáltal elkerülendő a külső függést, de elegendő jószágot termelve az önfenntartáshoz (Rousseau, 1947).

Friedrich Hegel szerint a világtörténelmet formáló népek és ezzel összefüggésben a geopolitikai történéseket aktívan befolyásoló nagyhatalmak a mérsékelt égöv északi részének területén alakultak ki, mivel a forró és hideg öv nem alkalmas ezek létrejöttére (Hegel, 1979). Később a gyarmatosítás során ezt a megállapítást használták az Európai nagyhatalmak hódításaik jogosságának igazolására.

A francia forradalom és a világban lezajló társadalmi-gazdasági változások (a polgári társadalom, a kapitalizmus, a nemzetállamok kialakulása, a kolonizáció) a fent említett felvilágosult elméletek mellett megalapozták a geopolitika kialakulását. Ezen új szakterület megjelenése Rudolf Kjellén nevéhez köthető. Ám igaz az, hogy Karl Ritter, Friedrich Ratzel munkássága is meghatározó befolyással bírt a geopolitika atyjának is nevezett Kjellén gondolkodására is.

A politikai földrajz megteremtője Friedrich Ratzel

Friedrich Ratzel két legjelentősebb munkája az 1882-ben megjelent *Emberföldrajz* vagy más néven „*Anthropogeographie*” (magyarul *A föld és az ember. Anthro-geographia* vagy *A földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai* címen jelent meg 1887-ben) illetve az 1897-ben kiadott *Politikai Földrajz* (*Politische Geographie*). A föld és az ember című munkájában tisztázza a földrajz, majd az emberföldrajz fogalmát, illetve kapcsolatát a történelemmel. Emberföldrajzon minden olyan az emberhez és az emberi társadalomhoz kapcsolódó jelenséget és folyamatot ért, amely a természeti földrajz fogalomkörébe nem tartozik.

Ismerteti a természeti tényezők hatását az emberiségre. Kitér az országok határaitra, három típust ír le: az első és a legjobb helyzetben lévő országok a politikai határok nélküli országok, majd a második típus a politikai határ főként természetes, s végül a legkedvezőtlenebb típus a politikai határ részben természeti határ. E kategóriákon belül altípusokat különített el. Ismerteti és elemzi a térbeli viszonyokat. Véleménye szerint az ember nem sajátja a mozgás, melyet a tér és az idő korlátoz, mely emiatt nem lehet korlátlan. Épp ezért a népek nagysága és történeti szerepe kétszeresen függ attól a tértől, amelyet történetük számukra kijelölt (Ratzel, 1887:193). Kitér a szerves államra, mely lényegének tartja az állandóságot. Olyan mély az alkotóelemek közötti egymásrautaltság, hogy ezek az államok a történelem zivatarai ellenére sem változtak. Fennmaradtak, tehát „élnek”, mert a kapcsolat olyan mély, hogy a történelmi események azt nem tudják megváltoztatni, illetve ezt az egymásrautaltságot növelik a természetes érdekek, főként a gazdasági érdekek. Érdekes az az okfejtése, hogy Európa nagyhatalmai akkor lesznek Oroszország és az Egyesült Államok ellenfelei és versenytársai, ha egyfajta „európai nagyhatalommá” egyesülnek. Emellett a világgazdaság és a világtörténelem folyamataiból kiindulva egyfajta globalizációt képzel el, mert „a legnagyobb fokú térkultúra a világtörténelem célja”; emellett előre jelzi a regionális integrációkat is: „közeledik a korszak, amelyben egész kontinensek vesznek részt az emberiség történetében” (Ratzel, 1887:213-214). Fontosnak tartja a tengerpartokat, a parttagoltságot és a fekvést. Osztályozza a partokat és összeköti azt a „tengeren való uralommal”. Vizsgálja az egyes természeti tényezők és a társadalom, illetve az államtér kapcsolatát. Végül kitér a migrációra, illetve a vándorlásokkal kapcsolatos jelenségekre, folyamatokra. A népvándorlások okaiból hármat (táplálékszükség, ellenséges támadások, hódítási és rablási hajlam), fajtáiból kettőt (hideg éghajlatú területekről a meleg éghajlatú területekre, szegény területek felől gazdag területek felé) különböztet meg. vannak olyan területek és államok, amelyek a vándorlásokat vonzzák, amelyek megindítják és amelyek megszüntetik. Politikai Földrajzában államelméletét írja le, melyben megfogalmazza az államnövekedés hét törvényét:

- Az állam növekedése együtt jár a kultúra fejlődésével, egyfajta expanzió, mely során megtörténik az azonos kultúrájú népek beolvasztása.
- Államok növekedése a népesség növekedése is.
- Az expanzió második szakaszában a kis részek beolvadása következik be, mialatt a nép oldaláról a földhöz való kötődés erősödik.
- A határ periferia: itt nem folytonos az expanzió, együtt változik az állammal, kiterjed, visszahúzódik egyúttal az állam erejét is jelzi.
- Az állam növekedése során igyekeznek az értéket hordozó helyek magába olvasztására.
- Fejlettebb államok az alacsonyabb fejlettségi szinten lévő államok számára a fejlődés eredőjét, példáját adhatják.
- A területi növekedés gyorsulva erősödik.

Rudolf Kjellén és a geopolitika megszületése

Rudolf Kjellén nevéhez kötődik a geopolitika kifejezés, melyet először 1899-ben az *Ymer* című svéd nyelvű folyóiratban használt először egy Svédország határaitól szóló esszéjében. Kiindulási pontja Ratzel államokkal kapcsolatos megállapításai voltak, így elemezte az általa Svédország szempontjából kedvezőtlennek ítélt norvég elszakadást, mely 1905-ben népszavazás után, békés úton megtörtént. Kjellén célja a geopolitikával tulajdonképpen az államok életjelenségeinek és egymással kapcsolatos viselkedésének vizsgálata. Véleménye szerint Ratzel munkáját továbbfejlesztette és alkalmassá tette az államokat illető hatalom dinamikus és nem leíró jellegű vizsgálatára mind belső mind külső körülményeket tekintve, amelyre a ratzeli politikai földrajz csak leíró jelleggel képes. Két legjelentősebb művében, az 1905-ben megjelent Nagyhatalmak (*Stormakterna*) és az 1916-ban közölt *Az állam mint életforma* (*Staten som Livsform*), az előbbi kérdéseket vizsgálta. Svédország hatalmi helyzetének elemzésében arra a megállapításra jutott, hogy az ország regionális hatalomként csak Norvégiával együtt lehet erős. Emellett fontosnak tartotta a Németországgal való szövetséget, főleg a régióban Svédország érdekeit fenyegető Oroszországgal szemben. A természetes határoknak nagy jelentőséget tulajdonított egy ország védelmének tekintetében, emellett stratégiai fontosságúnak tekintette a tengeri hatalmat, amely által a Brit Birodalom világbirodalomná válhatott. Véleménye szerint a viláგuralomért folytatott versengésben hosszú távon Németországé és szövetségeseié lesz a győzelem, és ahogy a Nagyhatalmakban írta, a hatalom és az erő mércéje, az összehasonlítás eszköze a háború, be is következett, melyben a feltörekvő Németország alulmaradt. Elemzésének hibája, hogy nem vette kellően figyelembe az Amerikai Egyesült Államok jelentőségét. Ratzelhez hasonlóan gazdasági terekben gondolkodott (ezekből hármat, egy amerikaiat az USA vezetésével, egy ázsiait Japán dominanciával és egy euroafrikait német hegemoniával képzelt el), mely tereket tekintve az ideális hatalom önellátó nem függ senkitől és képes megvédeni magát, sőt terjeszkedni. Elemzésében a hangsúly az állam és a tér viszonyán van; az államot, mint élőlényt írta le, mely föld és nép szimbiózisa és amely életjelenségeket mutat mind külső mind belső tekintetben egyaránt, megszületik, felnő, éretté válik megöregszik és meghal. Az állam mint életforma című munkájában fejt ki a már Ratzelnél is említett organikus állam teóriáját. Az állam életjelenségeit öt szempont, öt „életjel” alapján vizsgálja. A *geopolitikai tényező* az állam területi jellemzői (határ kérdése, kapcsolat más államokkal, az államterület alakja, természeti adottságai). A *demopolitikai tényező* a nép ereje, ha a test a terület, akkor a lélek a nép, a kettőnek, ahogy az emberek esetében is, szinkronban kell lennie egymással (a népesség nemzetiségi, életkor szerinti, intellektuális állapotbéli összetétel) tehát egyfajta személyiség. Az *ekopolitika* a gazdasági tényező, az állam gazdasági erejét, a gazdaság leírását jelenti. Talán az élőlények esetében az önellátást, a tehetséget és az alkotást tekinthetjük e tulajdonságnak.

A *szociopolitikai tényező* a társadalmi szerkezetet, a társadalom életét, annak jellemzőit vizsgálja, tulajdonképpen „a lélek folyamatait, a gondolkodást”. És végül a *kratopolitika*, mely a kormányzati összefüggéseket, a kormányzat formáját, államformát, érdekérvényesítő képességet vizsgál, melyet a „lelkülettel és az akarral” párhuzamosíthatunk (Kjellén, 1917).

A Kjellén által megalkotott, az államok viselkedésére és túlélésére vonatkozatható törvények a következők:

- Külső expanzió törvénye: az állam kielégíti a szükségleteit miközben fejlődik.
- A birodalmak megmaradásához szükséges alapvető fontosságú alkotóinak és közlekedési rendszereinek törvénye.
- A hatalom földrajzi azonosíthatóságának törvénye (természetes belső terület, külső határ). Szárazföldi államok expanzív tengeri karaktere.
- Az autarkia (önellátás) törvénye, mely a természetes terület megszerzésére vonatkozik (Szilágyi, 2018).

Kjellén a geopolitika klasszikus fogalmának meghatározója a klasszikus geopolitika szociáldarvinista irányzatának képviselője. Definíciója szerint a geopolitika nem más, mint a természeti környezet és a társadalmi tényezők közötti összefüggések vizsgálata valamely előre kitűzött politikai cél érdekében” (Kjellén, 1917). Elméleteiben a Ratzel által is képviselt organikus állam teóriájából, a ratzeli politikai földrajz megállapításaiból indul ki, de láthatóan hatással voltak rá az antik Görögországban kialakított az államokra vonatkozó és az államok egymás közötti viselkedését vizsgáló elméletek és a felvilágosodás nagyjai is.

Irodalomjegyzék

ARISZTOTELÉSZ, 1969. Politika. Gondolat Kiadó. Budapest p.405

BECSEI, J. 1998: Fejezetek az általános társadalmi földrajz tanulmányozásához. Ipszilon Kiadó. Budapest. p.161.

BODIN J. 1583. Les six livres de la republique, Jacques du Puis, Pari

HEGEL, F. 1979. Előadások a világtörténet filozófiájáról, Akadémiai Kiadó Budapest

HÉRODOTOSZ. 1989. A görög-perzsa háború; ford., utószó, jegyz. Muraközy Gyula; Európa Könyvkiadó, Budapest. p.807

HIPPOKRATESZ: Hippokratész könyve a levegőről, a vizokról és a vidékekről.

HOBBS, L. 1651: Leviathan, Critical edition by Noel Malcolm in three volumes:

1. Editorial Introduction; 2 and 3. The English and Latin Texts, Oxford University Press, 2012.

IZSÁK, É. 2002: A klasszikus politikai földrajz és geopolitika történeti áttekintése.

In: A globális világ politikai földrajza. Szerk: Bernek, Á. Budapest. pp.40-54.

KJELLÉN R. 1917: Der Staat als Lebensform. S. Hirzel. Leipzig. p.235.

MACHIAVELLI, N 2015: A fejedelem. Helikon Kiadó. Budapest

- MENZIES G. 2002. 1421- Amikor Kína fölfedezte a világot. Direkt Kft. Alexandra Kiadója. Pécs. p.536
- MONTESQUIEU C-L. 1748: De l'esprit des lois (éd. Nourse) [https://fr.wikisource.org/wiki/De l'esprit des lois \(éd. Nours\)](https://fr.wikisource.org/wiki/De_l%27esprit_des_lois_(%C3%A9d._Nours))
- MONTESQUIEU C-L. 1727: Réflexions sur la monarchie universelle en Europe. Librairie Droz S.A. Genève. 2000
- MONTESQUIEU C-L. 1734: Considération sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence. Éd. Garnier Frères, Paris, 1954
- PLATÓN, 1989: Az Állam. Gondolat Kiadó. Budapest. p. 468
- RATZEL, F. (1887): A föld és az ember. Anthropol-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. MTA. Budapest. p.623
- ROUSSEAU, J-J. 1947: Társadalmi Szerződés. Phönix-Oravetz Kiadó Budapest. p. 152
- STRABÓN, 1977: Geographika. Gondolat Kiadó, Budapest, p.998.
- THUKÜDIDÉSZ, 2006, A peloponnészoszi háború. Osiris Kiadó, Budapest, p.708
- ZAJEC, O. 2016: Introduction à l'analyse géopolitique-histoire, outils, méthodes. Groupe Artège-Éditions du Rocher. Monaco, p.249.
- SZILÁGYI, I.2018: A geopolitika elmélete. Pallas Athéné Könyvkiadó Kft. Kiadó, Budapest, p.251.
- ZRÍNYI M. 1705: Az török áfium ellen való orvosság. Európa Könyvkiadó. pp. 271-370

A XX. SZÁZADI MAGYAR-HORVÁT HATÁROK ÉS TÉRKÉPEIK

SUBA JÁNOS

Hungarian-Croatian borders and their maps in the XX. Century

The border between the two countries, which had been formed through the centuries, was fixed and assigned in the beginning of the XX. Century. The Treaty of Versailles finalized the boundaries of the newly formed states in the Carpathian basin. The Hungarian-Yugoslavian border section including the Croatian state was generated this way on the Southern boundary. Between 11-16, April, 1941. the Southland and Muraköz got back to Hungary from the former Yugoslavia. From 1941 only the military demarcation line existed. The Treaty of Paris signed on 10 February, 1947. set back the borders of Hungary from 01 January, 1938., with minor modifications. As part of this, the Southern section of the border was reviewed between 1954-1956.

The Joint Committee made a decision on 17 December, 1971. that a new measurement had to be carried out on the whole line of the boundary due to the deficiencies of the geodetic basics, based on a new geodetic base network and also, new border documents had to be created. With these new border documents the Trianon border documents lost their validity while the Trianon border line remained unchanged.

The independent Croatian state was established from 1991. The change of the reign could be detected in the initials of the boundary markers. The coat of arms and the names of the countries were exchanged with each boundary mark. There is no territorial conflict or demand between Hungary and the states of the former Yugoslavia; however, there is conflict and demand between the ex-Yugoslavian countries.

Bevezetés

Horvátország 1091-1918 között perszónálunióban volt Magyarországgal. A két ország között évszázadok alatt kialakult határt a XX. század elején rögzítették és kijelölték. Az országos határrendezés és határkiigazítás során (1884-1914) között a történeti Magyarország minden határszakaszán a vitás és kérdéses szakaszainak rendezése, telekkönyvezése megtörtént.¹⁴ Ebbe a folyamatba tartozott a horvát-szlavón határszakasz is.

¹⁴ A dualista Magyarország vitás határszakaszaira lásd: Suba J (1993): A Dualista Magyarország államhatárának kialakulása 1868 -1918 között In: Rendvédelem-történeti Füzetek III./4. sz. Budapest 1993. 87-101. p.

1. A Magyar-horvát határ pontosítása (kitűzése) a dualizmus alatt

Az országos határrendezés és határkiigazítás során a déli határ mentén az Állami Földmérés és a Háromszögelő Hivatal¹⁵ műszaki munkálatokat végzett 1910-1918 között, amelynek fontosabb évszámai a következők:

1910-ben Magyarország–Horvát-Szlavonország állami határvonal már kijelölt szakaszát háromszögelték.

1911-ben a magyar–horvát országos határvonal megállapítás érdekében Baranya, Somogy, Belovár-Kőrös és Verőce vármegyék területén a felsőrendű háromszögelési hálózatot fejlesztettek ki. A Dráva folyó menti országos határvonal rendezése miatt helyszíni munkálatok kezdődtek meg Somogy és Belovár-Kőrös vármegyék mentén Drávatamási községnél.

1912-ben a Somogy és Verőce vármegyék területén a helyszíni munkálatok tovább folytatódtak. Drávagárdony, Tótújfalu és Szentborbás községek menti szakaszon befejezték, és hitelesítették. Felsőszentmárton község mentén pedig megkezdődtek az előkészületek.

1913-ban a magyar–Horvát-Szlavonország állami határvonalon a háromszögelő hivatal mérnökei műszaki munkálatokat végeztek. Dráva folyó menti országos határvonal rendezése során Somogy, Belovar-Kőrös és Verőce vármegyék mentén kijelölt 94 km hosszú határvonal határleírását elkészítették a vegyes bizottság részére.

1914-ben tovább folytak a műszaki munkálatokat. A Dráva folyó menti országos határvonal rendezése során Somogy, Belovar-Kőrös és Verőce vármegyék mentén kijelölt 102,5 km hosszú határvonal határleírását elkészítették a vegyes bizottság részére.

1915-18 között a Magyar–Horvát-Szlavonország közötti állami határvonal szakaszán a háromszögelő hivatal mérnökei műszaki munkálatokat végeztek.¹⁶

Ezzel összefüggésben a került sor Magyar királyság (Horvátország Szlavónia) és Dalmácia közötti határvonal rendezésére is. 1913-ban a vegyes bizottság meg-

Suba J (2004): Magyarország államhatárának változásai 1867-1947 között (A Határmegállapító Bizottságok működése Magyarországon a XIX. XX. században.) Budapest PhD. értekezés 2004.

¹⁵ Magyarországon a kataszteri munkálatokat elrendelő uralkodói utasítás végrehajtásaként az országos háromszögelés 1853-ban, a részletes kataszteri felmérés 1856-ban kezdődött meg. Ennek egyik része volt a Háromszögelő Hivatal, amelynek hatáskörébe a háromszögelésen kívül a szabatos magasságmérés (szintezés) is tartozott, azzal a céllal, hogy az egész országban egységes, a tengerszintre vonatkozó magassági adatok álljanak rendelkezésre. A kataszteri térképezést a földmérési felügyelőségek hajtották végre. (Suba J.)

¹⁶ 1910-1918 között Magyarország déli (Horvát-Szlavonország) és Ausztria (Stájerország, Krajna), közötti állami határvonal 254 km hosszú szakaszán végeztek határrendezési munkálatokat.

kezdte munkáját. 1914-1918 között a magyar (Horvát-Szlavonország) és Dalmácia közötti állami határvonalon a háromszögelő hivatal mérnökei műszaki munkákat végeztek.

2. Magyarország trianoni határ déli szakasza 1918-1941

A Történelmi Magyarország felbomlását – benne Horvátország kiválását és az új államalakulathoz való csatlakozást – a Versailles környéki békerendszerek szentesítették. A Kárpát medencében újabb államalakulatok jöttek létre, illetve nyertek teret. Így alakult ki a déli határszakaszon a magyar-jugoszláv határszakasz, benne a horvát állammal.¹⁷

2.1. A trianoni magyar-jugoszláv határszakasz határokmányai

A Déli határról kétféle határokmány - határvázlat és határleírás - készült el francia nyelven. Ezekről magyar és szerb nyelvű fordításokat és másolatokat készítettek. A határtérképek szelvényezése határszakaszonként külön történt meg.¹⁸ A szelvényezésből kitűnik, hogy egyes szakaszokban a szelvények darabszáma nem azonos a térképek sorszámával. Például: a C. szakasz első térképe az 1-3. számozást viseli, míg az utolsó szelvénye a 27-28. sorszámú. A határtérképek tartalmukat, jellegüket tekintve inkább határvázlatok. A úgynevezett "méreteket tartalmazó felvételi előrajzok" képezik a határmegállapítási eredményeket.¹⁹ Ezek a „határkitűzési vázlatok” a kataszteri térképek nagyításával és kicsinyítésével készültek el, 13 méretarányban: 1:100, 1:500, 1:720, 1:1 000, 1:1 440, 1:2 000, 1:2 500, 1:2 880, 1:3 000, 1:4 000, 1:5 000, 1:5 760, és 1:7 200.²⁰ A térképek méretaránya egy adott szakaszon belül is változik. Például: a B. szakaszban 18 db térkép 1: 5 760, 21 db térkép 1:7 200 méretarányú.

Hogy a térképek jellemzése még bonyolultabb legyen a határvonal térképeinek vetületei is más és más vetületben készültek el. 3 vetületben: hengervetület

¹⁷ A trianoni határkitűzésre lásd: Suba J (1996a) Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921-1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése) I -IV. 1-1002 p. 1996. Doktori disszertáció (kézirat). Magyarország déli határszakaszára lásd: Suba J (1999): A Jugoszláv királyság északi határának kitűzése (A Magyar- Jugoszláv Határmegállapító Bizottság működése 1921-1924) In: Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve 43. 1998. 223-242.p. Pécs 1999.; Suba J (2004): A déli határszakasz határokmányainak története In: Pécsi határőr tudományos közlemények III. (Szer: Hautzinger Zoltán) Pécs 2004. 155-167. p.; Suba J (2011): A magyar-jugoszláv határszakasz határköveinek története 1921-1932 In: Közép-Európai Közlemények 2011/2. száma (IV. évfolyam, 2. sz. No.13.) 52-59.p.

¹⁸ A térképek szelvényezését lásd: Suba J (1996a) Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921-1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése) I -IV. 1-1002 p. 1996. Doktori disszertáció (kézirat) III. kötet 147-167.p.

¹⁹ A vázlatokra példát lásd: Suba J (1996a): III. kötet 198-206.p.

²⁰ A térképek méretarányára lásd: Suba J (1996a): III. kötet 170-179.p.

középső, hengervetület déli és a sztereografikus vetület Budapesti rendszerében készültek el. Az A és a B szakasz egy része a hengervetület középső, a B szakasz másik része és a C szakasz hengervetület déli rendszerében, a D., E., és az F szakaszok a sztereografikus vetület Bp.-i rendszerében készültek el.

A határvázlatokon a folyó medervonalai között húzódó határvonalat általában szabálytalan görbe vonalattak ábrázolták. Az időközi változások beméréséhez, illetve a határvonal meghatározásához a meglévő alappontok (háromszögelési pontok) felhasználásával újabb alappontokat határoztak meg, majd sokszögeléssel további pontsűrítést végeztek.

A határvonalról 261 darab határvázlat készült el, 198 db szelvényen.²¹ Mintegy 53 040 db térkép-vázlat - 52 040 térképlapon - készült el nyomdai úton: A szakasz 7 680 db, B. szakasz 13 440 db, C. szakasz 6 600 db, D szakasz 8 160 db, E szakasz 13 440 db, F szakasz 3 720 db. A „B” szakasz szelvényeit az Államnyomda sokszorosította. A többi nyomdai sokszorosítási munkákat az Állami Térképészeti Intézet nagyon szépen és gyorsan állította elő.

A térképek jelmagyarázata 9 egyezményes jelből áll. Kétféle határjelet különböztet meg, határdomb facölöppel és határdomb számozott határkövel. 4 féle határjelölés van: kijelölt határvonal (államhatár), járási-, birtok-, község-határ. Ezen kívül út, vasút, árok van jelölve. A megjegyzéseknél: a meglévő határdombok feketével, az újabban emeltek vörössel vannak jelölve. A térképek 53x38,5 cm nagyságú papíron vannak, a jobb helykihasználás érdekében "darabolva". A térképek borítóján a szakasz száma, térképen lévő határjelek száma, a megye, járás és községek vannak feltüntetve ahol a határvonal húzódik, és a méretarány.²² A térképek színesek, mert a határvonal és a határjelek száma pirossal van nyomtatva. A többi jelkulcs szerint kézzel van kiszínezve a határvonal pirossal, a községi határ zölddel, a vízrajz kékkel, az út barnával van alászínezve. A határvázlatokon a folyók medervonalai között húzódó határvonalat szabálytalan görbe vonalként ábrázolták.

A határvonalról nagyobb méretarányú 1: 2 880 vagy 1: 5 000 méretarányú térkép nem készült. A határtérképek (vázlatok) melléktérképei az 1: 25 000 méretarányú a III. katonai felmérésből származó – a határvonalat ábrázoló – kivágatok. Ezek eltérő nagyságúak, a határvonal és a határjelek száma pirossal van nyomtatva. Helyenként a vízfolyásoknál kékkel kézzel kiszínezve. A térkép-kivágaton szerepel az 1: 75 000 méretarányú térkép neve és száma.

A határvonal leírása is szakaszonként történt meg.²³ A francia eredeti szövegről hiteles fordítás készült el magyar és szerb nyelven. A határleírás a határvonal szöveges rögzítését tartalmazza, azzal a megjegyzéssel, hogy amennyiben a ha-

²¹ Lásd: Suba J (1996a): III. kötet 189-206.p.

²² A térképekre példát lásd: Suba J (1996a): III. kötet 182- 188.p.

²³ A határleírásra példát lásd: Suba J (1996a): III. kötet 207-211.p.

tárvázlat és a határleírás között eltérés van, a határvázlatot kell alapként elfogadni. A határleírás végén egy megjegyzés van: "Eltérés esetén a szöveg és a térkép adatai között a térkép adatai a mérvadók."²⁴

A Magyar politikai vezetés fő törekvése a trianoni államhatárok revíziója volt. Ez 1938-41 között sikerrel járt. Déli viszonylatban Jugoszlávia felbomlása és az új államalakulat Horvátország létrejöttével, Magyarországgal való közös határhosszuk is megváltozott.

3. Az I. magyar-horvát határ 1941-1944

1941. ápr.11-16 között a volt Jugoszláviától a Délvidék és Muraköz került vissza az Magyarországhoz, 11 417 km²-i terület 1 025 508 fővel. Itt is demarkációs vonalak alakultak ki a határ helyett. Ez azonban nem zavarta a határszéli (kis)határforgalmat.²⁵

A függetlenné vált Horvátország is magának követelte Muraköz területét. Hátra volt még a határ megállapítása Horvátország és Magyarország között a Délvidéken, hiszen az új horvát-magyar határ most már Gyékényestől Titelig húzódtott.

1941.okt. 23-án a pécsi hadtestparancsnokság jelentette, hogy az új magyar-horvát határon a horvátok nem mindenütt veszik alapul a régi Horvátország közigazgatási határát, helyette a gyakorlatban az alábbi határvonal alakult ki: a magyar-horvát-német hármashatártól addig a pontig, ahol az új határ a Drávához ér (Zákány vasútállomás), az új magyar-horvát határ megegyezik Horvátország régi közigazgatási határával. Zákány vasútállomástól Barcs község közúti hídjáig a trianoni határ megegyezik Horvátország régi közigazgatási határával, az új magyar-horvát határ a trianoni határ maradt. A barcsi közúti hídtól, Gyűrüs pusztától délre a Dráva mentén lévő 90. háromszögelési pontig (Siklóstól 10 km-re, D-re) az új magyar-horvát határ a régi, közigazgatásilag nem egyező trianoni határ, Gyűrüs pusztától

²⁴ Összehasonlítottuk a határleírást és a határtérképeket, hogy a határmenti közös utakat hogyan írja le, illetve hogyan jelöli a határvázlat. Azért vettük az utat összehasonlítási alapnak, mert ezt mindenféleképpen jelölni, illetve leírni kell, már csak azért is, mert a határőrizeti szempontból igen fontos szerepe van. Az összehasonlítás megdöbbentő eredménnyel zárult. 47 út ("A" szakaszban 20, "D" szakaszban 8, "E" szakaszban 15, az "F" szakaszban 4 út) található a határtérképeken, amelyek nem szerepelnek a határleírásban. A HMB. az utakkal kapcsolatban következőképpen járt el: a karban tartott utak mindig egészében az egyik államhoz tartoznak, a határvonal tehát az út külső szélén vezet. Karban nem tartott dűlőutaknál rendszeren a határvonal az út közepén halad, így a határőrizeti szervek járőrözése, és a lakosság közlekedése azon a fél úton történt meg.

²⁵ A határszéli forgalomra lásd: Suba J (2005): Határmenti forgalom szabályozása Magyarországon a két világháború között. In: A Kárpát-medence politikai földrajza IV. magyar politikai földrajzi konferencia Pécs 2004. okt.7-8. (szerk: Pap Norbert - Végh Andor) Pécs 2005. 110-118 p.

a Tisza torkolatáig pedig az új magyar-horvát határ a Dráva és a Duna vonala.²⁶ Mivel ez a horvátok által a gyakorlatban is elismert határvonal a magyarok számára nem volt hátrányos, a magyar hatóságok is ehhez tartották magukat. Ennek alapján a Vezérkar Főnöke kívánatosnak és célszerűnek látta a helyszíni megállapítások alapján az érvényes magyar-horvát határ pontos rögzítését a térképen, mégpedig a régi közigazgatási és a trianoni határvonallal együtt, 1:200 000 ma színnyomás nélküli térképszelvényeken, és ezek mielőbbi megküldését az illetékesekhez. Ezért a Vezérkar Főnöke átiratban kérte a Külügyminisztériumot, a határvonal végleges rendezésére.²⁷

A Miniszterelnökség szerint a magyar-horvát határra vonatkozólag a politikai értelemben vett határmegállapítás még csak kezdetleges fázisban van. A külügyminisztérium már felvette a kapcsolatot a horvátokkal, de a Muraköz hovartartozása miatt az ügy zátonyra futott. A horvátok a Muraköz hovartartozását még nem tekintették lezártnak.²⁸ A Külügyminisztérium horvát vonatkozásban nem látta időszerűnek a határmegállapításra vonatkozó tárgyalások felvetését.²⁹

1941-től tulajdonképpen csak katonai demarkációs vonal létezett, amelyet a Vezérkar Főnöke a gyakorlatban kialakult és a horvátok által elismert és a magyarokra nézve előnyös vonalként emlegetett. Ezt a helyzetet a Külügyminisztérium addig nem akarta bolygatni, amíg nem látta elérkezettnek az időt a határmegállapítási tárgyalások felvételére. A horvát Külügyminisztérium és a zágrábi magyar ügyvivő között 1942. máj. 27-én indultak meg a tárgyalások.

4. A régi „új” határ problémái

4.1. Az 1947 évi Párizsi békeszerződés értelmében végzett határkijelölő munkálatok

Az 1947. febr.10-én aláírt Párizsi békében Magyarország elvesztette az I. és II. bécsi döntés során visszacsatolt területeket, Felvidéket, Észak-Erdélyt, valamint Kárpátalját és Délvidéket. A békeszerződés visszaállította Magyarország 1938. jan.1-i határait kisebb módosításokkal.³⁰ Ez maga után vonta azt, hogy a műszaki munkálatoknál nemcsak egyszerűen rekonstruálták az eredeti állapotot,

²⁶Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), Külügyminisztérium Gazdaság-politikai osztály (K. 69) 15.6069/1eln.1.vkf.-1941-HM Magyar-horvát határ tárgyában, 25334.-1941/ME.

²⁷MNL OL. K 69.6096/1eln.1.vkf.-1941-HM. Magyar-horvát határ tárgyában átirat a HKB.-hoz, 1919/H.K.B.-1941. Magyar-horvát határ kijelölése.

²⁸MNL OL. Miniszterelnökségtől áttett iratok (1920-1949) (K. 479) 825334/II.-1941.ME. Magyar-horvát határ kijelölése

²⁹MNL OL. K 479.6690/pol.1941. KÜM átirat a VKF-nek

³⁰ A Párizsi békeszerződésre lásd: A Párisi magyar békeszerződés és magyarázata Bp. 1947. (Documenta Danubiana)

hanem az adott politika és gazdasági helyzet által diktált szempontokat is figyelembe kellett venni.³¹

A jogi alapot az 1947. évi Párizsi békeszerződés 1. cikke adta meg. Amellyel megerősítette a trianoni békediktátum határokot kijelölő cikkelyeit. Illetve az ezek alapján felállított HMB-ok által létrehozott határdokumentumokat.

A II. Világháború folyamán Magyarország határvonalának megjelölése egyrészt háborús cselekmények, másrészt pedig természeti behatások következtében több helyen megsérült. Így az volt a feladat, hogy a szomszédos országokkal egyetértésben olyan Vegyes Bizottságokat létesítsenek, amelyek az eredeti határvonalat régi állapotában, egyértelműen megjelölve helyreállítják.

Jugoszlávia vonatkozásában magyar-jugoszláv Vegyes bizottság létesítése határjelek pótlására és karbantartására (M- JU VB) 1953-ban történt meg. 1953. dec.3-tól kezdődően felváltva Szabadkán és Szegeden történő tárgyalásokon, során rendezték a felmerült kérdéseket.³²

Az ország déli határszakaszán a román-jugoszláv egyezmény következtében a magyar-jugoszláv határszakaszon az F szakasz lerövidült. Magyar-jugoszláv viszonylatban a Külügyminisztérium felkérésére a Honvédelmi Minisztérium alakított egy bizottságot, amely 1949. február 5-20-ig Belgrádban tárgyalt, hogy határpóznák védelmére egyezményt kössön. Ezek a tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. A tárgyalások anyagát átadták az Állami Határügyi Bizottságnak (ÁHB) további eljárás végett. Az ÁHB előkészítette a tárgyalások továbbvitelére szükséges anyagot. A jugoszlávok által átnyújtott egyezménytervezetet nem tartották kielégítőnek és ezért az ÁHB-ban képviselt Pénzügyminisztériumi szakemberek új tervezetet készítettek elő. Az ÁHB állásfoglalása az volt, határkiigazításról a jelenlegi politikai helyzetben nem lehet szó, csak a határjelek kiigazítására nézve lenne szükség a tárgyalásokra, mert ez aktuális jelenleg.³³

A Honvéd Határőrség Főparancsnoksága 1949 augusztusában több ízben ismételten kérte a magyar-jugoszláv határkérdés problémájának felvetését. Ez arra kényszerítette az ÁHB-t, hogy többször sürgesse a határügyi tárgyalások megkezdését.³⁴ A Külügyminisztériummal történt megbeszélés eredményeképpen

³¹ Az 1947 évi Párizsi békeszerződés értelmében végzett határkijelölő munkálatokra lásd: Suba J (1996b): Magyarország határainak kijelölése az 1947. évi Párizsi békeszerződés alapján In: Rendvédelem-történeti füzetek. 1996. VI./ évf.7. szám 96 -106.p.

³² Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 0531209/1/1953. sz. határozata Titkos (Határozatok tára nem közölheti.) A magyar-jugoszláv vegyesbizottság létesítése határjelek pótlására és karbantartására MNL. OL. Külügyminisztérium levéltára (1945-1964) nyílt iratok =KüM/1945-1964/ XIX-J-1-k/ Jugoszlávia =(Jug)Jug-29/h- 02915/80-1953.

³³ ÁHB 1949. máj 10-i ülése MNL Külügyminisztérium levéltára (1945-1964) titkos iratok =KüM/1945-1964/-XIX-J-1-j/Csehszlovákia (=Cseh)Cseh-29/h- 002355-1949.

³⁴ Pl: A jugoszláv határőrizeti szerveknek az az önkényes cselekedete, hogy "magyar területen lévő határkövek vonalában tájékozódásra alkalmas határjelző póznákat tűztek ki".

azonban az a vélemény alakult ki, hogy a magyar-jugoszlávviszonylatban jelenleg fennálló politikai helyzet lehetetlenné teszi a tárgyalások kezdeményezését.³⁵

4.2. Aknazár és védelmi rendszer a déli határon

A magyar katonai vezetés a politikai helyzetelemzés után, a Jugoszlávia megítélésével kapcsolatban hozzalátott a déli és nyugati határszakasz katonai, műszaki megerősítéséhez.³⁶ 1949 elején már megkezdték a déli és a nyugati határvonal határvédelmének "műszaki alátámasztását". Ez a műszaki akadály 194,55 km egysoros és 227,5 km hosszú kétsoros kettős drótkerítésből állt. 1949 aug-ban megkezdték a jugoszláv határszakasz "fokozott műszaki alátámasztását", vagyis a határszakasz aknásítását. A munkaterületet 604 km hosszan jelölték ki.³⁷ A déli és a nyugati határon lévő műszaki zár (drótkerítést) megerősítését, (aknásítását) a honvéd műszaki csapatok a megadott aktivitási követelményeknek megfelelően az előirt minőségben és mennyiségben határidőre végrehajtották. A különleges műszaki munkálatok befejezésével az aknásított sávot jegyzőkönyvileg átadták a határőrségnek. A műszaki zár és az aknamező nagyon sokáig akadályozta a határszakasz műszaki munkálatait. Az aknazár után megtörtént a Déli védelmi rendszernek nevezett „erődrendszer” kiépítése 1950-53 között, amely jelentősen befolyásolta a határmentén élők életét is.³⁸

Mivel honvéd járőreink a póznákat eltávolították, jugoszláv és magyar határőrizeti szervek között tüzharc fejlődött ki, tehát kifejezetten a határvonal vitássá válása, helyesebben egyoldalúan vitássá tétele miatt. Mivel a KÜM politikai osztályától ismételten érkeztek az AHB -hoz "határügyi" jelzéssel megkeresés, amelyről megállapították, hogy határsértések ügyére vonatkozik. A javaslat nem határsértések (incidensek) elintézésére irányul, amelyek nem tartoznak az ÁHB ügykörébe, hanem csupán a határvonal megállapítására és megjelölésére. Kiss Roland (Az AHB vezetője) levele a Külügyminiszternek 1949. jul.14.- 33/Biz/ÁHB.-1949. MNL.OL. XIX-J-1-a-1/Állami határügyi Bizottság (=ÁHB)-1949-1950.

³⁵ A KÜM válasza: a politikai helyzet magyar-jugoszláv viszonylatban határügyi megállapodásra nem alkalmas, de napirenden tartja, várakozó álláspontra helyezkedik és megfelelő alkalommal az ÁHB-t értesíti. ÁHB 1949. aug. 19-i ülése MOL-XIX-J-1-j-Cseh-29/h-002355-1949.

³⁶ Lásd: Suba J (1998): Magyarország határán végzett aknatelepítési munkálatok műszaki-technikai biztosítása 1950-ben In: Új Honvédségi Szemle 1998.(52.évf.) 8. szám 52-59.p.

³⁷ Az AVH határőrség szerint 323 km. igen aktív, 166 km aktív és 115 km kevésbé aktív szakaszra lehetett felosztani a munkába vont határvonalat. A kijelölt határvonalat 2 mezőnként (vagyis 8 m-es szakaszokra) osztották fel. Az igen aktív részt 40 375 részre, az aktív részt 20 750 részre, a kevésbé aktívot 14 375 részre osztották fel. Az igen aktív részeken 8 méterenként (két mező) 12 db, az aktív részeken 8 méterenként 4 aknát kellett telepíteni. Suba J (1998).

³⁸ Lásd: Suba J (2010): A Déli védelmi rendszer In: Betonba zárt hidegháború. Az 1950-es években épített déli védelmi rendszer kutatása és feltárása, 91-162. p. (szerk.: Dr. Rávasz István) HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2010. Bp.

4.3. Magyar- Jugoszláv Vegyes Bizottság

Az élet azonban kikényszerítette a határvonal műszaki karbantartását. Magyar-jugoszláv vegyes bizottság (M-JU VB) létesült a határjelek pótlására és karbantartására.³⁹ A tárgyalások 1953. december 3-tól kezdődően felváltva Szabadkán és Szegeden történtek. 1954. január 30-án írták alá az egyezményt. Ennek során 1954-1956 között felülvizsgálták a déli határszakaszt.

A munkát négy vegyes technikai csoport végezte. Az addig készült határok-mányokból megállapították, hogy a határvonal teljes hossza 610 126,65 m. Ebből a magyar érdekeltségű B határszakasz 179 001,33 m, a D határszakasz 90 312,50 m, az F határszakasz 31 198,73 m, a jugoszláv érdekeltségű A határszakasz 101 842,43 m, a C határszakasz 86 516,10 m, E határszakasz 121 255,56 m. A változásokról kiegészítő határok-mányokat készítettek, amelyeket a kormányok jóváhagytak.

A további felújításokra a Belgrádban 1956. január 18-án aláírt egyezmény alapján került sor.⁴⁰ Az egyezmény 1. cikke 1. pontja többek között előírja, hogy: „*A Mura és a Dráva folyók szakaszán a határvonal állandó és változatlan, tekintet nélkül a vízfolyás változásaira.*” Az 5. cikk 1. pontja szerint: „*A határjelek állapotának általános ellenőrzését és felújítását az összes határszakaszokon a szerződő felek a jelen egyezmény életbelépésétől számított minden 5 (öt) évben végzik el.*” Az egyezmény 8. cikke 2. pontja szerint: „*Az egyezmény a megerősítő okiratok kicserélése napján lép hatályba, és 10 (tíz) éven át marad érvényben. Ha az említett időtartam lejárt 6 (hat) hónappal a szerződő felek egyike sem közölte azt a szándékát, hogy az egyezményt felmondja, az továbbra, mindaddig érvényben marad, amíg a szerződő felek egyike fel nem mondja, betartva a 6 (hat) hónapos felmondási időt.*”

Az egyezmény alapján végezték a felújításokat 1962-1963. és 1968-1970 között a vegyes technikai, illetve vegyes munkacsoportok.

Az 1962-1963 közötti felújításkor jelentős ellentmondásokat, hibákat, hiányosságokat és más pontatlanságokat állapítottak meg a vegyes munkacsoportok a trianoni határok-mányok adatai, valamint a határjelek természetbeni helyzete között.⁴¹ Ezért az 1968-1970. évi felújításkor növelték az ellenőrző méréseket, majd javaslatot dolgoztak ki a következő felújítás végrehajtására.

4.4. határvonal új felmérése - új határok-mányok 1971

Milyen érvek szóltak az új felmérés mellett? A geodéziai alapoknál a három vetületi rendszer hátrányos és a sztereografikus vetület korszerűtlen. A geodéziai

³⁹ Magyar-jugoszláv vegyesbizottság: A Minisztertanács létesítése határjelek pótlására és karbantartására. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 0531209/1/1953. sz. határozata. Titkos (Határozatok tára nem közölheti.) MOL XIX-J-1-k-Jug-29/h-02915/80-1953.

⁴⁰ Az egyezményt a Minisztertanács 3177 (III.8.) 1956. számú határozatával hagyta jóvá.

⁴¹ Ezeket Szegeden, az 1971. június 15-én aláírt jegyzőkönyv 1. számú melléklete tartalmazta.

alappontok (háromszögelési és sokszögpontok) helyreállítása nem lehetséges, mert az adatok -meghatározás módja, pontossága-hiányosak. A geodéziai alappontokról egyik félnek sincs összesített koordinátajegyzéke. A folyók mentén a párhuzamos sokszögvonalak nincsenek mérésekkel összekapcsolva, az eltérések döntően ezek között jelentkeznek. A sokszögpontok között mért távolságok jelentősen eltérnek a határvázlatokon feltüntetettektől. Az eltérések több méter, sőt több tíz méter nagyságrendűek (pl. 28, 62, 34, 48 méter).

A határvázlatok nyolcféle, közelítő méretarányban készültek a kataszteri térképek nagyításával, illetve kicsinyítésével. Olyan vonalakat és tereptárgyakat tartalmaznak, amelyek a természetben már nem találhatóak, sok vázlatról hiányoznak a határvonal töréspontjait meghatározó méretek. A felújítások során készült nagyszámú kiegészítő határvázlat miatt nehezen tekinthető át az érvényben levő határvonal.

A határleírás sok helyen nincs összhangban a határvázlattal. A jugoszláv határleírás szöveges, a magyar határleírás táblázatos, így egyeztetésük és a változások átvezetése lehetetlen.

Nincs összesített koordinátajegyzék a határfelmérésről. Az 1954-1956 közötti felújításkor készítettek egy összesített koordinátajegyzéket a különböző anyagokban található koordináták alapján. Ez azonban nagyon hiányos, és több koordináta hibás.

4.4.1. Új felmérés

A Vegyes Bizottság a Zomborban 1971. december 17-én eldöntötte, hogy a geodéziai alapok hiányosságai miatt az egész határvonalon új felmérés kell végrehajtani, új geodéziai alaphálózat alapján és új határokmányok készüljenek.⁴²

A határvonalon és a mérőpályákon mintegy 1230 km hosszon, általában 4-8 m szélességű tisztítást, illetőleg erdőnyíladék-vágást kellett elvégezni, mintegy 7 millió m² területen. Az ehhez szükséges munkaerőt, a gépkocsikat, motorcsónakokat és egyéb munkaeszközöket a határőrség biztosította.

⁴² A Vegyes Bizottság a Zomborban 1971. december 17-én aláírt zárójegyzőkönyv VI. napirendi pontjában a következő megállapítást tette: „A Vegyes Bizottság a felsorolt megállapítások alapján javasolja: a határvonal és a határjelek következő felújítása és megjelölése során minden határjel geodéziai új felmérését végezzék el, és ennek alapján a magyar-jugoszláv államhatárról új határokmányok készüljenek. Csak ilyen módon lehet kiküszöbölni a nehézségeket, amelyek a határokmányokban levő hibás adatok miatt eddig jelentkeztek. A soron következő határmunkálatokat az egyezmény 5. cikke 2. pontja alapján 1973. évben kell megkezdeni.” Ezt a Kormány a 3150/1972. számú határozatában jóváhagyta. A 3. pontja: „Utasítja a belügyminisztert és a mezőgazdasági és élelmezésügyi minisztert, hogy az államhatár húzódásának megjelölésében levő hiányosságok megszüntetésére a szükséges intézkedést tegye meg.” A határszakasz új felmérésére lásd: Kovács András: A magyar-jugoszláv államhatár új felmérése In: Geodézia és Kartográfia 1982.(34 évf.) 3 sz. 184-198 p.

A geodéziai alapot a második világháború után létesített új magyar geodéziai alappont hálózat alkotta. Hozzá csatlakozott 2-8 km sűrűségben a határvonalhoz közel (200 m-en belül) az új alappontok. Vetületi rendszerként a ferdetengelyű szög tartó hengervetületet fogadták el, mert a meglévő alappontok és a korábbi határokmányok túlnyomó többségének adatai is ebben a vetületi rendszerben voltak megadva.

Három műszaki utasítás készült el.⁴³ Az első „Utasítás a magyar-jugoszláv határ felmérésére, a határjelek felújítására, és a határ megjelölésére” címmel. Ebben szabályozták a felhasználható korábbi határokmányokat és egyéb műszaki munkálatokat.⁴⁴

A határvonal-töréspontok az új felmérésig 11-féle határjellel voltak megjelölve. Ezt az új utasítás négy fajta határjelre redukálta le: I., II., és III. típusú határoszlopot és a műutakon levő töréspontok megjelölésére fémcsapot.

Az „adott geodéziai alappontok meghatározását a Budapesti Geodéziai és Térképészeti Vállalat (BGTV) végezte 1973-1976 között. A munkában több mint 20 mérnök vett részt. A több mint 620 km-es határvonal mentén a magyar szakemberek 419 db alappontot határoztak meg.

Az új felmérés határtérképei fotogrammetriai eljárással készültek. Ennek a módszerét az „Utasítás a magyar-jugoszláv államhatár részletes felmérésére fotogrammetriai és klasszikus módszerekkel” című utasítás szabályozta.⁴⁵

Az új felmérés terepmunkáit magyar részről a Földmérési Intézet (FÖMI) államhatárügyi osztálya végezte 1973-1979 között, két vegyes munkacsoporttal, az érdekeltség szerint és a másik fél ellenőrzött. A terepi munkákban magyar részről kilenc mérnök vett részt. 120 mérnökhónapot tett ki az – igen mostoha körülmények között (ártéri erdők, mocsaras területek stb.) – elvégzett munka. A munkacsoportok az „adott geodéziai alappontok” között, általában szabatos sokszögeléssel további 76 db geodéziai alappontokat határoztak meg. A határjelek koordinátáinak meghatározására a munkacsoportok 1072, összesen 1166 km hosszú sokszög vonalat mértek.⁴⁶

⁴³ A három műszaki utasítás a 40 db melléklettel együtt mintegy 220 oldal terjedelmű.

⁴⁴ A határvonal-töréspontok természetbeni helye geodéziai ellenőrzésének rendszerét, módszerét, a határokmányok adataival való összehasonlítást, az eltérések rendezését és a hibahatárokat. Előírták, hogy a határvonal-töréspontok, valamint a közvetett megjelölést szolgáló páros, ill. váltakozó határjelek koordinátáit földi eljárással kell meghatározni. Előírták a 2-8 km sűrűségű, ún. „adott geodéziai alappontok” közötti pontsűrítést, valamint a határvonal-töréspontok és egyéb határjelek koordináta meghatározásának, számozásának módszerét, rendszerét és hibahatárait.

⁴⁵ Ebben az utasításban rögzítették a határtérképeken ábrázolandó természetes és mesterséges tereptárgyak felmérésének módját, a légifényképezés előkészítését, végrehajtását, a felvételek kidolgozásával kapcsolatos előírásokat és technológiai eljárásokat.

⁴⁶ A szögméréseket 1” leolvasó képességű teodolitokkal, a távolságméréseket elektrooptikai távmérőkkel (magyar részről: EOK-2000) végezték.

4.4.2. határokmányok-határtérképek

Az „Utasítás a határokmányok kidolgozására és sokszorosítására” címmű utasításban szabályozták határokmányok - a határtérkép és a határleírás - elkészítésének rendszerét, módszerét, formáját, a sokszorosításra vonatkozó előírásokat és technológiai eljárásokat.

A korábbi nyolc méretarány helyett kettő: 1: 2000, 1: 5000 méretarányt alkalmaztak.

Azokon a határrészekon, ahol sűrűn vannak a töréspontok, a határtérkép lapokon kinagyítva (általában 1: 1000 méretarányú vázlatokon) van feltüntetve a töréspontok és a határvonal. A határtérképeken a határvonaltól általában 200-200 m széles sávban ábrázolták a terepelemeket (út, csatorna, tereptárgyakat stb.) A vízi határszakaszokon, ahol az elméleti (vízfelületen levő) töréspontokat közvetett megjelölésű páros határjelek rögzítik, az ábrázolt területsáv ennél is nagyobb.⁴⁷ Az új térképekhez új jelkulcsot készítettek.

4.4.3. határokmányok – határleírás

A határleírásban, táblázatos formában minden lényeges adat fel van tüntetve. A fejezvet - mindkét nyelven - feltünteti az oszlopokban szereplő adatok megnevezését. Tartalmazza a határvonal minden töréspontjának (természetben megjelölt és meg nem jelölt), a közvetett megjelölést szolgáló (páros és váltakozó) határjelek koordinátáit, a koordinátákból számított távolságokat és törésszögeket, valamint az adott és a felméréskor a munkacsoportok által létesített geodéziai alappontok koordinátáit.

Az új határleírás 11 489 pont koordinátáit tartalmazta. Ebből 8763 db határvonal-töréspont, 495 db geodéziai alappont, a többi páros, ill. váltakozó határjel. A 8763 db határvonal-töréspontból 3412 db a természetben nincs megjelölve (elméleti pontok, jórészt vízfelületen). Ezek koordinátái is szerepelnek a határleírásokban. Számításuk sok munkát okozott.⁴⁸ A legfontosabb feladat az volt, hogy a trianoni határvonal változatlansága megmaradjon.⁴⁹

⁴⁷ A magyar-jugoszláv államhatár jellemzője, hogy az a folyókon is állandó, tehát a mederváltozásokkal a határvonal nem változik. A folyók azonban - különösen a Mura és a Dráva - igen gyakran változtatják medrüket. Ennek következtében a szárazra került töréspontokat a természetben esetenként határjellel meg kell jelölni. Ez fontos szempont volt, amikor előírták, hogy minden töréspontnak meg kell határozni a koordinátáit.

⁴⁸ Az adatokat (abszcissa, ordináta) egyrészt a korábbi határokmányokból (határvázlatok, kiegészítő határvázlatok) kellett meghatározni, másrészt azoknak a pontoknak a koordinátái, amelyekhez ezek az adatok kapcsolódtak, hibákkal, hiányosságokkal voltak terhelvek.

⁴⁹ Ehhez először ki kellett számítani a régi geodéziai rendszerben azoknak a határtöréspontoknak is a koordinátáit, amelyek nem voltak kiszámítva. Ennek alapján ellenőrizni kellett a határjel természetbeni helyét. Ha az ± 10 , illetve ± 15 cm-nél nagyobb mértékben

A határleírás az adatok szempontjából a legértékesebb határokmány, mert geodéziai szempontból egyértelműen biztosítja minden határvonal-töréspont elmozdulásának ellenőrizhetőségét, elpusztulása esetén annak egyértelmű visszaállíthatóságát. Minden határoszlop alatt földalatti jelet helyeztek el.

A határokmányok 40 példányban készültek, mindkét fél 20-20 példánnyal rendelkezik. A határőrizethez és a térképi nyilvántartáshoz szükséges példányokat az illetékes szervek elosztó szerint kapták meg.

4.4.4. Geodéziai adatok katalógusa

A határokmányokon kívül még egy okmány készült, az ún. Geodéziai Adatok Katalógusa. A műszaki leírászerű geodéziai adatok katalógusát határszakaszonként készítették el magyar és szerb-horvát nyelven. Ez tartalmazza az eredeti (trianoni) és az új felmérés végrehajtásával kapcsolatos jogi előírásokat, az államközi szerződések és egyezmények fontosabb részeit, az érvényben levő határokmányok sajátosságait, az új felmérés végrehajtásának módját, az új határokmányok kidolgozásának rendszerét és a munkacsoportok által elvégzett munkáról készült jegyzőkönyvek másolatait.

A hat határszakaszról készült katalógus a mellékletekkel együtt 1276 oldal terjedelmű. A mellékletek kimutatásszerűen tartalmazzák a sokszögvonalak záróhibáit, az adott és a munkacsoportok által meghatározott alappontok helyszínrajzát, a határvonalon elhelyezett határkövek méretét és típusát, az azonosító jegyzéket a régi és az újonnan számozott határjelekről, valamint a határjelek elhelyezésére vonatkozó statisztikai adatokat.

Az új határokmányok elkészítésével a trianoni határokmányok érvényüket veszítették, de a trianoni határvonal változatlan maradt.

A déli határszakaszon 1973-79 új felmérés után 1983-84-ben, majd 1988-89-ben volt felújítás.

5. Az Új Horvátország 1991

Jugoszlávia felbomlása után Magyarország a déli határai mentén új államok születtek. Horvátország 1991-ben kiáltotta ki függetlenségét. A határvonal szakaszolása és a határokmányok hallgatólagosan érvényben maradtak. Az A szakasz Szlovénia, a B „C”, és a D 465. szakasz a Horvát állam, a D.465-től, E., F. szakaszok a Szerb-Montenegró államszövetség, Szerbia határai lettek.

Az uralom váltás legfeltűnőbbben a határjelek iniciáléiban mutatkozott meg. Minden határjelnél kicserélték a címereket, és az országok felírásait. Szerb viszonylatban megmaradt az SFJ felirat, csak a középső F betű nem lett újrafestve.

tért el a számított ponthelytől, a határjelet a számított ponthelyre kellett áthelyezni. Nem helyezték át - nagyobb eltérések esetén sem - azokat a határjeleket, amelyekről kétségtelenül megállapítható volt, hogy azt a trianoni határmegállapításkor helyezték el, és most is azon a helyen van (földalatti jel is a határjel alatt volt).

Magyarország és az utódállamok között nincs területi vita, követelés. Vita és követelés csak az utódállamok között van.⁵⁰

Határjel felújítási munkálatok csak a D szakaszon nem történtek meg. A D szakasz egy részét a horvátok kapták meg. A D szakasz indirekt határjelzőinek (páros határjelek) karbantartása csak abban az esetben hajtja végre a magyar fél, ha a horvátok elvégzik a határvonal aknamentesítését.

Magyar-horvát viszonylatban 1997-ben a háború után volt egy határjel felújítás. 2002/2003-ban lett volna a következő felújítás. Műszaki szinten végrehajtották, munkálatokat lezárták. A vegyesbizottsági ülés azonban nem jött létre. A magyar-horvát vegyesbizottság 2002 ősze óta nem működik. 2004-ben nincs kapcsolat a horvát féllel, még műszaki szinten sem. 2004-ben csak a magyar fél végez karbantartási munkálatokat. Pedig tervezve van a határszakasz új felmérése. A B szakaszban a B 1.-B 186. határjelig mértek. Közös összekapcsolható mérést műholdas helymeghatározással végezték el.

1997-ben egyezmény született, parafálták, de nincs ratifikálva, mert a hármashatárpontok helye- az eddigi gyakorlattól eltérően -nincs konkrétan megnevezve. Az egyezmény melléklete lenne a hármashatárpontokról szóló megállapodás.

6. Kitekintés Magyar-szerb határszakasz

A magyar-szerb határszakaszon 1998-2001-ben felújítás volt, újfelméréssel egybekötve. Szerb viszonylatban új típusú határokmányok készültek el. Ez a D., E. és az F szakaszt érinti.⁵¹ Az E és az F szakaszt jóváhagyták, aláírták. Jellemzője, hogy kevesebb határjel lett, és újak lettek elhelyezve.

Az új határtérkép digitális ortofoto alaptérkép, amely célirányos légi fényképezéssel készült el. A légi fényképezést a szerb fél hajtotta végre. A térképek analóg formában gazdagabb tartalommal készültek el, mert nemcsak a határvonal menti sávot ábrázolták, hanem az egész térképkeretet kitöltötte az ortofoto, amely 1: 10 000 méretarányra van felnagyítva. A térkép jellemzője, hogy VGS 84 ellipszoidon ETRS 89 vetületben UTM koordinátákkal készült el. A térkép keretén vannak a z UTM koordináták. A szerb fél kérésére a térképen kék kereszttel jelölték a - Gauss-Krüger vetületű (Bessel ellipszoid) - szerb katonai térképek örkeresztjeit. Szelvényenként kettőt. Zöld kereszttel pedig a magyar OEV (Országos Egységes Vetület) örkeresztje van feltüntetve. Szelvényenként egyet. Az új térkép A/3-s méretű. 2-2 nyomtatott példány van hitelesítve. A többit szükség szerint nyomtatják ki.

⁵⁰ Szlovénia és Horvátország között a hármashatár kérdésében a horvátok az A 644.3 határjel, a szlovének a B1. határjel akarják hármashatárnak. Ez Magyarország számára közömbös. Horvátország és a Szerbia között a hármashatár a horvát igény szerint a D 465 határjelnél van. Ennél a jel előtt lép ki a határ a Duna mellékágából és lép be a Ferenc csatornába. A Horvátok szeretnék, hogy a Duna legyen a határ, de a szerbek vannak birtokon belül.

⁵¹ A D szakasz okmányait a Dunától K-re elkészítette a magyar fél.

A határleírásnak csak leíró része van, korlátozott földrajzi adatokkal. Külön koordináta jegyzék van. A leírás és a koordinátajegyzék A/4 méretű.

Jelenleg ez a legmodernebb határtérképünk, amely a korszak technikai szintjének mindenben megfelel. A magyar fél törekvése az, hogy minden határszakaszon korszerű egységes geodéziai alapon álló, egységes vetületű digitális ortofoto alapú könnyen kezelhető korszerű határtérképek, és ehhez kapcsolódó határleírás (és koordinátajegyzék) készüljön el.

A MOHÁCSI-SZIGET KÖZÉPKORI TOPOGRÁFIÁJA

PÁNYA ISTVÁN

Abstract

The complex historical-geographical research of the medieval counties and Cuman districts that existed between the Danube-Tisza Interfluve has been going on for almost ten years. The aim of the research is to identify the inner and outer boundaries and to outline the historical environment. During the works, the methods and tools of archeology, historical geography, ethnography and environmental geography were used. During the examination of settlement boundaries and county boundaries, the analysis of regions in difficult situations was carried out during smaller researches. The aim of such a smaller-scale research was to clarify the topography of Mohácsi Island on the border of Baranya and Bodrog counties. Based on the available sources, nine inhabited settlements and one grange estate could be identified on the island. Based on the results of the investigations, it can be clearly seen that the upper part of the island, north of the line of Mohács and Lake Földvári, was inhabited in the Árpáadian period (11-13th centuries) and the late Middle Ages (14-16th centuries). In the southern part, according to the current state of research, there were no inhabited settlements during the mentioned periods.

Bevezetés

Paul Harvey szerint „*a helytörténész számára különös kihívás egy részletes történeti térkép készítése a kutatási területéről. A térkép egy kompromisszumok nélküli eszköz az információk továbbításához. Amikor a történész ír, nyilvánvalóan többet említ az általa tudott dolgokat, s kevesebbet, amelyeket nem tud. Akár szándékosan, akár nem, általában eltereli a figyelmet a tudása hiányosságairól, s az olvasóinak, s gyakran önmagának is olyan benyomást kelt, mintha a hiányosságai jelentéktelenek lennének, vagy nem is léteznének. A térképen erre nincs lehetőség. A térképen minden részlet fontos, s nincs lehetőség a kétes adatok eltitkolására. ... A térképek készítésével azonnal felismerhetővé válik, hogy mennyire pontatlan a tudásunk, milyen hiányosságaink vannak, s hogy hol találhatóak ismeretlen terek, bizonytalan körvonalak a kutatási területünkön* (Harvey 1985, 33.).

Harvey gondolatai, különösen az idézet utolsó, bizonytalan körvonalakról szóló része jól tükrözi a Duna-Tisza közén közel tíz éve folyó középkori településkutatási program egyik legnagyobb nehézségét (PÁNYA I. 2017, PÁNYA I. 2019., PÁNYA I.–ROSTA SZ. 2015). E kutatás célja a középkori falvak belterületeinek és közigazgatási határainak, illetve a magasabb szintű közigazgatási egységek (kun székek és vármegyék) határviszonyainak tisztázása. Sok évnvi kutatás

után világosan látszik, hogy a települések belterületei jó hatásfokkal deríthetők fel komplex, régészetre, földrajzra, történettudományra, néprajzra és térinformatikára épített módszertannal. Ott vannak azonban azok a „bizonytalan körvonalak”, azaz az alsóbb- és magasabb szintű közigazgatási határok, melyek a középkori források hiányában sokszor csak nagyvonalakban azonosíthatók. Jelen tanulmányban az említett megyei szintű kutatás egyik bonyolult helyzetű tájegységéről, a középkori Bodrog és Baranya vármegyék határán fekvő Mohácsi-szigetről s annak középkori topográfiájáról lesz szó. Egy olyan területéről, melynek forrásadottságai a Duna-Tisza közti viszonyokhoz képest kimagaslóan jók, s ennek ellenére a kutatások összesítő térképen a legtöbb településhatár „bizonytalan körvonal” csupán.

Szakirodalmi áttekintés

A Mohácsi-sziget történeti földrajzával érintőlegesen számos kutató foglalkozott. Györffy György többrészes, Árpád-kori történeti földrajzi munkájának első kötetében foglalta össze Bodrog és Baranya vármegye 11-től a 14. század közepéig tartó történetét. Györffy úttörőnek számított, számos értékes forrásra hívta fel a figyelmet, mely a jelen kutatás során is alapvető fontosságú volt. A szigeten található birtokok, illetve a táj képét azonban – vélhetően a csekély Árpád-kori forrásanyag miatt – meglehetősen vázlatosan és pontatlanul határozta meg (GYÖRFFY GY. 1963).

Az ezredfordulón jelent meg Engel Pál digitális (térinformatikai rendszeren alapuló) kiadványa, mely a Magyar Királyság késő középkori településeit tartalmazta (ENGEL P. 2001). Engel célja alapvetően a 15. század végén létezett helységek és az azokat összefogó birtokcsoportok topológiájának hozzávetőleges ábrázolása volt, melyet lehetőségeihez mérten a teljes Magyar Királyság területén igyekezett elvégezni. Engel a Mohácsi-szigeten is nagyvonalakban, sokszor tévesen határozta meg a települések és a birtoktömbök helyzetét. Az elmúlt években lezajlott vizsgálataink alapján látható, hogy az általa megrajzolt térkép Duna-Tisza közén topográfiai és topológiai szempontból is számtalan hibát tartalmaz. Mint majd később látni fogjuk, a régészeti kutatások, történeti források és a kéziratok térképek vizsgálata alapján jóval pontosabb és összetettebb képet alkothattunk a szigetről és a környezetről.

A török kori viszonyokat Káldy-Nagy Gyula foglalta össze a szegedi szandzsákról szóló részletes és hiánypótló kiadványában, melyhez egy részletes térkép is párosult (KÁLDY-NAGY GY. 2008). Hasonlóan Györffy és Engel munkájához, ezen a térképek is pontatlan a települések térbeli elhelyezése. Ebben természetesen az is közrejátszik, hogy a török adójegyzékekben a szigetről igen kevés adatot találunk, melynek legfontosabb oka az, hogy területén a 16. század közepére a legtöbb település elpusztult.

A sziget tágabb környezetéről számos kisebb léptékű kutatás jelent meg, melyek munkánk során segítettek a környezet és a településhálózat rekonstrukcióját (SZITA L. 1976, WILHELM Z. 1998 ÉS 1999). Faludi Gábor és Nebojszki László összefoglalta a sziget kialakulását és vizeinek történelmi változásait. Tanulmányuk középkorról és kora újkorról szóló része vázlatos, a sziget említett időszakáról nem ad pontos képet. Az írás második, terjedelmesebb része azonban igen értékes adatokat tartalmaz a sziget felszínborításáról és a vizeiről (FALUDI G.–NEBOJSZKI L. 2008).

Kőhegyi Mihály és Kapocs Nándor Szeremle mezőváros okleveleit adta közre a Zichy okmánytárból, teljes fordításban, magyar nyelven (KAPOCS N.–KŐHEGYI M. 1980). A középkori oklevelekben szereplő határnevek földrajzi azonosításában az Pesti János által kiadott Baranyai helynévanyag jelentett segítséget (BMFN II.). A szigettől nyugatra fekvő Baranya vármegyei középkori települések azonosításában Reuter Camillo helynévgyűjtése, valamint Sudár Balázs–Varga Szabolcs, illetve Végh András–B. Szabó János közelmúltban megjelent történeti földrajzi munkája segített (REUTER C. 1974, SUDÁR B. 2020A, SUDÁR B. 2020B, SUDÁR B.–VARGA SZ. 2020, VÉGH A.–B. SZABÓ J. 2020). Végezetül, számos tájtörténeti kutatás látott napvilágot az elmúlt években, melyekből a sziget elmúlt háromszáz évben történt változásairól, legfőképpen a felszínborítás és a folyóvizek változásairól kapunk áttekintő képet (LÓCZY D.–GYENIZSE P. 2008, HERVAI A.–LÓCZY D. 2009, PÉCZ T. 2016., HERVAI A.–NAGY D.–KONKOLY S. 2020).

Összességében elmondható, hogy a Mohácsi szigetről igen gazdag történeti és földrajzi forrásanyag érhető el, azonban kifejezetten a sziget középkori viszonyairól, a középkori településekről, birtoktestekről, illetve a korabeli tájról összefoglaló munka eddig nem készült.

A sziget elnevezése

Annak ellenére, hogy a szigetről és közvetlen környezetéről több, mint száz okleveles forrás maradt fenn, számtalan földrajzi adattal, a szigetre vonatkozó elnevezés eddig nem került elő. A különféle helyi vonatkozású ügyeknél (határviták, hatalmaskodások) említik ugyan a szigeti területeket, de úgy tűnik, hogy magának a szárazulatnak nincs „neve”. A határleírások szövegének értelmezése során egyértelműen meghatározható, hogy a határvonal mikor keresztezi a Duna ágait, s hol halad tovább a szigeten. Valószínű, hogy a helyi viták tárgyalásakor a sziget neve (ha volt egyáltalán) nem volt lényeges, s így inkább a fontosabb helyneveket, határpontokat jegyezték fel. Ez a jelenség azért is érdekes, mivel a Duna több más, nagyterületű szigetének volt neve a középkorban. A Csepel-szigetet Magna Insula, Insula Magna Csepel, vagy egyszerűen Csepel neveken említették az iratokban, a Margit-szigetet pedig Nyulak szigetének, latinul Insula Leporumnak, ritkán Budai szigetnek nevezték (KUMOROVITZ L. B. 1988, GYÖRFFY GY. 1975).

A Mohácsi-sziget első, felirat nélküli képi ábrázolása a Lázár deák-féle, 1526-27 körül készült térképen szerepel (HM HIM B IXa 482/6-1). Ezzel közel egykorú Brodarics István leírása: „A Duna valamivel Báticaszék fölött két mederbe oszlik: a nagyobbik meder Túló-Magyarországot hasítja, sík mezei területet, a kisebbik Báticaszék és Mohácsot mossa, majd mindkét ág Mohács alatt összeömlik, és így szigeteket alkot” (BRODARICS I. 1983). A délvidéki, Körös megyei származású kancellár jól ismerhette a királyság ezen részét, s a mohácsi csatáról írt művében viszonylag pontos leírást ad a szigetről (VARGA SZ. 2010). Egy helyen azonban tévedett, hiszen nem Báticaszéknel, hanem Bátánál hullámozott a Duna. Az első írott forrás, melyben a szigetet Mohácsi-szigetként említették, a 17. század elejéről való (SZITA L. 1976). Marsigli 17. század végén készült térképein és írásaiban is ugyanezen a néven találjuk meg (DEÁK A. A. 2004, KONKOLY S. 2020). Ezt követően az újkori térképeken és forrásokban Mohácsi-szigetként említették (FALUDI G.–NEBOJSZKI L. 2008). Különös, hogy a kora újkor és az újkor határától Margit(t)a-szigetként is hivatkozták, s a keleti felét Brigitta-szigetnek is nevezték. Utóbbi két elnevezésre a középkorból egyáltalán nincs adat, pontos eredetüket egy külön kutatással lehetne feltárni.

A sziget földrajza

A Mohácsi-sziget a Duna által Bába és Bezdán között elterülő mintegy 270 négyzetkilométeres területű szárazulat. Felszínének legnagyobb része a folyószabályozásokig ártér volt, melyet a Duna évről évre akár többször is elöntött. Legmagasabb pontja a Dunafalva keleti határában, a Baracskai-Duna nyugati partján található ún. Vári-pusztai magaslat (91 m tszf.).

Ahogy Brodarics is írta, a szigetet a Duna két, eltérő szélességű ága fogta közre, mely Bába magasságában, a Sárvíz torkolatának környékén ágazott el (BRODARICS I. 1983). E két ágnak a későbbi néphagyományban is fennmaradt az emléke (ANDRÁSFALVY B. 1975, GOSZTONYI GY. 1891). A keleti, szélesebbik ágot többféle néven találjuk meg a forrásokban. Legtöbbször Vajasként (*Wayas, Voyos, Vayas, Sebesvayas*), néhány esetben Vajas nevű Dunaként (*Danubio Vayas vocato*), vagy egyszerűen Dunaként/Sebesdunaként (*Danuby/Sebesduna*) említették. Holtágait a Vajas és a Duna után is elnevezték, így az iratokból ismerünk Holtitudnát (*Holthduna, Finta férfinévvel képzett Fintaholdtudája*), Holtvajast (*Hothvayas, Mizse férfinévvel képzett Mizseholdvajassa*) egyaránt (1366: ZO III. 318., 1373: ZO III. 492., 1382: ZO IV. 231., 232., 1405: ZO. V. 389.). Úgy tűnik, hogy a Dunát kísérő számos Vajassal szemben a Baracskai-Dunaágot a korabeli lakosság egyértelműen a Duna részének tekintette. Szemben a tőle északra (a Kalocsai-Sárközben) és délre (mai Szerbia területén, Szonta környékén) található azonos nevű folyókkal, melyek általános elnevezése mindig is csupán Vajas volt.

A Vajast a források szerint hajózták, gabonaörlő malmokat működtettek rajta, illetve a 16. század elejétől posztókészítő kallómalom (tájnevéen külü) is üzemelt

rajta (1348: ZO II. 298., 319., 377., DL 76901, 1391: ZO IV. 471., 1405: ZO. V. 389., DL 82376 és DL 82377). A Vajas egykori medre a középkori írott források és a 18-19. századi térképek alapján nagyvonalakban meghatározható. A bátai elágazás után kelet felé fordult és a Hatsziget/Hódsziget déli felén haladt Bátmonostor irányába. Ezen szakasz pontos futásvonalának megrajzolását a folyó természetes mederváltozásai, illetve a 19. századi szabályozási munkák miatt bekövetkezett változások nehezítik. Az innen keleti, majd dél felé haladó szakasz a fennmaradt középkori határleírások alapján Bezdánig lényegében azonos lehet a 18-19. századi térképeken látható Baracsikai-Dunával. Természetesen a folyó a középkortól az újkorig számos ponton változott kisebb-nagyobb mértékben, szigetek és kanyarulatok tűntek el, s helyettük újak alakultak ki (B. SZABÓ J.–MÁTÉ G. 2020). E változások ellenére a középkori határleírásokban szereplő adatok jól illeszkednek a kéziratos térképeken látható élő- és holtmedrekhez.

A nyugati, keskenyebb ágat a középkori iratokban kizárólag Duna néven találjuk meg (1247: ÁÚO VII. 246-247., 1339: DL 3210, AO XXIII. 24-25., 1423: ZO VIII. 100). Mederviszonyairól jóval szerényebb adat áll rendelkezésre. Nagyvonalakban ez is azonos a mai Dunával, azonban a középkor óta bekövetkezett természetes változások és emberi beavatkozások nagymértékben átfomálták. Jó példa erre a Báta környéki szabályozás, melynek eredményeként a kiszélesedő folyó a bátai elágazás alatt, az 1464 folyamkilométer környékén létezett Töttös falu helyét a 19. század második felére lényegében elmosta. A középkori forrásokban találunk utalásokat a Duna vizének új mederbe terelésére. 1448-ban a mohácsiak és a vízlakiak (mai Kölkedtől délre) határvitája során a pécsi püspök a „*Dunát Lak birtoknak egy másik földrészén kiásatta, míg a másikat, ti., a megszokott folyási helyet feltöltette, és azt faanyagokkal megerősítette*” (1448: ZO IX. 186-187.).

Fentebb szó esett arról, hogy a középkori Szekcsői-Dunaág a maihoz képest keskenyebb volt. Eredeti méreteinek közelítő becsléséhez a Mohácstól keletre található Riha-tó nevű Duna-holtág szolgálhat adatokkal. E holtág egy 1339-es határjárásban Holth-Dunaként szerepel, így akkor már bizonyosan nem lehetett kapcsolatban a tőle nyugatra kanyargó Dunával (1339: DL 3210, AO XXIII. 24-25.). Szélessége a 18-19. századi térképeken átlagosan 250 méter körüli, mely valamivel kevesebb, mint a mai Duna szélessége a dunaszekcsői szűkületben. Összehasonlításképpen a folyó jelenleg kb. 300 és 800 méter közötti szélességű mederben hullámzik a sziget nyugati oldalán. Talán nem tévedünk nagyot, ha a folyó középkori mederviszonyaihoz az említett, vélhetően már az Árpád-kor előtt lefűződő holtág méreteit vesszük alapul. Természetesen a felvázolt elmélet igazolásához fúrásokon alapuló medervizsgálatra lenne szükség.

A keleti ághoz hasonlóan a nyugati, Szekcsői-Dunát is hajózták a középkorban és az újkorban. Annak ellenére, hogy előbbi szélesebb volt, a fennmaradt 16-17. századi útleírásokban rendszerint utóbbi említéseivel találkozunk (PÁNYA I.

2018, PÁNYA I. – KÖNIG F. 2020, TOVÁBBÁ 1543, 1567: SZALAY L. 1857, 1573: SZALAY L. 1859, 1608: BRANDSTETTER, M. 2001, 1616: WENNER, A. 1622).

A sziget középkori forrásaiban számtalan halastó (*Szellő-tó Vajasnál* 1489: ZO XI. 515., Kaptár és Kerekítő Felszekesőnél 1482: ZO XI. 304-305.), csatorna, fok, illetve az azokon épült rekeszték, illetve halászóhely fordul elő (*Szembécsnél Kop-pányfoka* 1489: ZO XII. 331., illetve lásd még 1348: ZO II. 298., 1406: DL 87774, 1409: ZO V. 574., 1489: ZO XII. 331.). Találunk utalásokat az ártéri erdőben tartott sertésekre is és egyéb lábasjóságokra is (1409: ZO V. 574.). A hatalmaskodások leírásaiban szóba kerülnek még az ártéri erdők, illetve erdőörök (1395: ZO I. 443., DL 8079, 1405: ZO. V. 389.). Szántóföldekről viszont alig van adatunk. Ezen szór-vány adatokból alapvetően halászatból és ártéri haszonvételekből (erdők, ártéri gyü-mölcsösök, méhek tartása stb.) élő falusi közösségek képe rajzolódik ki. Évszázadok-kal később, a 18-19. században, illetve a 20. század első felében is hasonló gazdálkodási forma volt általános a szigeten (HERVAI ET AL. 2020).

A sziget középkori települései kapcsán nem mellékes a Duna árvizeinek ha-tása. A középkori iratokból nem ismerünk olyan adatot, mely a folyó pusztításaira vonatkozik. Akadnak azonban olyan iratok, melyben megemlítették, hogy egy-egy birtoktest határának vizsgálatát, bejárását az áradó Duna miatt el kellett ha-lasztani (KISS A. 2012, 1399: ZO V. 103., 1436: ZO VIII. 570., KAPOCS N.–KŐHEGYI M. 1980, 1402: ZO V. 299.).

A sziget története a 10. századtól a 18. század elejéig

A sziget egykori településeiről az írott források mellett a régészeti kutatások-ból ismerünk szórványos adatokat. Fontos megjegyezni, hogy sem a Baranya me-gyéhez tartozó déli, sem pedig a Bács-Kiskun megyéhez tartozó északi részén nem történt módszeres régészeti topográfiai vizsgálat. Előbbin mindössze fél tu-cat, utóbbin pedig – legnagyobbbrészt múzeumbarátokkal közösen végzett ún. kö-zösségi régészeti kutatásoknak köszönhetően – 27 helyszín szerepel a központi régészeti lelőhelynyilvántartásban. A 35 lelőhely a mintegy 270 négyzetkilomé-teres területen igen szerény, azonban ezek vizsgálatából is kiderült, hogy a sziget az őskortól a kora újkorig kisebb-nagyobb megszakításokkal lakott volt. A 10. században beköltöző magyarság egy több évezrede lakott, s bizonyos mértékben átformált, ún. kultúrtáját örökölt (PETKES ET AL. 2020).

Az imént felvázolt alacsony régészeti kutatottság miatt nem lehet egyértelműen meghatározni a sziget honfoglaláskori és Árpád-kori településhálózatát. A régé-szeti adatokból és a sziget földrajzi viszonyaiból azonban egyértelműen látszik, hogy a sziget déli fele kevésbé volt alkalmas állandó települések kialakítására. Az összes ismert Árpád-kori és késő középkori település a sziget felső részén, a Mohács – Földvári tó vonaltól északra létezett (1-2. ábra). A sziget déli felére a szomszédos Baranya (Csele, Jenő, Mohács, Izsép) és Bodrog vármegyei tele-

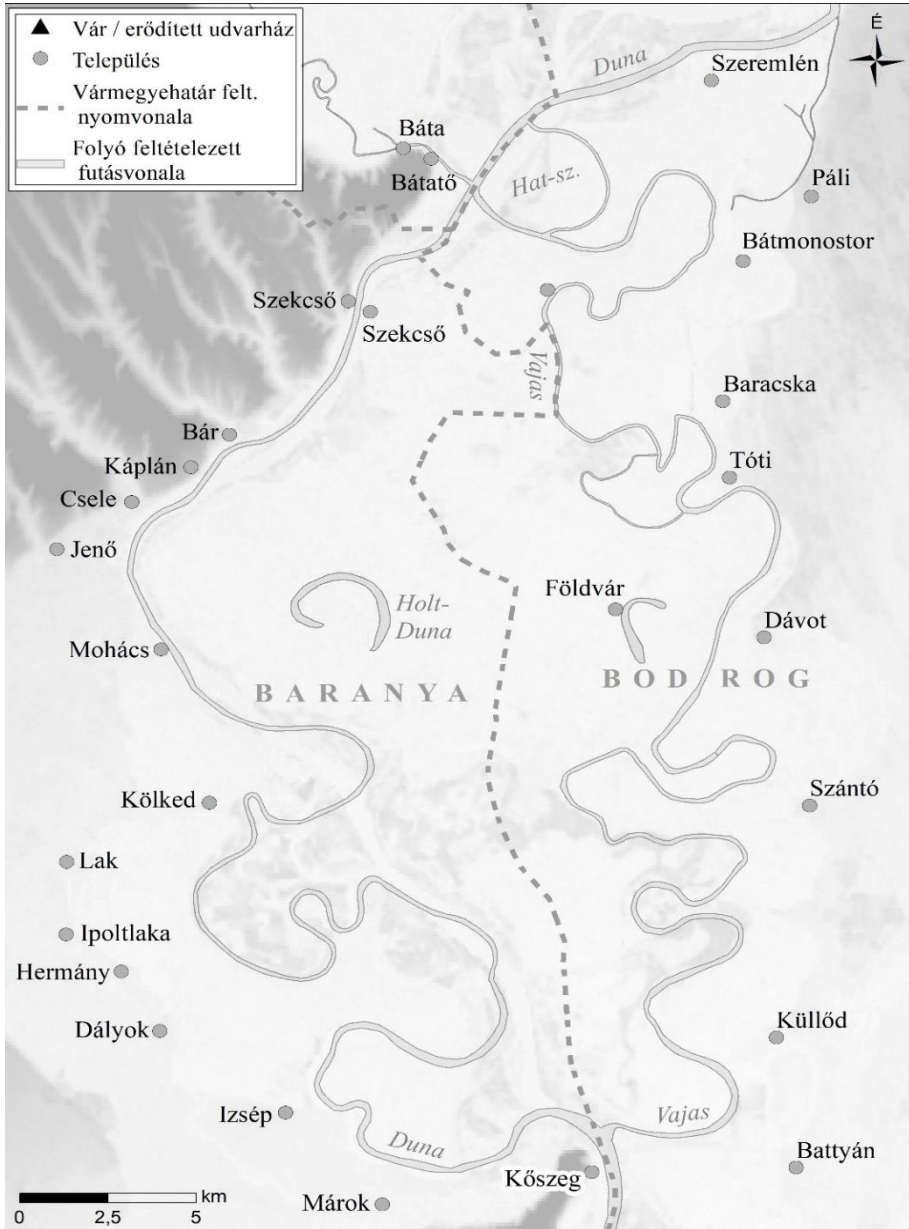
pülések (Berjeg, Dávot, Küllőd, Páli, Szántó) külterülete nyúlt be. Pontos határvonalait a foghíjas középkori okleveles anyag miatt nem minden esetben ismerjük. A szigetről és környékéről számos szláv eredetű településnevet (Szeremlyén, Gerebecs) és szláv eredetű elemet tartalmazó határnevet (Visegrádujtja) őriztek meg a források, ami szórványos 10-11. századi szláv lakosságra utalhat (GYÖRFFY GY. 1963, PÁNYA I. 2020, 1384: ZO IV. 279-286.).

A szigeten elhelyezkedő, illetve részben a szigetbe is benyúló birtoktestek különböző világi és egyházi birtokoshoz tartoztak. A Dunafalva helyén létezett Szekcső (későbbi Felszekcső) a fehérvári káptalané, a tőle északra fekvő Töttös a pécsváradi Szent Benedek-apátságé, a sziget északkeleti nyúlványán található Páliport pedig a hájszentlőrinci prépostságé volt. A sziget déli végén a már említett Küllődöt a Botond nembéli Küllői család bírta (GYÖRFFY GY. 1963). Káplán a Kápláni családhoz, majd a nyúlszigeti apácákhoz tartozott (GYÖRFFY GY. 1963, DL 604). Izsép részben kismeseké, részben az esztergomi káptalané volt (GYÖRFFY GY. 1963).

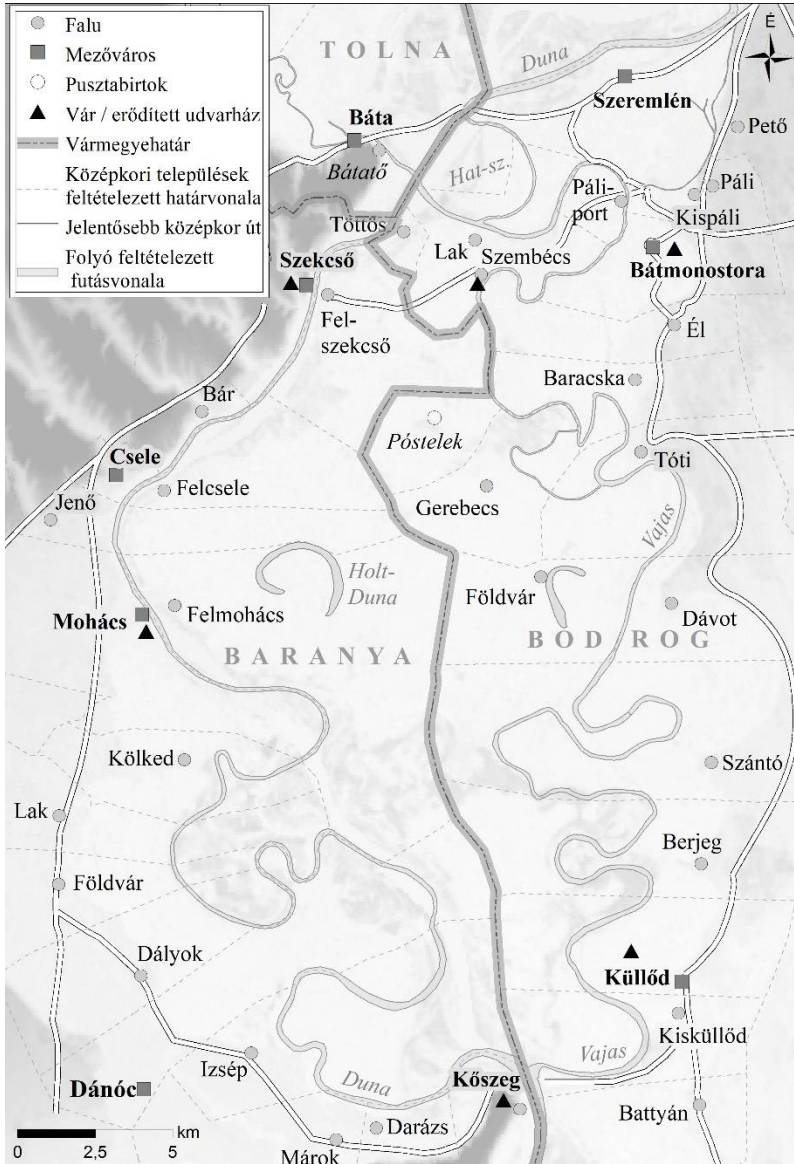
Az Árpád-kori települések fejlődését a tatárjárás szakította meg. Ekkor néptelenedett el a Vajas (Baracska-Duna) keleti partján fekvő Bátmonostora (mai Bátmonostor elődje) is (1345: THEINER I.). A korabeli pusztítás mértékére a szórványos adatokból lehet következtetni. A Duna-Tisza közti, síkvidéki területeken a települések 50-100 százaléka tűnhetett el. Ezzel szemben a természetes búvóhelyekben gazdag, Duna menti, ártéri vidéken ennél jóval kisebb lehetett az elnéptelenedett helységek száma (GYÖRFFY GY. 1963).

A tatárjárást követően lassan indult el a települések újjáéledése. Az említett Bátmonostor (melynek birtokosai, a Töttös család tagjai fontos szerepet játszottak később a sziget életében) is csupán a 14. század első felében népesült be újra (1345: THEINER I.). A 14. század első felétől a 16. század első feléig igen gazdag okleveles anyag (több mint 100 oklevél) maradt fenn, ami nem csak a településhálózat, hanem bizonyos fokig a korabeli táj felvázolására is lehetőséget ad. A legtöbb irat a szigeten és a környezetében birtokos világi (szekcsői Hercegh család, bátmonostori Töttös család) és egyházi földesuraktól (bátai apátság, székesfehérvári káptalan) származik. Ezek közül a különféle birtokviszályok, határvillongások vizsgálatáról, illetve a határjárásokról szóló iratok a legértékesebbek, mivel számtalan földrajzi adatot, helynevet tartalmaznak.

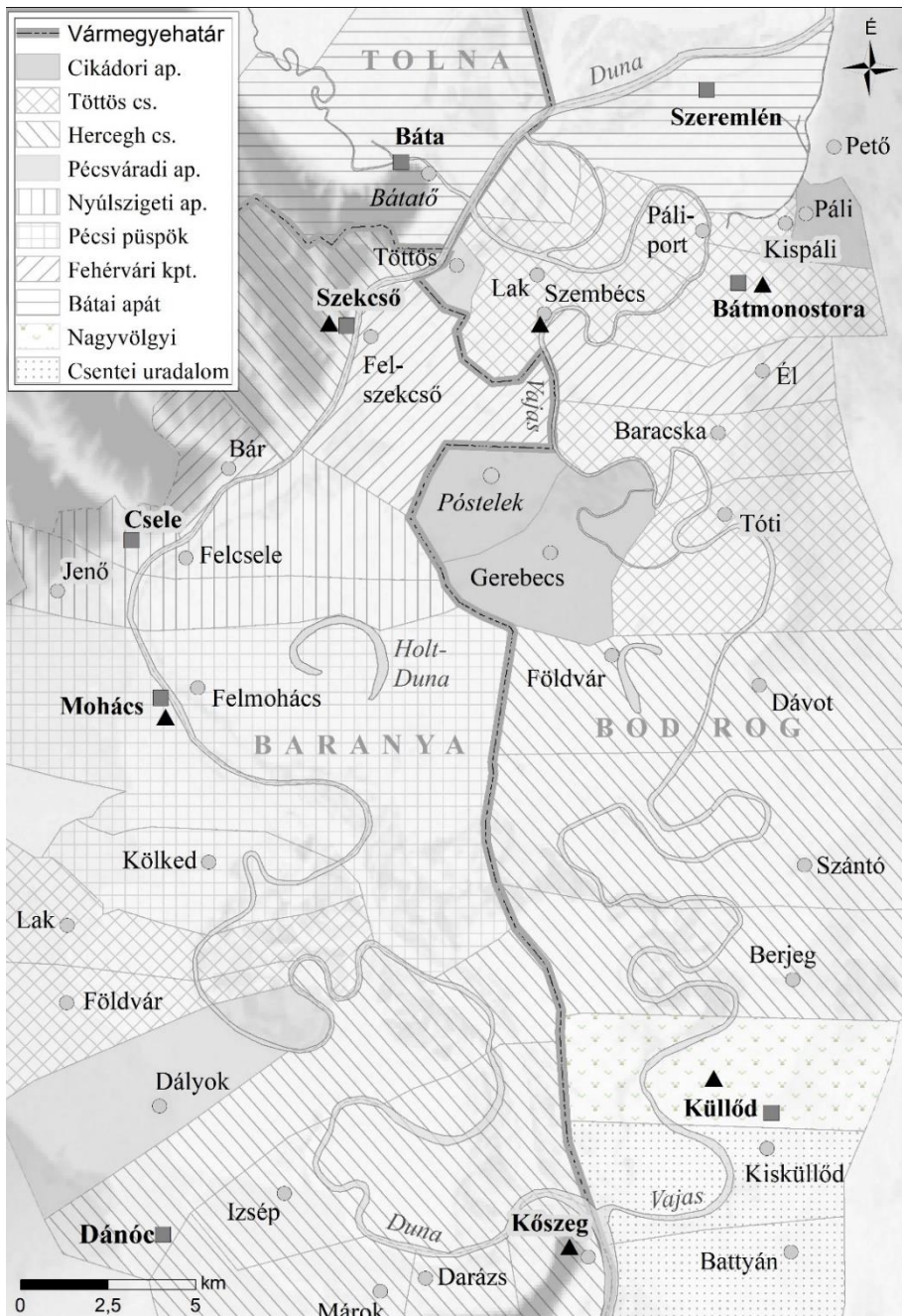
A források alapján a 14. századtól a 16. század első feléig a szigeten kilenc önálló település és egy pusztabirtok (praedium) létezett.

1. ábra A Mohácsi-sziget települései az Árpád-korban
(B. Szabó- ill. a szerző saját kutatásai alapján)

2. ábra A Mohácsi-sziget településviszonyai a 15. század második felében (Végh A.–B. Szabó J. 2020, Engel P. 2001 és a szerző saját kutatásai alapján)

3. ábra A Mohácsi-sziget birtokviszonyai a 15. század második felében
(Engel P. 2001 és a szerző saját kutatásai alapján)

- Felcsele*: a középkorban a túlparti Csele faluval együtt a nyúlzigeti apácák birtoka volt (CSÁNKI D. 1894, DL 7130). A település a 16. században pusztult el és később nem is települt újra. Emlékét a Csele erdő őrzi Mohács északkeleti részén, a Dunafalvával határos területen (BMFN I-II., MNL OL S 80 – DUNA No112).
- Felmohács (Kismohács)*: birtokosa a túlparti párjához hasonlóan a pécsi püspök volt (CSÁNKI D. 1894). A 16. század elején pusztult el. A török időkben ide költözött a mohácsi magyar lakosság egy része (PÁNYA I.–KÖNIG F. 2020, VASS E. 1976, SZITA L. 1976).
- Felszekcső/Élszekcső*: a középkorban a székesfehérvári káptalan birtoka volt (CSÁNKI D. 1894). A mohácsi csatát követő években pusztult el s a későbbiekben nem települt újra. Területére a török korban református magyarok költöztek a szomszédos (délsláv és török lakossággal kiegészült) Szekcsőről, akik a 18. század elejéig éltek itt (1626: TÓTH I. GY. 1998 837., 1700 k.: MNL OL E156 B. FASC. 007. - No088).
- Földvár*: a középkorban a Hercegh család tulajdonában álló Dávot (mai Dávod) tartozéka volt (1344: DL 87162, DL 87551, DL 87556, AO XXVIII 174.). A mohácsi csatát követő években pusztult s később sem települt újra.
- Gerebecs*: birtokosa a 14-15. században a cikádori apátság, a 16. század elején a budai Szent Zsigmond-káptalan volt (ZO II. 376., 378., ZO V. 187., DL 89171). A mohácsi csatát követő években néptelenedett el s később sem települt újra (BMFN II.).
- Lak*: birtokosa a Töttös család volt (CSÁNKI D. 1894, GYÖRFFY GY. 1963, PÁNYA I. ET AL. 2020). A mohácsi csatát követő években hagyták el lakói s később sem települt újra (BMFN II.).
- Páliport/Vajas/Mátyusháza*: birtokosa kezdetben a hájszentlőrinci társaskáptalan, később a Töttös család volt (GYÖRFFY GY. 1963). Ezen a ponton, a Sár folyó és a Vajas torkolatánál fontos átkelőhely alakult ki a középkorban. (PÁNYA I. ET AL. 2020). A település a mohácsi csatát követő években néptelenedett el s később sem települt újra.
- Pósteleke*: a 14-15. században a cikádori apátság pusztabirtoka birtoka volt (ZO VIII. 617., DL 80636, BMFN II.).
- Töttös*: birtokosa a 14-15. században a szekcsői Hercegh család volt (CSÁNKI D. 1894, GYÖRFFY 1963, 1382: ZO IV. 228., OSZK TK 1232). Valószínűleg a 15-16. század fordulóján, jóval a török terjeszkedés előtt néptelenedett el s később sem települt újra.
- Szembécs*: valószínűleg Lak birtok része lehetett, s a 14. században vált különálló településsé. Az itt található mészáló kibúváson állt a Töttös család erődített udvarháza (castelluma) a 15. század első felében (CSÁNKI D. 1894, 1400: DL 87668, ZO V. 171., 174., 1411: ZO VI. 158., DL 79050, KONKOLY S. 2012 ÉS 2015). A mohácsi csatát követő években pusztulhatott el s később nem is említik lakott településként a forrásokban (BMFN II.).

A lakott települések mindegyike falu volt, s egymástól átlagosan 3-5 kilométerre, kisebb-nagyobb magaslatokra települtek. A sziget körül számos mezőváros fejlődött ki a 15-16. század fordulójára, meghatározva a szigeten és a környezetében haladó közlekedési és kereskedelmi folyosókat. Északon a bátai apát két mezővárosa, Báta és Szeremlén, keleten a Töttösökhöz tartozó Bátmonostor, délen Küllöd, nyugaton a Hercegh családhoz tartozó Szekcső, illetve a tőle délre fekvő, pécsi püspökhöz tartozó Mohács feküdt. A bátai apát említett mezővárosai között létezett a középkorban az egyik legjelentősebb rév Baranya és Bodrog vármegyék között (PÁNYA ET AL. 2020). Ennek párja volt a Küllöd és Kőszeg közötti, szintén fontos átkelő. A szigetre Bátmonostor határában, Kispáli és Páliport között lehetett átjutni, majd onnan Felszekcső felé vezetett az út, ahol tovább lehetett haladni a szemközti Szekcsőre. Ez a közlekedési folyosó a fennmaradt források alapján jelentős lehetett, de az említett két fontos átkelőhöz képest alacsonyabb lehetett a forgalma. Az oklevelekből feltételezhető egy átkelő Bátmonostor és Szembécs között a Vajason (1401: ZO V. 269.). A korábban említett észak-déli eltérés tehát nemcsak a településeknél, hanem az utaknál is jól megfigyelhető. A sziget déli, mocsaras, ingoványos felén jelen ismereteink szerint lényegében nem haladt át fontosabb út.

A sziget településeinek életében a 16. század első felében bekövetkező török hadjáratok okoztak hatalmas, visszafordíthatatlan változásokat. A mohácsi csatát követő években a Duna a török hadsereg felvonulási útvonala lett. A törökökhöz átállt (javarészt délszláv katonákból áll) dunai sajkás katonaság számos települést pusztított el az 1529-es hadjárat idején (PÁNYA I.–ROSTA SZ. 2015). A szigeten fekvő települések legnagyobb része a 16. század közepére biztosan nem volt már lakott. A sziget nyugati szomszédságában fekvő Szekesőről és Mohácsról azonban jelentős mennyiségű magyar lakosság települt be a szigetre a 16-17. század fordulójától. A 17. század második felében a bátai lakosság is a szigetre költözött s a 18. század első éveiben is ott élt még (MOLNÁR A. 2006., K. NÉMETH A.–RÁCZ M. 2012). A sziget szórványosan megmaradt magyar lakosságának, illetve a külső beköltözőknek köszönhető, hogy a középkori határnevekből a szárazulat északi részén kifejezetten sok fennmaradt az újkorig. A sziget déli felén ezzel szemben igen sok (17-18. századi) délszláv elnevezéssel találkozhatunk, mely a környező, a török korban délszlávokkal benépesült települések (Mohács, Dávot, Szántó, Berjeg, Tóti, Baracska) lakosságától ered. A középkori elnevezések megmaradását az is nehezítette, hogy török hódoltság után újratelepülő falvak lakossága a legtöbb helyen német, vagy délszláv volt (NAGY I. G. ET AL. 1996, MOLNÁR A. 2000, MOLNÁR A. 2001).

A felszabadulás utáni években a sziget népessége lecsökkent, a korábbi menedékhely az ártéri gazdálkodás színtere lett (HERVAY A. ET. AL 2020., ANDRÁS-FALVY B. 1975). A sziget környezetében számos település benépesült a 18. század folyamán. A Mohácsi-sziget középkori falvai azonban kimaradtak ebből a telepítési hullámból, területén csupán a török kor óta kialakult szálláskertek száma gyarapodott az évek során.

Rövidítések jegyzéke

DL – Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Levéltára
HM HIM – HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtára
MNL OL - Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
OSZK – Országos Széchenyi Könyvtár

Irodalomjegyzék

- ANDRÁSFALVY B. 1975: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig – Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd 480 p.
- AO - Anjou–kori Oklevéltár I–XL, Budapest–Szeged, 1990–2014.
- ÁÚO - Wenzel G. 1869: Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. VII. 1235–1260. – Magyar Tudományos Akadémia, Pest 564 p.
- BMFN II. - PESTI J. 1982: Baranya megye földrajzi nevei II. – In: Baranya monográfiái sorozat, Pécs 1274 p.
- BRANDSTETTER, M. 2001: Utazás Konstantinápolyba 1608–1609. – Budapest, Littera Nova Kiadó 130 p.
- BRODARICS I. 1983: Igaz leírás a magyaroknak a törökkel Mohácsnál vívott csatájáról. [Ford. Kardos Tibor.] – Magvető kiadó, Budapest 73 p.
- CSÁNKI D. 1894: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. – Magyar Tudományos Akadémia, Pest 861 p.
- DEÁK A. A. 2004: A Duna fölfedezése – Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvtár gyűjtemény Budapest 442 p.
- ENGEL P. 2001: Magyarország a középkor végén – MTA Történettudományi Intézete, Budapest CD-ROM
- FALUDI G.–NEBOJSZKI L. 2008: A Mohácsi-sziget kialakulása és vizeinek történelmi változásai – Hidrológiai Közlöny, 88/ 4. sz. pp. 47–57.
- GOSZTONYI GY. 1891: Duna-Szekcső a múltban és a jelenben. Pécs
- GYÖRFFY GYÖRGY 1963: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, Budapest 1963.
- GYÖRFFY GY. 1975: Budapest története az Árpád-korban– In: Gerevich L. (szerk.): Budapest története I. Az őskortól az Árpád-kor végéig, Akadémiai Kiadó, Budapest pp. 219–349.
- HARVEY, P. D. A. 1985, Mapping the village: the historical evidence – In: Hook, Della (szerk.): Medieval villages, Oxford University Committee for Archaeology Oxford pp. 33–46.
- HERVAI A.–LÓCZY D. 2009: A Mohácsi-sziget tájhasználatának történeti megközelítésben – In: Szabó-Kovács B.–Tóth J.–Wilhelm Z. (szerk.): Környezetünk természeti-társadalmi dimenziói, Pécs pp. 1–10.

- HERVAI A. – NAGY D. – KONKOLY S. 2020: Landscape Transformations on Mohács Island – Podravina vol. 19. 39. sz., Osijek pp. 47-59.
- KAPOCS N. – KŐHEGYI M. 1980: Szeremle középkori oklevelei a Zichy okmánytárban – Türr István Múzeum Baja 1980 128 p.
- KÁLDY-NAGY GY. 2008: A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben – Dél-Alföldi évszázadok 24., Szeged 404 p.
- KISS A. 2012: Dunai árvizek Magyarországon a középkori írott források tükrében: 1000-1500. Esettanulmányok, forráskritika és elemzési problémák – In: Kiss A. – Piti F. – Szabados Gy. (szerk.): Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1-3.) előadásai., Szeged pp. 339-355.
- KONKOLY S. 2012: Újabb adatok Zsembéc várának lokalizációjához – Modern geográfia 2012/II., Budapest pp. 1-21.
- KONKOLY S. 2015: Középkori vár vagy római erőd? Rejtélyes romok a Mohácsi-szigetről – In: Kovács Attila (szerk.): Szakkollégiumi Füzetek 2. a Móra Ferenc Szakkollégium évkönyve, Szeged pp. 93-117.
- KONKOLY S. 2020: A Mohácsi-sziget, mint földrajzi tér a törökellenes hadjáratokban – Dél-Dunántúli Hadtörténetírás. Az MTA PAB Hadtörténeti Munkabizottságának Közleményei 1., Pécs (várható megjelenés 2020 vége)
- KUMOROVITZ L. B. 1988: Budapest Történetének Okleveles Emlékei Harmadik Kötet (1382 - 1439) – Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 1988 366 p.
- LÓCZY D. – GYENIZSE P. 2008: Folyóvízi formarendszerek megőrződése a Duna mentett árterén a Mohácsi-szigeten In: Csima P. – Dublinszki-Boda B. (szerk.): Tájökológiai kutatások. Budapesti Corvinus Egyetem, Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszék, Budapest. pp. 49-56.
- MOLNÁR A. 2000: A kalocsai érsekség a török korban. In: Koszta L. (szerk.): Kalocsa történetéből, Kalocsa pp. 117-140.
- MOLNÁR A. 2001: A kalocsai érsekség a 17. században a püspöki processzusok tanúvallomásainak tükrében – In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): Ezredforduló-századforduló- hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére, Piliscsaba pp. 149–163
- MOLNÁR A. 2006: A bátai apátság és népei a török korban – METEM könyvek 56., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest 169 p.
- K. NÉMETH A. – RÁCZ M. 2012: Bába középkori plébániatemploma In: Gaál Zs. – Ódor J. G. (szerk.): A Wosinszky Mór Múzeum évkönyve 34., Szekszárd pp. 147-177.
- NAGY I. G. – MÁRFI A. – ÓDOR I. 1996: Baranya megye évszázadai (1000-1918) – Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 3., Baranya Megyei Levéltár, Pécs 162 p.
- PÁNYA I. 2017: Fejér megye solti székének történeti földrajza – Alba Regia 45., Székesfehérvár pp. 135-180.

- PÁNYA I. 2018: A Duna szerepe Baja és Bátmonostor kora újkori történetében – *Cumania* 28., Kecskemét pp. 97-116.
- PÁNYA I. 2019: Possibilities and methods for the reconstruction of the settlement structure of medieval Bodrog county – *Banatica* 29, Resita pp.321-352.
- PÁNYA I.–MORDOVIN M.–NAGY B. 2020: Sic transit gloria mundi – Szeremlén mezőváros története – *Cumania* 28. Kecskemét (várható megjelenés 2020 október)
- PÁNYA I. – KÖNIG F. 2020: Adatok Mohács török kori erődítéseinek elhelyezkedéséhez – In: Haramza M.–Kovaliczky G.–Bertók G.–Simon B.–Galambos I.–Türk A. (szerk.): Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei, Budapest pp. 143-156.
- PÁNYA I.–ROSTA SZ. 2015: A Dunapataj és Solt közötti terület késő középkori településhálózatának változása – In: Balogh Cs.–Petkes Zs.–Sudár B.–Zsidai Zs. (szerk.): ...in nostra lingua Hringe nominant Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére, Budapest-Kecskemét 2015. pp. 243-268.
- PETKES ZS– PÁNYA I.–LANTOS A.–LUKÁCS N. 2020: Talált tárgyak osztálya: Honfoglalás kori szórvány tárgyak Bács-Kiskun megyében – Fialat középkoros régészek konferenciája 9., Budapest (várható megjelenés 2020 november)
- PÉCZ T. 2016: A Riha-tó természetvédelmi értékelése az Európai Unió Víz Keretirányelve alapján – doktori disszertáció PTE Pécs, http://foldrajz.ttk.pte.hu/files/doktori-Iskola/nv/disszertacio/Pecz_Tibor_dissz.pdf, 2020. 09. 03.
- REUTER C. 1974: Gyűjtés Baranya középkori településtörténeti adattárához – In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 14-15 (1969-70), Pécs pp. 134-154.
- SUDÁR B. 2020A: Földvár falu a török korban – *Történelmi Szemle* LXII./1., Budapest pp. 153-168.
- SUDÁR B. 2020B: A mohácsi náhíje és települései a 16–17. században – In: Haramza M.–Kovaliczky G.–Bertók G.–Simon B.–Galambos I.–Türk A. (szerk.): Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei, Budapest pp. 13-32.
- SUDÁR B.–VARGA SZ. 2020: A mohácsi kistérség települései a 17. század utolsó negyedében – In: Haramza M.–Kovaliczky G.–Bertók G.–Simon B.–Galambos I.–Türk A. (szerk.): Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei, Budapest pp. 33-48.
- B. SZABÓ JÁNOS–MÁTÉ GÁBOR 2020: Észrevételek a történeti források interpretációs lehetőségeiről - és az interpretáció határaitól - a mohácsi csatamező új földrajzi kutatása kapcsán – *Történelmi Szemle* LXII./1., Budapest pp. 189-201.
- SZITA L. 1976: Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése a XVIII. század első felében – In: Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1976., Pécs pp. 49-88.
- THEINER A. 1859: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia: Ab Honorio PP. III. usque ad Clementem PP. VI. 1216-1352* – Róma 837 p.

- TÓTH I. GY. 1998: Athanasio Georgiceo álrühás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból – Századok 1998/4 Budapest pp. 837-858.
- VARGA SZ. 2010: Brodarics István pécsi püspök (1532-1537) – Pécsi Szemle, Pécs pp. 18-23
- VASS E. 1976: Mohács város hódoltságkori történetének török forrásai – In: Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1976. pp. 15-48
- VÉGH A.–B. SZABÓ J. 2020: A Mohács és Dánóc közé eső térség késő középkori birtok- és településstruktúrája – In: Haramza M.–Kovaliczky G.–Bertók G.–Simon B.–Galambos I.–Türk A. (szerk.): Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei, Budapest pp. 49-73.
- WILHELM Z. (1998): Bába fejlődésének elemzése történeti források alapján, természetföldrajzi adottságainak tükrében. In: Bottlik Zs.–Farkas Gy.–Telbisz T. (szerk.): A GEDEOK II. Konferenciáján elhangzott előadások kötet, ELTE TTK Földrajzi Tanszékcsoport, Bp., 1312.
- WILHELM Z. 1999: Adatok Dunaszekcső településfejlődése és természeti környezete kölcsönhatásainak vizsgálatához – In: Tóth J.–Wilhelm Z. (szerk.): Változó környezetünk, Pécs pp. 316–338
- ZO – A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. I-XII., Budapest 1871-1931.

CSÁRDÁK A MAI JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK MEGYE TERÜLETÉN (TÖRTÉNETI-FÖLDRAJZI VÁZLAT)

VERESEGYHÁZI BÉLA

Abstract

Roads, distances, travel times in the 16-18. century Middle-Tisza region. In a period of the Hungarian history, after the expulsion of the Turks, the processes that took place in the Great Hungarian Plain resulted a new kind of trading-catering formation, the jerry shop (/wayhouse). The transformation of the settlement structure (from its small village structure to big bordered, big village structure), the enlivening long distance trade of the slowly developing country and the wet, swampy region, which obstructed it, plus the „horrible” road network, which connected the municipalities were all played a role in its creation. The main task of the jerry shops was to serve the traders and the jerry shops which were near the municipalities also served the border travelers and the residents of the villages and market towns. The river regulation in the Great Hungarian Plain, the drainage of the swamps, then the appearance of the railway and its outstanding growth and the capitalist economy replacing the feudal world resulted the death of the jerry shops. Their two hundred year old history didn't just mean the changes in raw reality for us, but also the cycle of the romantic outlaw-world became a part of our history and literature.

Bevezetés

Vannak olyan jelenségek, történések, folyamatok a magyar történelemben, amelyek meghatározott körülmények között alakultak ki, majd a korábbi, őket létrehozó feltételek megváltozásával elhaltak. Ezek az esetek többségében anyagiassult formában jelentkeznek a térben is, tehát földrajzilag meghatározhatók, s élettartamuk követhető. Ilyen tárgyiasult forma – véleményem szerint – a csárda is, amelynek mind létrejötte, mind virágzási periódusa, mind elenyészése követhető és igazolható.

A csárda nem játszott olyan meghatározó szerepet a társadalomban, mint például a tanya, de a maga idején részese volt az élet továbbfejlődésének. Környezetre gyakorolt hatása más és más volt akár csárdánként is, de a vidék életének fontos pontja is lehetett. A helyi folklór – néha, mint például a betyárvilág fénykorában – kiszínezte, felnagyította szerepüket. Segítette a közlekedés fejlődését, fejlesztését, a hozzá közeli település fontos pénzügyi forrása lehetett. A falusi, városi és a pusztai emberek világát kapcsolta össze egymással és a nagyvilággal is. A csárda szerepével elsősorban a néprajzosok foglalkoztak, ugyanakkor a földrajzi irodalomban nemigen találjuk nyomát.

Az alföldi csárdák megjelenését kutatói a 17. század végére, a 18. század elejére teszik. A 18. század végének térképei alá is támasztják ezt, hiszen ekkor már vizsgált területünkön negyven felett volt a neves vagy névtelen csárdák, kocsmák száma. Dolgozatunkban is alapvetően a három katonai felmérés térképlapjaira támaszkodunk, melyek mintegy száz év fejlődését ölelik fel.

A csárdák geneziséhez

A csárdák létrejöttéhez, fennmaradásához és virágzásához majd hanyatlásához többféle ok járult hozzá.

1. Történetileg a hódoltságtól a kapitalista viszonyok kialakulásáig terjedő időszak adta a táptalajt.
2. Földrajzilag az Alföld sajátos természeti viszonyai, a szinte járhatatlan vízi- és mocsárvilág.
3. Településföldrajzi szempontból a középkori és korai újkor aprófalvas településhálózat felszámolódása, és a nagy, sőt óriásfalvas rendszer kialakulása.
4. A népesség számának átmeneti drasztikus csökkenése, majd a 18. század közepétől megindult erőteljes növekedése.
5. Közlekedésföldrajzilag: ahogyan a csárdák létrejöttének alapvető oka volt a szabályozatlan alföldi vízi világ, úgy a szabályozások és a mocsárlecsapolások a csárdák végét jelentették. A vasutak, majd a 19. század végén a hidak, közutak építése szintén a felszámolódás irányába vezettek.
6. Társadalmi téren a csárdák a feudális időszakban mind a települések, mind a földesurak számára bevételi forrást jelentettek, amelyek azonban az előbbi okok miatt a kapitalizálódás idején megcsappantak, fenntartásuk ráfizetésessé vált.

A 150 éves török uralom utáni Magyarország – témánk szempontjából első sorban az Alföld – már nem hasonlított a Mohács előtti, birodalom méretű országra. A Tisza középső szakasza mentén is megcsappant a településállomány. A Jászkunságot eladni készülő Habsburg-adminisztráció 1699-ben felmérte a két terület település- és népességállományát, valamint a javaikat is.⁵² Ennek alapján a következőket látjuk: A Jászságban a 16. századi 14 településből 11 maradt, a Nagykunságban 19-ből 2 (további kettő éppen visszatelepítés alatt volt), Külső-Szolnok megye (mely ekkoriban Hevessel egyesített terület volt) 66 községéből 53-ban kezdődött meg az élet. A három terület lakosság száma 10-15 ezer körül lehetett.

A század folyamán – hazánk más tájaihoz hasonlóan – erőteljes betelepítés folyt, amelynek eredményeként a természetes szaporodással kiegészülve az első népszámláláskor a Jászság népessége 36 133, a Nagykunság lélekszáma 25 278,

52 Cseh G. 2017. A jászok és a kunok 1702-1745 között éltek földesúri függés alatt, majd megváltották magukat.

a külső-szolnoki megyerész népességének száma pedig 52 665 fő volt. Nagyjából kialakult az a településszám is, amely a későbbiekben már alig-alig változott: a Jászságban 12, a Nagykunságban 6, Külső-Szolnokban 48 településen éltek az emberek. Palugyay Imre 1854-es adatai szerint a Jászságban már 66 182 (16 település), a Nagykunságban 51 682 (6), Külső-Szolnokban 92 503 (42) fő élt.⁵³

A mai Jász-Nagykun-Szolnok megye mintegy 890 000 kat. holdnyi területéből átlagosan

14 000 kat. hold jutott egy-egy településre. Nagy volt azonban a szórás: Törökszentmiklós területe 103 154 kat. hold, amely felölelte az elpusztult Kengyel, Szenttamás, Tiszatenyő, Szakállás és Balla területét is. Mezőtúr 75 988 kat. holdas határába Kis-és Nagypó, Bánréve és Túrpásztó korábbi falvak is beolvadtak. Karcag 63 887 kat. holdját Asszonyszállás, Magyarka, Hegyesbor, Orgondaszentmiklós, Kápolnás elpusztult falvak földjei növelték. Jászberény határa 45 912 holdra rúgott (Borsóhalma, Boldogház, Négyszállás), s a kis határúnak ismert Szolnok (38.391 kat. hold) területén is Paládics, Szanda, Derzs, Alcsi, Varsány községek feküdtek a középkor folyamán. A legkisebb területtel rendelkező falvak Szajol 1170 kat. holddal, Tiszaderzs (2936) és Tizzasas (3987) voltak.

Ha közigazgatási egységként nézzük, akkor az egy településre jutó terület a Jászságban 27, a külső-szolnoki részeken 24, a Nagykunságban 300%-kal növekedett meg. A nagy határú települések, mint például Karcag esetében a kunhegyesi határtól (Tibuczai-csárda) jó időben, viszonylag jó úton hat óra alatt lehetett az Ágota csárdáig (Karcag keleti határa) eljutni. Rossz körülmények között egy napig is tarthatott ez az út. Újfalussy Sándor kerületi mérnök jelentésében azt írta, hogy Törökszentmiklóstól Karcagig mintegy 170 kilogrammnyi teherrel a szekéren, „jó útban” nyolc óra, „rossz útban” másfél nap alatt lehetett megjárni.⁵⁴

Bár a 18-19. század embere nehezebben mozdult ki otthonából, mint a későbbi idők polgára, azért ügyes-bajos ügyeinek intézése, a különböző élelmiszerek, ruházati cikkek, a munkához szükséges eszközök beszerzése miatt csak nekiindult a tájnak. A parasztokat többféle úrbéri kötelezettség is terhelte, amelyeket teljesíteniük kellett. Különleges kötelezettség volt például a só szállítása, amelyet Szolnokról Pestre kellett vinniük. A szolnoki sótisztek panaszára a Helytartótanács 1844-ben szabályozta a só szállításának rendjét, mert az addigi rendezetlen gyakorlat miatt, akár 800 szekér is felgyülemlt a Tisza partján, akadályozva a rendes ügymenetet.⁵⁵

A népességet azonban elsősorban az országos vásárok mozgatták meg. A 18. században is kaptak már vásártartó jogot egyes települések, a 19. század elején azonban sok falu megszerezte a mezővárosi státuszt, s ennek folyományaként az országos vásártartási jogot is. Az oppidiumok 3-5 vásár tartásának jogát szerezték

53 Palugyay I. 1854.

54 Újfalussy S. 1830. Idézi Elek Gy. 2019.10.

55 Szikszai M. 2005. 208-209.

meg. Ezek egy-két napon keresztül tarthattak, s nem csak a ruhaneműk, a cserép- és fémedények, eszközök, fa- és fémáruk árusítására, hanem kisebb-nagyobb állatok, lovak, marhák adásvételére is lehetőség nyílt. A vásár természetesen évessel-ivással s általában kisebb-nagyobb csetepatével járt együtt. Györffy István ezt írta: „Híres vásárai voltak hajdan Mezőtúrnak is, melyet a nóta is emleget: „Túri vásár sátor nélkül, Mit ér a lány legény nélkül.” Tudniillik, a túri vásár sem ért volna semmit sátor nélkül. Sátor alatt a lacikonyhát értették, melyet az eső és por ellen sátor védett. Itt tartották a nagy áldomásivásokat a vásárosok, itt duhajkodták ki magukat a pásztorok és egyéb szilajabb természetű legények.”⁵⁶

Ha az alábbi összeállítást megnézzük, láthatjuk, hogy egész esztendőben volt lehetőség arra, hogy a környék népessége felkerekedjen, és úttalan utakon eljussanak ezekre az eseményekre, amelyek a szükségletek kielégítésén túl az eseménytelen köznapokat is kiszínesítették.

A vásárookra való eljutás, az ügyek-bajok elintézése a központi hivatalokban, a rokonok meglátogatása, vagy éppen csak munkahelyek keresése, netán a kalandvágy – amint azt Kiss Ágoston jászladányi tanító naplójából is megtudhatjuk – voltak azok az okok, amelyek az utakra terelték az embereket.

Térségünk útjairól nem sok jót mondtak el a kortársak, s példaként, ahogyan Elek György jellemzi a Karcag határát érintő utakat, az mindent kifejez a korabeli állapotokról: „A felsorolt utak minősége szörnyűséges volt. A Sóút Tibucz-Karcag közötti, legjobbnak tekinthető szakaszáról 1804-ben azt írták, hogy „csak középszerű essők által is nehézé tétetik, mivel a Föld vagy Gléba ezen a határon tsupán fekete és szikes lévén, a sár a kerékre szerfelett ragad és kevés esővel is felázik, kiváltképpen ősszel és tavasszal, mikor a fagy vész, rend szerént igen nehéz utak szoktak lenni.” Az út minősége miatt a lakosok fuvarozás esetén egy-egy igavonóra négy mázsa terhet számoltak, vagyis például egy négyökrös szekéren összesen mintegy 900 kg terhet szállítottak.⁵⁷ Az ötven évvel később az Alföldön át Erdélybe tartó amerikai utazó Brace a következőket írta: „A Debrecenbe vezető út valójában csaknem végig egy puszta ösvény, úgyhogy nemritkán fél tucat ilyen ösvény is kanyarog az Alföldön.”⁵⁸

Györffy István ugyancsak az utakról a következőket írta: „Aki például esős időszakban Erdélyből Pestre jött, az Nagyvárad-Debrecen-Miskolc-Hatvan felé került, mert ez óriás kerülő dacára hamarabb érkezett, mintha a mai Püspökla-dány-Szolnok vasút vonalán ment volna.”⁵⁹

56 Györffy I. 1983. 361-374. Az eredeti cikkek 1922-ben jelentek meg.

57 Elek Gy. 2019. 9-44.

58 Brace C. 2005.85.

59 Györffy I. 1983. 361-64.

1.táblázat Vásártartás a 19. század első felében a mai Jász-Nagykun-Szolnok megye területén⁶⁰

Január	10. Jász-alsó-szent-györgy, Túrkeve	18. Jászladány	25. Kunmadaras			
Február	8. Jászkisér	9. Kunhegyes	14. Kun-szent-márton	23. Karcag	24. Szolnok	
Március	12. Jász-árok-szállás, Jászfényszaru	19. Kisújszállás	25. Jászberény	31. Cibakháza		
Április	5. Jászladány	16. Jászkisér				
Május	12. Jász-árok-szállás, Jászfényszaru	19. Jászberény	22. Kun-szent-márton	25. Kisújszállás	30. Cibakháza	
Június	1. Túrkeve, Szolnok	8. Kunhegyes	29. Árok-szállás			
Július	2. Jászladány	13. Jászkisér, Karcag	25. Kunmadaras	29. Jászfényszaru		
Augusztus	2. Jászalsó-szent-györgy	10. Túrkeve	15. Jászberény	22. Kun-szent-márton	24. Kunhegyes	
Szeptember	1. Kisújszállás	25. Cibakháza	29. Karcag, Szolnok			
Október	8. Jászberény	11. Jászkisér	12. Kunhegyes	15. Jász-alsó-szent-györgy	26. Kunmadaras	
November	5. Szolnok	11. Kun-szent-márton	18. Cibakháza	22. Jászladány	25. Jász-árok-szállás, Jászfényszaru	30. Karcag
December	8. Jászberény	13. Kisújszállás				

⁶⁰ Palugyay I. 1854.

Szerencsére a (szubjektív) leírásokon kívül több forrásból szerezhetünk adatokat az utazások időtartamára vonatkozólag. Az I. katonai felmérés térképlapjaihoz csatolt szöveges Országleírás tartalmazza az egyes (elsősorban szomszédos) települések közötti időbeni távolságokat.⁶¹ Ezek az egységes alapon megbecsült adatok segítenek abban, hogy összeállíthassunk néhány fontosabb településre nézve egy utazásiidő-táblázatot, amely nem csak a 18. század végén, de akár századokkal előbb is érvényes lehetett. A 19. századi vasút-, majd közút építkezések változtattak majdan ezen a helyzeten.⁶²

A katonai felmérés mérnökei általában az ún. „rendes órával” számoltak, ami 5000 lépés távolságot jelentett 60 perc alatt. Az „erős óra” 6000 lépést jelentett. Általában az előbbivel számoltak, de ha két település között az idő nem egyezett oda-vissza, akkor bizonyára egyszer ezzel, másszor a másikkal mérték. Abban a korban, amikor a fent vázolt útviszonyok miatt igen nagy kitérőket kellett tenni, praktikusabb volt az órákkal, mint a mérföldekkel számolni. Ez a fajta számítás még az 1854-ben kiadott Palugyay kötetben is szerepelt.⁶³

Ha elmélyedünk ezekben az adatokban, akkor az utak minőségére is következtethetünk az időbeli eltérésekből. A Jászberény-Jászfényszaru út a jobbakközül való volt, a terepen a vízfolyások csak alig akadályozták a szekerezőket. Ugyanakkor, ha valakinek Berényből keletre vagy délre kellett mennie, a Tarna-Zagyva szövevényes ágai és a mocsarak hatalmas időveszteséget okozhattak.

A viszonylag rövidnek tetsző Szolnok-Törökszentmiklós utazási időt a Szolnok körüli mocsarak jelentősen megnövelték. A majd hatórás út legnehezebb része bizonyára a szandai réten való átevíckelés volt – dacára az emelt töltésen futó, hidakkal segített útnak –; nem véletlen, hogy itt egymás után sorjázta a csárdák. Ha az utazó netán Szolnoktól Karcagig kívánt eljutni Törökszentmiklósról jó időben, jó úton még nyolc órát, „rossz útnak” akár másfél napot kellett zötykölődnie.⁶⁴

Az 2. táblázat összeállítása messze nem fedi az egész mai megye területét – külön tanulmányt érdemelne az összes település vizsgálata –, de azt külön részletes vizsgálat nélkül megállapíthatjuk, hogy a távolságok órákban nagyok, az utak fárasztóak, nagy a lehetősége annak, hogy az utazó az úton maradhat. Ezzel el is értünk a csárdákhoz. Stációnyira – egy-egy etetés-ítatás közötti távolságra (mintegy 10-12 km) létesültek ezek az eleinte kocsmák, majd más funkciókat is ellátó fogadók. Az etnográfusok szerint építésük célja az utakon járók kiszolgálása étellel-itallal, állataik ellátása, zord időkben a szekerek, ökrök, lovak védett helyre juttatása. Általában járt hozzájuk 30-40 hold legelő és itató az odaterelt nyájak számára is. A csárdákat a birtokosok, majd a települések is működtethették úgy, hogy általában három évre adták ki a bérlőnek. Elek György úgy fogalmaz, hogy

61 Cseh G. 1995.

62 Frisnyák Zs. 2002. 66.

63 Palugyay I. 1854.

64 Elek Gy. 2019. 10.

2. táblázat Utazási idők egyes nagyobb helyekről
a mai Jász-Nagykun-Szolnok megye területén⁶⁵

Település	1 óra	1-2 óra	2-3 óra	3-4 óra	4-5 óra	5-6 óra	6 óra fölött
Jászberény		Jákóhalma	Mihálytel.	Fényszaru	Alattyán	Kisér	Jászládány
			Monostor		Árokszállás	Nagykátá	Újszász
			Jászdózsa		Apáti		Alsószentgy.
Szolnok	Paládics		Fokorú	Abony	Újszász	Török-szentm.	Györgye
			Szanda	Rékas	Kengyel		Szele
Karcag				Madaras		Püspökl.	Nádudvar
						Tiszaörs	Törökszent.
						Kunhegyes	
Tiszafüred	Örvény	Szóllós	Poroszló	Egyek	Nagyiván		Madaras
			Tiszaigar	Tiszaörs			
Árokszállás	Visznek	Jászdózsa	Csány	Jákóhalma	Berény	Jászapáti	Kisér
		Jászágó				Fényszaru	
Újszász		Rékas	Jánoshida	Jászládány	Szolnok		Jászberény
			Györgye	Abony			
Bánhalma		Kunhegyes	Madaras	Török-szentm			
		Kakat	Kenderes				
Kunmadaras			Bánhalma	Karcag	Abádszalók	Püspökl.	Tiszafüred
				Kunhegyes			Nádudvar
Jászapáti		Jászkisér	Jásztelek	Heves	Jánoshida		
			Jákóhalma		Jászberény		
			Jászdózsa		Jászládány		
Mezőtúr				Endrőd	Szarvas	Gyoma	Öcsöd
				Túrkeve			Kengyel
							Földvár

„A csárdák működtetésének igazi célja... a királyi kisebb haszonvételek kiaknázása, vagyis az italmérés volt, amihez további szolgáltatásokat (szekérállás, szekérszín és takarmány biztosítása, vagy patkoltatási lehetőség) kapcsoltak és ezekkel

65 Cseh G. 1995.

együtt biztosították az úton járóktól várható tekintélyes bevételt, ami a földesurakat, kiváltságos területen és településeken... a vállalkozó községet érintette...”⁶⁶

Ami a csárdák és az utak kapcsolatát illeti, az a lehető legszorosabb volt. A mai Jász-Nagykun-Szolnok megye területét vizsgálva szembeűnik, hogy a Jászságban igen csekély a csárdák száma. Valószínűleg a Jászberénytől nyugatra és délre lévő, jobban járható terep volt az oka. Ugyancsak ritkásabb a Szolnoki-lőszhát vidékén és a Kunmadaras-Abádszalók közötti részeken. Ez utóbbinál megjegyzendő, hogy a Tisza mellett viszont több csárdát is működtettek a települések vagy a földesurak. A legsűrűbb a Szolnoktól délre, Alpár, Csongrád felé vezető út Szolnok-Tiszavárkony szakasza mellett, valamint a Szolnok-Törökszentmiklós-Bánhalma-Madaras-Tiszafüred út mentén. Ez igazolja azt a feltevést, hogy ez volt a vidék legforgalmasabb „útja”, melyen a legtöbb utas megfordult. Délen a Martfűtől vagy Nagyrévtől Gyalun át Kunszentmárton felé szintén több csárda állt.

A 18. század elejétől a csárdák hanyatlásának koráig a vagyon- és közbiztonság fokozatosan javult, de a megyei és a mezővárosi protokollumok egész sora bizonyította, hogy a veszélye mindig fennállt. A „kóborló emberek”, a betyárok főképpen a településektől távolabb fekvő csárdákat, kocsmákat keresték fel, csak úgy, mint a szilaj pásztorok. Csak Ráday Gedeon és csendőrei tudták véglegesen felszámolni a betyárvilágot (1868-tól), de ekkoriban már elmúlt a csárdák virágkora. Térképünkön a mai megye területének térképeken ábrázolt csárdáit tüntetük fel. Mintegy 100 nevesített és 15-20 névtelen csárda szolgálta ebben a szűk két évszázadban az úton járókat. Néhány közülük megérte az első világháborút is, többségüknek azonban alig-alig leljük nyomát a határban. A Tisza és mellékfolyóinak szabályozása, a mocsarak lecsapolása, majd az ezt követő idők rohamos gyorsasággal növekvő földművelése és állattartása, az ezzel összefüggő intenzív iramú tanyásodás megszüntette azokat az okokat, amelyek létrehozták a csárdákat. A térségbe 1847-ben érkezett meg a vasút, s két évtizeden belül minden fontosabb települést sínek kötöttek össze (1857-ben a Szolnok-Debrecen, egy évvel később Mezőtúron át a Szolnok-Arad közti vonal, 1873-ban Szolnok-Újszász-Jászberény-Hatvan vonalon indult meg a közlekedés).⁶⁷

Irodalom

BALÁZS L. (1967): A pusztai csárdák élete a nádudvari határban. *Ethnographia* LXXVIII. évf. 2 (pp.268-271)

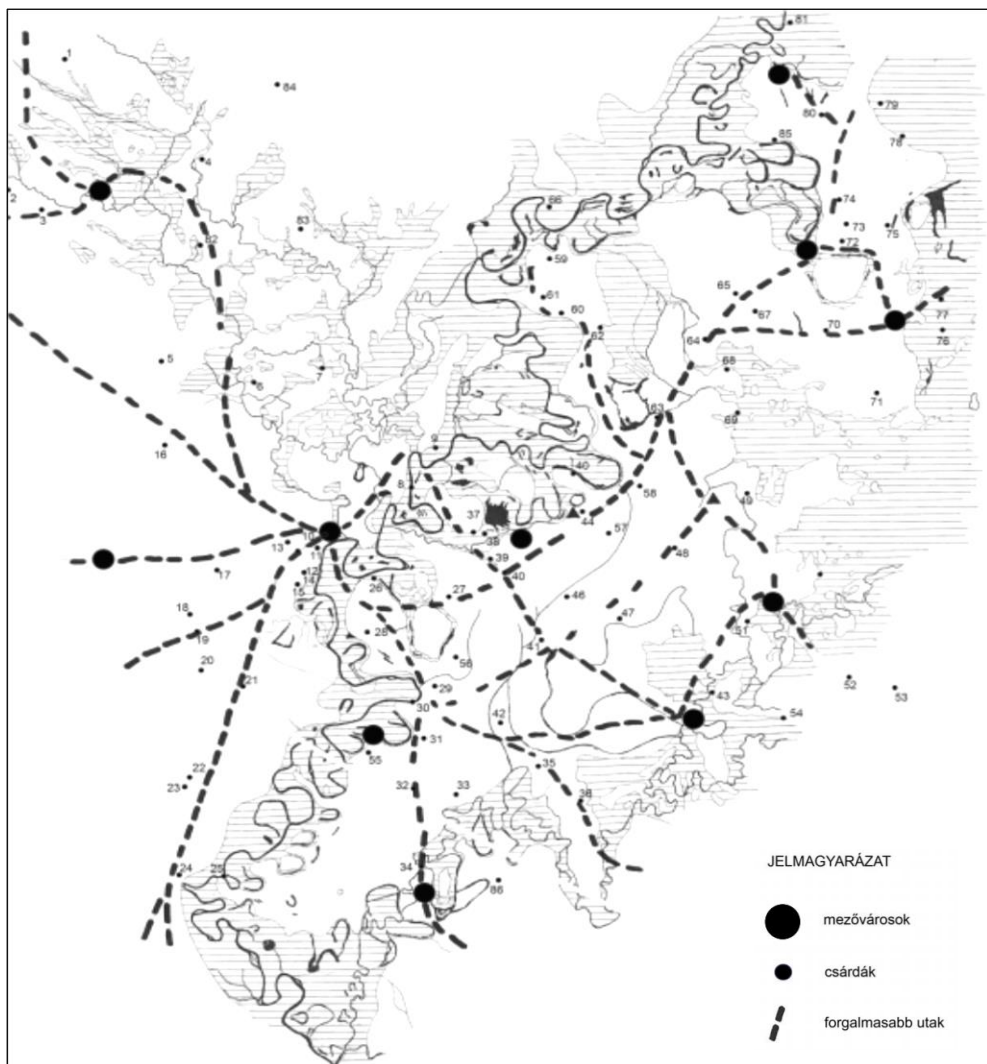
CSEH G. (1995): A Jászkunság és Külső-Szolnok vármegye leírása 1782-85 Szolnok

CSEH G. (2017): A Pentz-féle összeírásról. In: A Jászkunság 1699-ben. sz: Szakál Aurél (pp.12-17)

⁶⁶ Elek Gy. 2019. 12.

⁶⁷ Frisnyák Zs. 2002. 363. és Szikszai M. 2005. 136-206.

- DANYI D.-DÁVID Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás (1784-87).
Bp. KSH
- ELEK GY. (2019): Karcagi csárdák és vendégfogadók a 18-19. században. In:
Zounek 33. (pp.9-43)
- FRISNYÁK ZS. (2002): A magyarországi közlekedés krónikája. Bp.MTA TTI.
pp. 68-78.
- GYÖRFFY I. (1983): Alföldi népélet. Bp. Gondolat. Gyűjteményes kiadás.
Szerk.: Selmeczi-Kovács A. pp. 361-373.
- MNL JNSzML Jászkun Kerület iratai 1830. Fasc.4.Nr.1590. Újfalussy Sándor
kerületi mérnök jelentése az utakról, hidakról és töltésekről. Kelt Madaras,
1830. augusztus 1.
- PALUGYAY I. (1854): Jász-Kún Kerületek s Külső-Szolnok vármegye leírása. Pest
- SZIKSZAI M. (2005): Jász-Nagykun-Szolnok megye közlekedéstörténete. Szolnok
- VERESEGYHÁZI B. (2018): A mai Jász-Nagykun-Szolnok megye középkori
úthálózata. Történeti Földrajzi Közlemények, 6. évf. 1. pp.1-11.

CSÁRDÁK

1. Pipishalmi, 2. Kutyaşeg, 3. Cserepesi, 4. Környe, 5. Gori (Gory), 6. Híd, 7. Ladányi, 8. Szóró,
9. Tiszaparti, 10. Paládics (első), 11. Cserepás (Cserepes), 12. Hosszúhát, 13. Kereső, 14. Eb gondóta,
15. Kuczorgó (Kutzorgó), 16. Megyeri, 17. Kintsem (Kincsem), 18. Tetétleni, 19. Rétparti, 20. Karai,
21. Cserepes, 22. Kerekdombi, 23. Subics, 24. Szikra, 25. Ughi révcsőda, 26. Szandai, 27. Dersi,
28. Poloska, 29. Hajlati, 30. Martfűi, 31. Kutzorgó, 32. Facsóda, 33. Gyalui, 34. Istvánházi, 35. Fekete,
36. Csengettyű, 37. Püspöki, 38. Bánom, 39. Bessuri, 40. Almássy, 41. Kerűszáros, 42. Czifra,
43. Varas (Város), 44. Surján, 45. Szakálósi, 46. Csali (Becsali), 47. Kuczori, 48. Czifra, 49. Bagosi,
50. Kiskabai, 51. Pásztói, 52. Cserepesi, 53. Csudabalai, 54. Simei, 55. Megalj, 56. Pütri (Putri), 57. Barta,
58. Parti, 59. Lejtő, 60. Bűszerzű, 61. Gyendai, 62. Rongyos, 63. Sebesi, 64. Kunhegyesi (Kunhegyesi),
65. Aranyosi, 66. Taksonyi, 67. Kőhalmi, 68. Kakati (Bánhalmi), 69. Veres, 70. Tibuczai (Tibaci),
71. Pingyó (Pingyó), 72. Gygyori, 73. Betekints, 74. Cserepes, 75. Szeles, 76. Zádori, 77. Ágota,
78. Laposalmi, 79. Lucskos, 80. Patkós, 81. Rűv, 82. Miskei, 83. Görti (?), 84. Csárda, 85. Rókás,
86. Szalma

**KOCSIS KÁROLY AKADÉMIKUS
TUDOMÁNYOS PÁLYÁJA ÉS MUNKÁSSÁGA**

TINNER TIBOR

**Academician Károly Kocsis’
scientific career and oeuvre**

Professor Károly Kocsis, the famous scientist of population, ethnic and political geography celebrates his 60th birthday this year. He was born in Szolnok on 2nd of July 1960. After graduating from the Kossuth Lajos University of Debrecen in 1984 as a secondary grammar school teacher of geography and biology he was invited to work at the Geographical Research Institute (GRI) of the Hungarian Academy of Sciences (HAS) in Budapest by Professor István Berényi, the leader of Department of

Social Geography of GRI at that time. The talent of Károly Kocsis has been discovered by Professor Berényi still during the university years of the young student who was interested in population, ethnic and religious studies of the Carpatho-Pannon region very much. After getting his MSc degree he started his research work as a very active and ambitious junior research worker.

In the first years of his remarkable academic career he concentrated mostly on long-term changing regional structure of Hungarian minorities in the Carpathian Basin. His first scientific work in high quality has been published in this topic. As a result, he has soon become a well-known expert of ethnic geography among social geographers not only in Hungary but in the neighbouring countries as well. His research focused on different ethnic minorities (Germans, Romans, Slovaks, Croats, Serbs, Slovaks and Ruthens) living in Hungary gained a new dimension in ethnic and political geography still in the 1980s. Publishing thematic map series on this topic his studies have resulted many new achievements still before the political regime change.

In the late 1980s and early 1990s his research work was full of results and very rich in number of publications (nearly 90 ones), which led to the next step of his scientific career: the CSc (PhD) degree in 1993. This was also the period when

Professor Kocsis has contributed significantly to the development of the discipline and his work became internationally known and renowned. He played an outstanding role in connecting Hungarian ethnic and political geography with the international mainstream of the discipline. In 1996 he was appointed leader of the Department of Social Geography of the GRI and the member of the editorial board of the journal *Földrajzi Értesítő* (Hungarian Geographical Bulletin). Parallel with these functions his scientific activity emerged on a higher level. In 2002 he has gained the academic degree “Doctor of the Hungarian Academy of Sciences” (DSc) with his dissertation „Ethnic Geography of Hungarian Minorities in the Carpathian Basin”, and also has become a full professor in the Geographical Institute of the University of Miskolc.

From that year he has gained more very important functions in Hungarian and international scientific organisations, societies (e.g. president – HUNGEO Committee of Hungarian Geo-Scientists; vice president – Scientific Committee of Human Geography, HAS; honorary member – Serbian Geographical Society) and membership in the editorial boards of more important European geographic journals (e.g. *Geographica Pannonica*, *Foreign Policy Review*, *Minority Studies*) as well. This was the period of his scientific activity when he built wide range of scientific contacts in geography and beyond all around Europe, and he helped and encouraged his younger colleagues to set up international relationships with the same enthusiasm. Both as a colleague and as a mentor he has touched the professional lives of many colleagues across the world of ethnic and political geography. In 2010 Professor Kocsis has reached the highest level of Hungarian scientific life: he was elected the correspondent member of the Hungarian Academy of Sciences, and six years later he became the full member of the Academy. This position was built first and foremost on the quality of his own work, but also on his skills at team building. Because of his untiring efforts at maintaining international academic contacts – being the president of the Presidential Committee of Hungarian Science Abroad since 2011 – he has brought many colleagues from abroad in fruitful contact with their Hungarian counterparts.

The 2010s brought new challenges for Professor Kocsis. In January 2010 he has become the director of the Geographical Research Institute of HAS. In 2012 GRI – together with four additional research institutes – GRI has become a part of the newly founded Research Centre of Astronomy and Earth Sciences of HAS. Working together in harmony with astronomers, geologists and representatives of other disciplines he proved again his extraordinary capacities and skills in preserving high quality research and scientific staff of the institute. As director he played a decisive role in the long-term development of ethnic and political geography as an independent and integrative discipline. Most recently – as president of the editorial board – Károly Kocsis’ scientific research has been focused mainly on the edition of the brand new, four-volume National Atlas of Hungary, the “identity card of the Hungarian nation”. Its first volume (Natural Environment)

has been published in 2018. In 2019 the Atlas was an international scientific sensation winning the „ICA International Cartographic Exhibition Award” in Tokyo. From the mid-1980s Academician Kocsis has left his precious imprint on the academic literature of population and ethnic geography. During his creative and successful career Professor Kocsis has authored and edited 32 scientific books and atlases, and published over 400 scientific papers and thematic maps up till now. He was the editor-in-chief of the Hungarian Geographical Bulletin between 2009 and 2014. His oeuvre and versatile scientific work received a lot of recognitions and awards.

Personal characteristics which help him to cope with all the difficulties in his professional and personal life are his extraordinary ambitions, creative energies and responsibility to preserve and develop the values of the Hungarian geography. In the name of all colleagues in Hungary and abroad who know him personally we wish Károly Kocsis on this special occasion light-hearted optimism and good health for the coming decades of his scientific activity.

Mintha csak tegnap történt volna, amikor 1984 őszének elején Berényi István professzor, az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet (FKI) Társadalomföldrajzi Osztályának akkori vezetője új kollégaként mutatott be egy vékony fiatalembert az osztály munkatársainak. Ő volt az akkor 24 éves Kocsis Károly, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem friss diplomás földrajz-biológia szakos tanára. A történeti földrajzi, valamint az 1980-as években virágzásnak indult etnikai és vallásföldrajzi kutatások iránt kiemelkedő érdeklődést tanúsító, és e téren feltűnően széles ismeretekkel rendelkező, tehetséges hallgatóra már egyetemi éve alatt felfigyelt az akkortájt kutató munkája mellett a Debrecenben vendégtanárként is oktató Berényi István, kezdő kutatói állást ajánlva fel az általa kiválasztott, tudományos vénával rendelkező végzős egyetemistának.

A vele egyidőben diplomát szerző, ugyancsak Berényi professzor által az FKI-ba hozott, ma már szintén akadémikus Kovács Zoltánnal együtt érkező Kocsis Károly nagy lelkesedéssel kezdett dolgozni a földrajztudomány hazai „zászlóshajójának” tekinthető FKI-ban. (Az intézet munkatársainak körében élénk derűtséget keltett, amikor az intézmény akkori igazgatója, Pécsi Márton akadémikus rendre összekeverte a két fiatal nevét, és hol Kovács Károly, hol Kocsis Zoltán szakmai tevékenységéről kért tájékoztatást Berényi István osztályvezetőtől...)

Főfoglalkozású kutatói álláshelyen lenni a kiemelkedő hazai és nemzetközi presztízsú Magyar Tudományos Akadémia kutatóhálózatához tartozó bármelyik tudományos intézetben kifejezett megtiszteltetésnek számított, ezért kivételesen szerencsésnek mondhatta magát minden idekerülő fiatal, aki tudományos pályán képzelte el a jövőjét.

Valószínűleg így érezhetett az 1960. július 2-án Szolnokon született, a jász-apáti Mészáros Lőrinc Gimnáziumban érettségizett, így erős jászági gyökerekkel rendelkező Kocsis Károly is. Az FKI Társadalomföldrajzi Osztályához kerülve egy olyan termékeny, dinamikusan fejlődő tudományos műhelyben kezdhetett el dolgozni, ahol megvoltak számára a feltételek a színvonalas kutatómunka végzéséhez. A kutatóhely kínálta kedvező szakmai lehetőségekkel Kocsis Károly messzemenően élt is. Képességei kibontakoztatásában még az sem gátolta, hogy nem sokkal az intézethez való kerülése után több hónapos katonai szolgálatra kellett bevonulnia. Szolgálati ideje alatt is folyamatosan végezte etnikai földrajzi vizsgálatait. Egyenruhában is rendszeresen bejárta az MTA Budaörsi úti kutatóházába, kezében szakkönyvekkel, hóna alatt összetekert tematikus térképekkel. Már a kutatóműhelyben töltött első éveit során megmutatkozott a geográfia, azon belül a társadalomföldrajz iránti elhivatottsága, szakmai igényessége, ami töretlen munkakedvvel, remek nyelvérzékkel (a német, angol és az orosz nyelv társalgási szintű ismeretén kívül eredetiben olvassa a román, a szlovák, a horvát és a szerb nyelvű szakirodalmakat), továbbá egy fiatal kutatóhoz képest szokatlanul széles körű publikációs tevékenységgel párosult. Mindezek az adottságok előrevetítették azt a nagyívű tudományos karriert, amit az elmúlt három és fél évtizedben Kocsis Károly befutott.

Kocsis professzor eredményekben rendkívül gazdag pályájának főbb állomásait szakmai mérföldköveknek tekinthető tudományos műveinek rövid áttekintésén keresztül lehet a legmegfelelőbb módon bemutatni.

Még egyetemi hallgatóként készítette el első tudományos igényű munkáját (A Vajdaság nemzeti képének száz éve [1881–1981]), amely szakmai minőségét tekintve már megjelenhetett a Társadalomföldrajz Osztályon folyó kutatások legfrissebb eredményeinek közzétételére szolgáló intézeti belső kiadvány, a Területi Kutatások 1983. évi füzetében. Nem sokat váratott magára első publikációja a földrajztudomány vezető hazai szakfolyóiratoként jegyzett Földrajzi Értesítőben sem, ahol 1985-ben látott napvilágot a „Migrációs folyamatok a Vajdaságban a második világháború után” c. színvonalas szacikke. Hasonló szakmai igényesség jellemezte a három évvel később ugyanezen folyóiratban közzétett „A határmenti fekvés hatása egy régió népesedési viszonyaira. A magyar-szlovák határvidék keleti részének népesedési folyamatai, 1910–1980” c. értekezését.

Az 1988-ban egyetemi doktori titulust szerzett, és a hazai etnikai földrajzi kutatásoknak már elismert művelőjeként számon tartott Kocsis Károly soron következő tudományos műve is hamarosan megszületett. Ugyanabban az évben elkészítette a német, a szlovák, a délszláv (horvát, szerb, szlovén), valamint a román nemzetiséghez tartozó magyarországi kisebbségek területi elhelyezkedésének térszerkezeti sajátosságait településszinten bemutató, 1 : 1 300 000 méretarányú tematikus lapokból álló térképsorozatot, amely a Kossuth Kiadó által publikált „Adatok és tények a magyarországi nemzetiségekről” c. szakkönyvben jelent meg.

A következő kihívást számára Magyarország második, 1989-ben megjelent nemzeti atlaszának (MNA) munkálatai jelentették. A Pécsi Márton szerkesztőbizottsági elnök által koordinált és irányított hatalmas atlaszmű társadalomföldrajzi részében reá hárult a népesség nemzetiségek, ill. anyanyelv szerinti területi megoszlását bemutató 1: 2 000 000 ma. térképlapok, valamint a „Cigányság, 1989” címet viselő, 1 : 1 000 000 ma. tematikus térkép tartalmának megszerkesztése, amit nagy precizitással készített el.

1991-ben a Tankönyvkiadó gondozásában jelent meg első nagyobb, összefoglaló jellegű könyve („Magyarok a határainkon túl a Kárpát-medencében”), amelyet feleségével, Kocsiné Hodosi Eszterrel közösen írtak. A több kiadást is megért, számos idegen nyelvre is lefordított, a szomszédos országok magyarsága régiónkénti etnikai térszerkezetének időbeni változásait hiteles népességstatisztikai adatbázisok felhasználásával elemző, számos táblázattal ellátott és térképpel illusztrált kötet fontos szerepet kapott az etnikai földrajz felsőfokú oktatásában és a rokontudományok művelői számára is megkerülhetetlen forrásművé vált. Egyre gyakrabban jelentek meg abban az időben idegennyelvű publikációi is. Közülük külön kiemelendő az 1992-ben a *Geographica Slovenica* szakfolyóiratban napvilágot látott angol nyelvű tanulmánya (*Changes in the ethnic structure of the Carpatho-Balkan regions. A geographic approach*), amely a Kárpát-Balkán makrotérség etnikai térszerkezetéről nyújtott széles körű áttekintést.

Egy évtized szorgalmas kutatómunkájának gyümölcsei értek be 1993-ra, amikor Kocsis Károly benyújtotta és sikeresen megvédte „A kárpát-medencei magyar nemzeti kisebbségek etnikai földrajza” c. kandidátusi disszertációját. Adigra közel 90 publikációja (könyvek, tanulmányok, tematikus térképek, és tucatszámú recenzió) jelent meg hazai és külföldi szakkiadványokban, ami már akkor kiemelkedő tudományos termékenységre vallott. A „tudósok klubjába” való bekerülése az ő esetében egyáltalán nem azt eredményezte, hogy intézeti székében kényelmesen hátra dőlve néhány évig nyugodtan ült volna a babérjain (mint ahogyan azt számos pályatársa a kandidátusi fokozat megszerzése után tette). Tudományos minősítéssel felvértezve újult energiával vetette be magát a kutatásba a szakmai előmenetel soron következő lépcsőfokára való fellépést jelentő „MTA doktora” fokozat megszerzése érdekében. Az eredmények nem is maradtak el. 1993 és 2001 között Kocsis Károlynak több mint 100 publikációja jelent meg. Közöttük olyan kiemelt nemzetközi és hazai szakmai érdeklődést kiváltó munkái, mint

– a tragikus délszláv polgárháború kirobbanása miatt aktuális témává vált „Jugoszlávia – Egy felrobbant etnikai mozaik esete. Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén” (1993);

– a Klagenfurti Egyetem docensével, Doris Wastl-Walterrel közösen írt „Ungarische und österreichische Volksgruppen im westpannonischen Grenzraum” (1993);

– a tekintélyes *GeoJournal* nemzetközi folyóiratban a „Contribution to the background of the ethnic conflicts in the Carpathian Basin” (1994), továbbá

– az „Ethnicity” c. könyvfejezet az Oxford University Press által kiadott, David Turnock szerkesztette „Eastern Europe and the Former Soviet Union, Environment and Society” kötetben (2001).

Ebben az időszakban egymás után jelentek meg történeti földrajzi, etnikai és vallásföldrajzi tanulmányai a közép-európai országok jelentős földrajzi szakfolyóirataiban (Geographica Pannonica, Geografický Časopis, Střední Evropa stb.), ill. a hazaiak közül főként a Földrajzi Értesítőben, a Földrajzi Közleményekben, a Tér és Társadalomban, a Kisebbségkutatásban, valamint a Földrajztanításban. Neve ismertté vált Közép-Európa szinte minden etnikai és kisebbségi kutatással foglalkozó tudományos műhelyében, számos ausztriai és németországi egyetemen, továbbá neves külföldi könyvkiadók körében. Kiemelkedő tudományos eredményei révén egymás után nyerte el a témakörben kiírt jelentős kutatási pályázatokat, amelyeket különböző tudományos fórumok (MTA Elnökség, Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok [OTKA], Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Tématanácsa [OKTK], Határon Túli Magyarok Hivatala, Illyés Közalapítvány, minisztériumok, különböző kormányzati és külföldi támogatású szervezetek) hirdettek meg. E kutatásokban nem csak projektvezető volt, hanem aktív résztvevőként maga is dolgozott. Többen között olyan nagyszabású kutatások vezetője volt, mint „A kárpát-medencei magyar nemzeti kisebbségek etnikai és politikai földrajza” (1992–1996 között, OKTK támogatással); „A Kárpát-medence etnikai földrajza” (1997–2000 között, OTKA támogatással), Erdély mai területe etnikai térképének elkészítése (1996–1997 között, a Külügyminisztérium, a Határon Túli Magyarok Hivatala és az Illyés Közalapítvány támogatásával) stb.

Az 1990-es évek közepétől kutatói munkája mellett már tudományszervezési, folyóiratszerkesztési és felsőoktatási feladatokat is vállalt, majd a tudományterület több fontos vezetői tisztségét is betöltötte. 1994-ben tagjaul választotta az MTA X. Osztály Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottsága, valamint a Magyar Földrajzi Társaság Választmánya. 1999-ben az MTA Demográfiai Bizottsága hívta meg tagjai sorába. 1996-tól az MTA FKI Társadalomföldrajzi Osztályának vezetője lett, a rákövetkező évben elnökévé választotta a Magyar Földrajzi Társaság Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Szakosztálya, mely tisztséget közel másfél évtizeden át töltötte be.

Ugyancsak 1997-ben szerkesztőbizottsági tagja lett a Földrajzi Értesítő, valamint a Kisebbségkutatás c. tudományos folyóiratoknak, 1998-ban a Szerbiában (Újvidék / Novi Sad) megjelenő „Geographica Pannonica” földrajzi periodikának. 1999-ben egyetemi docensként kezdett oktatni a Miskolci Egyetem Műszaki Földtudományi Kar Földrajzi Intézetében, ahol 2000-ben tanszékvezető egyetemi docens lett. Az 1990-es években külföldön is oktatott. Etnikai földrajzi kurzusokat vállalt a Klagenfurti Egyetemen (1992), ill. néhány évvel később a Tübingeni Egyetemen (1996).

Tudományos előmenetelének következő állomásaként 2000 tavaszán habilitált a Debreceni Egyetem Természettudományi Karán, majd 2001 decemberében a Magyar Tudományos Akadémián nagy sikerrel védte meg „Ethnic Geography of Hungarian Minorities in the Carpathian Basin” c. angol nyelvű akadémiai doktori értekezését, amellyel 2002-ben megszerezte az MTA Doktora fokozatot.

Kocsis professzor immár az MTA FKI tudományos tanácsadójaként folytathatta a számára különösen fontos tudományos feladatot: a Kárpát-medence határon túli, magyarok lakta nagyrégióinak etnikai térképezését. A korábban elkészült, tematikus Erdély-térkép mintájára 2000 és 2008 között egymás után születtek meg Szlovákia, az Ukrajnához tartozó Kárpátalja, Horvátország pannon területe, a szerbiai Vajdaság, a szlovéniai Muravidék, valamint az Ausztriában Burgenlandnak elnevezett Órvidék mai területének etnikai térképei, amelyek elkészítését szintén a Külügyminisztérium, a Határon Túli Magyarok Hivatala és az Illyés Közalapítvány támogatta. A térképsorozat egyes darabjainak egyedülálló értéke, hogy a három nyelvű, vagyis a magyaron és az angolon kívül az adott régió többségi nemzetének nyelvén (román, szlovák, ukrán, horvát, szerb, szlovén és német nyelven) megírt térképcímmel és jelkulccsal ellátott, nagy méretarányú lapok településszinten ábrázolják a különböző etnikumokhoz tartozók számát és arányát. A térképeket szemlélő ez által a harmadik ezredforduló időszakára vonatkozóan széles körű áttekintést kap a megjelenített makrotérségekben az egyes nemzetiségekhez tartozók területi eloszlásáról, valamint a nagyobb városokban való koncentrálódásuk mértékéről.

A tematikus térképezés mellett ebben az időszakban komoly tudományos érteket képviselő vallásföldrajzi írások kerültek ki Kocsis Károly tollából. Többek között „A népesség nemzetiségi és vallási tagozódása” c. könyvfejezet (az ELTE Eötvös Kiadó által megjelentetett „Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza” egyetemi tankönyvben, 2003); a „Változó vallási térszerkezet, szekularizáció és vallási újjászületés a 20. századi Kárpát-medencében” (Földrajzi Értesítő, 2005); „A vallási térszerkezet és az állam-egyház kapcsolatok változása Magyarországon a 11. századtól napjainkig” c. könyvfejezet (a Dialóg Campus Kiadó által megjelentetett „Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák” kötetben, 2006).

Magyar nyelvű publikációin túl számos, komoly nemzetközi érdeklődést felkeltő idegen nyelvű etnikai földrajzi tárgyú tanulmánya látott napvilágot ezekben az években. A legjelentősebbeket cím szerint is érdemes megemlíteni:

– „Die Romafrage in der Karpatho-Pannonischen Region” (társszerző: Bottlik Zs. – Europa Regional, 2004);

– „Changing Ethnic Patterns in the Carpatho-Pannonian Region (1989–2002)” – fejezet a „Hungary and the Hungarian Minorities – Trends in the Past and in Our Time” c. kiadványban (Atlantic Research and Publications Inc., Highland Lakes, New Jersey, 2004);

– „Geographical view on the Roma in the Hungarian basin” – fejezet a „The Roma in Eastern Europe: Past and Present” c. kötetben (Gakubunsha, Tokyo, 2005);

– „Changing ethnic-religious patterns in South Eastern Europe during the 20th century” – könyvfejezet a „South Eastern European Countries on their Way to Europe: Geographical Aspects” c. kötetben (Leibniz-Institut für Länderkunde, Leipzig, 2006);

– „Spatial and temporal changes in the relationship between church and state in Hungary” (GeoJournal, 2006);

– „Ethnisches Bewusstsein in Mittel- und Südosteuropa um 2000: Begleittext zum Kartenblatt im Atlas Ost- und Südosteuropa” – fejezet az „Atlas Ost- und Südosteuropa” atlaszműben (Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut, Wien, 2006);

– „Changing religious structure of the population and the secularization in the Carpatho-Pannonian area during the 20th century (Acta Universitatis Carolinae Geographica, 2009).

A fentiekben megnevezett tudományos közleményeken és könyvfejezeteken kívül Kocsis professzor maradandót alkotott a földrajztudományban megkülönböztetett jelentőségű műfajnak számító atlaszművek terén is. 2005-ben látott napvilágot az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet által kiadott „Délkelet-Európa térképekben” tematikus atlasz, amelynek angol nyelvű változata két kiadást (2006, 2007) is megért. Széles körű szakmai irányító-koordináló és szakszerkesztői feladatokat vállalt az ukrán-magyar együttműködésben készült, 2008-ban megjelent „Ukraine in Maps” atlaszmű munkálataiban (társszerkesztők: Rudenko, L. [Ukrán Tudományos Akadémia Földrajzi Intézete, Kijev] és Schweitzer F. [MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest]). Oroszlánrésze volt az MTA FKI által 2009-ben angol nyelven, majd 2011-ben magyarul is megjelentetett „Magyarország térképekben – Hungary in Maps” címetek viselő illusztris szakmai kiadvány (társszerkesztő: Schweitzer F.) tartalmának összeállításában és mintaszerű kartográfiai kivitelezésének megvalósításában.

A tudományos ranglétrán való feljebb haladás óhatatlanul megnöveli a kiemelkedő tudósok – fokozott szakmai és vezetői felelősségvállalással együtt járó – tudományszervezési, tudományág-irányítási és felsőoktatási feladatait is. Így történt ez Kocsis Károly esetében is, akinek mindhárom irányú elkötelezettsége megsokszorozta tennivalóit is. Jól tükrözik mindezt azok az új tisztségek, amelyeket – korábbi tudományos pozíciói többségének megtartása mellett – akadémiai doktori fokozatának megszerzését követően betöltött.

2002-ben szerkesztőbizottsági tagjává választotta a Zágrábban megjelenő „Migracijske i etničke teme” horvát földrajzi szakfolyóirat, tiszteleti tagjává a Szerb Földrajzi Társaság, majd 2004-től tagja lett a Magyar Kultúra Nemzetközi Társasága választmányának. 2005–2008 között aktív pályázat-elbíráló tevékenységet fejtett ki az OTKA Élettelen Természettudományi Kollégiumában, s hét éven keresztül (2005–2011) a Magyarhoni Földtani Társulat keretében működő HUNGEO Magyar Földtudományi Szakemberek Operatív Bizottságának elnöki

tisztét töltötte be. 2007 óta tagja az MTA Közgyűlésének, s négy évig (2007–2011) volt az MTA Bolyai János Ösztöndíjtanács Kuratóriumának tagja. Három éven át (2008 és 2010 között) tevékenykedett az MTA Akadémiai Kutatóhelyek Tanácsának (AKT), továbbá az MTA Határon Túli Magyar Tudományosságért Ösztöndíjtanács Kuratóriumának tagjaként. Négy éven keresztül vett részt az OTKA Földtudomány II. zsűrijének munkájában, ahol 2009 és 2011 között ő látta el az elnöki teendőket. 2007-ben a Miskolci Egyetem rektora a Műszaki Földtudományi Kar Földrajzi Intézetének igazgatójává nevezte ki, mely pozícióban azóta is irányítja az intézmény oktatási-kutatási és doktori képzési tevékenységét.

Kocsis Károlyt negyedszázados kiemelkedő tudományos tevékenysége elismeréseként a Magyar Tudományos Akadémia 2010-ben levelező tagjai közé választotta. Miután 2009-ben sikerrel pályázott az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének vezetői posztjára, 2010. január 1-től Schweitzer Ferenc utódként ő lett az Intézet igazgatója. Ily módon Pécsi Mártonnak az igazgatói pozíciótól való megválása (1990) után 20 évvel ismét akadémikus vezetője lett az földrajztudomány hazai „zászlóshajójának”.

A magyarországi tudományos elit legmagasabb köreibbe jutással párhuzamosan tovább gyarapodtak Kocsis akadémikus vezetői megbízásai, a hazai és nemzetközi tudományos közéletben betöltött felelős pozíciói. 2010-ben lényegében egyidejűleg lett tagja az MTA X. Osztály Természetföldrajzi Tudományos Bizottságának és az MTA Miskolci Területi Bizottságának. 2011-ben a leköszönő Görömbei András professzortól átvette az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság elnöki tisztét, mely révén automatikusan tagja lett az MTA Elnökségének is mint a magyar tudomány „utazó nagykövete”.

Ugyanabban az évben az MTA Közoktatási Elnöki Bizottsága is tagjainak sorába igazolta. 2012-től az MTA X. Osztálya Földtudományi Doktori Bizottságának, valamint a X. Osztály Szádeczky-Kardoss Elemér Kuratóriumának tagjaként fontos feladatokat vállalt az MTA tudományos minősítő rendszerének működtetésében és továbbfejlesztésében. 2014-től ő tölti be a Magyar-Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság Magyar Tagozatának elnöki tisztét. 2015-től fennálló tagsága az MTA AKT Matematikai és Természetudományi Szakbizottságában, valamint az OTKA Agrár-, Ökológia-, Környezet- és Földtudományi Kollégiumában messzemenően hozzájárul a földrajztudomány interdiszciplináris kapcsolatainak erősítéséhez.

Magas szintű tudományos munkásságát 2010-ben szerkesztő bizottsági tagság felajánlásával ismerte el az Österreichische Geographische Mitteilungen (Bécs) osztrák földrajzi periodika. Néhány éven át (2011 és 2013 között) magára vállalta a 2009-től angol nyelvű folyóirattá átalakult Földrajzi Értesítő (új nevén Hungarian Geographical Bulletin) főszerkesztői tevékenységét, ám megnövekedett tudományos közéleti kötelezettségei miatt ezt a tisztséget 2014-ben átruházta Kovács Zoltán professzorra. 2015-ben viszont két újabb tudományos folyóirat (Külügyi Szemle, valamint a lublini Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio

Balcaniensis et Carpathiensis lengyel szakfolyóirat) megjelentetői kérték fel szerkesztőségi tagságra, mely folyóiratok munkájában ma is tevékenyen részt vesz.

Sokrétű tudományág-irányítói és -szervezői, valamint felsőoktatási funkciói mellett Kocsis Károly akadémikusként is töretlen energiával végezte kutatómunkáját a 2010-es években. Ennek számos látványos és nemzetközi visszhangot kiváltó eredménye volt. Többek között olyan maradandó értékű tudományos művek születtek Kocsis professzor tollából, mint az Akadémiai Kiadó által 2011-ben megjelentetett Magyar Néprajz I. című kötetben szereplő „A magyar népesség története. A Kárpát-medencei etnikai térszerkezet történeti alakulása” c. tanulmány; vagy az ugyancsak az Akadémiai Kiadó gondozásában 2012-ben napvilágot látott „A Kárpát-medence földrajza” kötet „Etnikai és vallásföldrajz” c. terjedelmes fejezete.

2010 óta megjelent idegen nyelvű publikációinak gazdag tárházából feltétlenül megemlítenél a „Borders and neighbourhoods in the Carpatho-Pannonian area” c. (társszerző: Váradí M.) tanulmánya a neves brit Ashgate Kiadó „The Ashgate Research Companion to border studies” c. kötetében (2011), valamint a Hungarian Geographical Bulletinben 2013-ban publikált „Historical predecessors and current geographical possibilities of ethnic based territorial autonomies in the Carpathian Basin” c. munkája.

Tudományos művei közül külön is ki kell emelni a 9 tematikus térképlapból álló, népes társszerző- és térképész-gárda közreműködésével 2012–2013 között összeállított, „A Kárpát-Pannon térség etnikai térképei” címet viselő sorozatot, amelynek egyes lapjai 1495, 1784, 1880, 1910, 1930, 1941, 1960, 1990 és 2001. évekre vonatkozóan ábrázolták a makrotérség etnikai viszonyainak legfontosabb történelmi és térszerkezeti változásait. 2015-ben a térképsorozat egyes darabjai összefoglaló kiadványként „A Kárpát-Pannon térség változó etnikai arculata a 15. század végétől a 21. század elejéig” címmel (társszerző: Tátrai P.), magyar és angol magyarázószöveggel ellátva, nyomtatott és elektronikus formában (CD-ROM) is napvilágot láttak.

A 2010-es évek közepétől Kocsis akadémikus szakmai érdeklődése kiterjedt a főként Európa gazdagabb országait megcélzó, akkoriban látványos méreteket öltött nemzetközi migráció földrajzi problémáinak vizsgálatára is. Az MTA által e célból létrehozott Migrációs Munkacsoport aktív tagjaként tevékeny részt vállalt „Az Európába irányuló és 2015-től felgyorsult migráció tényezői, irányai és kilátásai” c. összefoglaló munkaanyag (2015) megszületésében. E téren végzett kutatásainak legfontosabb eredményei a „Geographical characteristics of temporary international migration in and into Europe” (társszerzőkkel – Hungarian Geographical Bulletin, 2016), valamint az „International migration into Europe – and old-new challenge from the Afro-Asian neighbourhood” (társszerzőkkel – Eurolimes, 2017) idegen nyelvű publikációkban öltöttek testet.

Az évtized közepe táján megerősödött belarusz-magyar tudományos együttműködés gyümölcseként egy újabb, személyes irányításával készült, angol

nyelvű atlaszmű, a „Belarus in Maps” (társszerkesztők: Karácsonyi D. és Bottlik Zs.) készült el (2017) a vezetése alatt álló, 2012 óta MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet nevet viselő földrajzi műhelyben. Az atlaszmű szerkezeti felépítését és formáját illetően szervesen illeszkedett az Intézet által korábban kiadott angol nyelvű tematikus atlaszok (South Eastern Europe in Maps, Ukraine in Maps, Hungary in Maps) sorába.

2016-ban Kocsis Károly professzort az MTA rendes tagjává választotta. Akadémiai székfoglaló előadását „Az etnikai alapú területi autonómiák múltja és jelene a Kárpát-medencében” címmel 2017 márciusában tartotta meg.

Eddigi tudományos pályafutására a koronát Magyarország legújabb Nemzeti Atlaszának négy különálló kötetben tervezett elkészítése fogja ráhelyezni. A magyar földrajztudomány fejlődésében újabb mérföldkönek tekinthető, Kocsis Károly szerkesztőbizottsági elnök irányításával az MTA CSFK Földrajzi Intézetében készülő, népes szakembergárda közreműködésével előállítandó atlaszműsorozat első darabja, a hatalmas mennyiségű szöveges és térképes ismeretanyagot szinte naprakészen tartalmazó, kiváló fotókkal illusztrált „Természeti környezet” című, angolul is kiadott impozáns kötet 2018-ban látta meg a napvilágot. A „Magyarország személyi igazolványaként” meghatározható MNA-sorozat elsőként megjelentetett kötetével világszínvonalú tudományos mű született. Ezt a megállapítást bizonyítja, hogy az atlasz angol nyelvű változata (Natural Environment) a Nemzetközi Térképészeti Társulás (ICA) 2019-ben megrendezett tokiói konferenciáján a világ minden tájáról beküldött 40 nívós atlaszmű közül nyerte el a Társulás legrangosabb szakmai kitüntetésének számító „ICA International Cartographic Exhibition Award”-ot, tovább öregbítve a magyar földrajztudomány és térképészet hosszú idő óta fennálló nemzetközi hírnevét. Kocsis akadémikus személye messzemenő garancia arra, hogy az atlaszmű 2020-as években napvilágot látó további három kötete hasonlóan kiemelkedő tudományos színvonalat fog képviselni, ezáltal az új MNA a 21. századi magyar földrajztudomány maradandó értékévé válik.

Kocsis Károly kimagasló publikációs teljesítményét impozáns tudományometriai mutatók fémjelzik: a Magyar Tudományos Művek Tárának (MTMT) legfrissebb (2020. októberi) statisztikai adatai szerint tollából összesen 455 tudományos közlemény született meg, ebből 110 idegen nyelven. A publikációk közül 32 könyv, 257 könyvfejezet, 101 folyóiratcikk és 65 egyéb tudományos közlemény. Műveire a magyar és külföldi szerzők részéről napjainkig közel 1900 hivatkozás történt.

Kiemelkedő munkásságát a geográfus szakma, a tudományos élet és a magyar állam számos magas elismeréssel jutalmazta. A Magyar Földrajzi Társaságtól már fiatal tudósként Pro Geographia-díjat (1990), az MTA X. Osztályától Szádeczky-Kardoss Elemér-díjat (1991) kapott. 1993-ban elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia legkiválóbb fiatal kutatóinak járó MTA Ifjúsági Díjat. Érett tudósként érdemelte ki az MTA-tól a Bolyai János elismerő oklevelet (2002), majd 2006-ban a Délkelet-Európa térképekben c. atlaszműért Akadémiai Díjban

részesült. Már az MTA levelező tagjaként vehette át 2014-ben az MTA Jutalomérem kitüntetését, majd 2016-ban a Magyar Érdemrend Tisztikeresztjét. 2018-ban a Magyar Földrajzi Társaság, 2019-ben a Magyar Néprajzi Társaság választotta tiszteleti tagjává.

Végül, de nem utolsó sorban szólnunk kell Kocsis Károly személyiségének és jellemének azon sajátosságairól, amelyek a kiváló kutatói képességekkel megáldott fiatal több évtizedes kiemelkedő tudományos munkája eredményeként 50 éves korára az akadémikusi székbe juttatták. Ezek sorába tartozik a tudományos pályája egészét végig kísérő magas szintű szakmai felkészültség, kutatómunkájában az igényesség és az alaposág, a fáradságot nem ismerő kitartás, továbbá a nagy munkabírási, mely tulajdonságok szerencsésen párosulnak a magyar földrajztudomány fejlődésének ügye iránti mély elkötelezettséggel, a Kárpát-medence országhatáron belüli és kívüli magyarsága, valamint az etnikai kisebbségek sorsának alakulása iránti fokozott érzékenységgel. Személyiségének fenti jegyei pályakezdése óta rányomják a bélyegüket Kocsis akadémikus egész tudományos munkásságára, éppen úgy, mint az a széleskörű tudomány-diplomáciai tevékenység, amellyel nagymértékben hozzájárul a Kárpát-medencei magyarság nemzeti összetartozásának erősítéséhez.

Nem szabad elfeledkeznünk Kocsis Károly több mint egy évtizede tartó igen sikeres intézeti igazgatói tevékenységéről sem. Ő olyan egyéniség, akinél a felelős vezetői magatartás jól ötvöződik a munkatársaival való közvetlenséggel és a remek humorérzéssel. Természetes feladatának tekinti a tehetséges fiatal geográfus kutatók előmenetelének hathatós támogatását. Miközben gondosan egyengeti a pályakezdők útját, nem enged a velük szemben támasztott szigorú szakmai elvárásaiból, megkövetelve tőlük a minőségi kutatómunka végzését és a tudományos fokozatuknak megfelelő mennyiségű és minőségű produktumokat.

60. életének betöltése alkalmából kívánunk Kocsis Károly akadémikusnak jó egészséget, töretlen munkakedvet és alkotóerőt a magyar földrajztudomány további fejlődése és nemzetközi rangjának folyamatos emelése érdekében tett erőfeszítése-
ihez a 21. század kihívásokkal teli, viharosnak ígérkező első évtizedeiben.

CSÜLLÖG GÁBOR TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI MUNKÁSSÁGA

FRISNYÁK SÁNDOR

Dr. Csüllög Gábor geográfus, a történeti földrajz kiemelkedő művelője, sok szállal kötődik a Nyíregyházi Egyetem Földrajztudományi Tanszékéhez. Első találkozásunk 1998-ban történt, amikor „A Felvidék történeti földrajza” c. konferencián nagyszerű előadást tartott „Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagolódásában (10-15. század)” címmel. Innen számítva, *aktív tagja tanszéki kutatóműhelyünknek*, melynek egyik meghatározó kutatási területe a Kárpát-medence történeti földrajza. Külső munkatársként rendszeresen tart előadásokat a tanszék szervezésében rendezett táj- és történeti földrajzi konferenciákon, és rendszeresen közöl tanulmányokat a szerkesztésünkben megjelenő konferencia- és egyéb gyűjteményes kötetekben⁶⁸.

Értéktelítő, a Kárpát-medence (a történelmi Magyarország) középkori térszerveződéséről írt műveire és a megszokottól eltérő kutatási módszereire más, az 1980-as évek vége felé és az 1990-es években szerveződő, a történeti ökológia, a táj- és környezettörténet művelésével foglalkozó műhelyek és régebben működő külföldi kutatóintézetek is felfigyeltek, és tanszékünkhöz hasonlóan, fórumot biztosítottak számára⁶⁹. Nem egészen negyedszázad alatt, egyetemi oktató, tudományos kutató és tudományos szervező tevékenységével *tudományunk élvonalába emelkedett*. Hatalmas teljesítmény áll mögötte, melyből – a most 65 éves tudós tiszteletére – a történeti földrajzi munkásságát foglalom össze.

Csüllög Gábor történeti földrajzi munkássága a kilencvenes évek közepétől datálható, az azóta eltelt 25 évben a jelenkori térszerkezet és tájváltozással foglalkozó munkái mellett – amelyek sok vonatkozásban kapcsolódnak a munkái

⁶⁸ Kókai Sándor szerk. 2016 A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964-2014). Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza, 176 p.

⁶⁹ Horváth Gergely szerk. 2018 A magyar földrajz szerencsi műhelye. Szerencs Város Önkormányzata. Szerencs, 357 p.

kétharmadát jelentő történeti földrajzi kutatásaihoz – több mint száz, a tudományterülethez tartozó tanulmánya és két kötete⁷⁰ jelent meg. Ezek fő témája jól követhetően a táj és területi szerveződés, a térszerkezet és a regionális tagolódás összefüggő folyamatait tárja fel, különböző szempontok alapján.

Egyetemi tanulmányait a történeti földrajzban meghatározó három tudományterület szakjain végezte: Debrecenben a történelem és földrajz (1982), Budapesten pedig a régészet szakot (1991). Neves tanárok tanítványa volt, többek között történelemből Sarkady János, Ránki György, Komoróczy Géza, Kákosy László; földrajzból Kádár László, Borsy Zoltán, Pinczés Zoltán, Süli-Zakar István, Berényi István, régészetből Szabó Miklós, Mócsy András, Bóna István, Kubinyi András. A régészet szakon klasszika archeológia és római provinciális régészetből diplomázott. Pályáját az ELTE-n kezdte a Bölcsészkar Nyelvjárás és Nyelvtörténeti tanszékén, ahol a középkori írásbeli forrásokkal ismerkedett meg. Majd a Tanárképző Kar Földrajz Tanszékére került és azóta egyetemi oktató. Munkahelye 1988 óta ugyanaz, csak a tanszék Természettudományi Karra való áthelyezésével a tanszék neve változott Környezet- és Tájföldrajzi Tanszékre. Ez utóbbi változásnak is szerepe volt a kutatási munkásságában megjelenő tájföldrajzi irányoknak.

Már korai munkáiban megfogalmazta, hogy történeti földrajzi kutatásai négy fő forráscsoportra támaszkodva végzi, ezek egyrészt az írott források, másodrészt a kutatott terület jelenkori földrajzi forrásai, környezeti elemei, amelyek alapként meghatározók minden történeti korszakban és sok esetben megfelelő módszerekkel visszakövetkeztethető általuk a történeti állapot, harmadrészt a régészeti források, amelyek nem csak a megtelepedési lokalizációra adnak információt, hanem a tájhasználatra és térbeli kapcsolódásokra. A 16-17. századot követő korszakokban pedig a fellelhető térképi források. Kutatásaiban meghatározó, hogy a legfontosabbnak a földrajzi forrásokat, vagyis a környezetnek, a tájnak történeti földrajzi szempontú értelmezését tekinti, mivel ez a forráscsoport a leginkább hozzáférhető és a történeti időszakokra vonatkozóan is sok információval szolgál, meghatározó alapját adja a társadalom térbeli folyamatának és sok esetben kihat a többi forráscsoportra.

Munkáiban elsősorban a történeti korszakok földrajzi térben szerveződő társadalmi folyamatainak feltárására törekedett. Ezekben megtalálhatók nagyobb térségekre kiterjedő társadalmi folyamatok elemzései és azokból megfogalmazott szintézisek, tipizálások, modellek, illetve kisebb földrajzi terek részletesebb vizsgálatai.

Kutatásaiban a kezdetektől kitüntetett helyett kapott a Kárpát-medence és közvetlen környezete, az utóbbi kapcsán főleg a balkáni térség folyamatait és azok Kárpát-medencei hatásait vizsgálta. A történeti korszakok kapcsán elsősorban a

⁷⁰ Csüllög Gábor 2007: A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. *Studia Geographica* 18. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója, Debrecen, 2007 p. 147; Csüllög Gábor, Gulyás László, Suba János 2020: Térképek a trianoni békediktátum történetéhez. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 318 p.

honfoglalás és Magyarország középkori évszázadai jelennek munkáiban, mivel ezekben a korszakokban a történeti földrajzi vizsgálatok jelentősen hozzá tudnak tenni az írásbeli forrásokra épülő történettudományi eredményekhez. De a főbb térbeli társadalmi folyamatok kapcsán későbbi történeti korszakok (hódoltság és dualizmus) vizsgálata is megjelenik munkáiban.

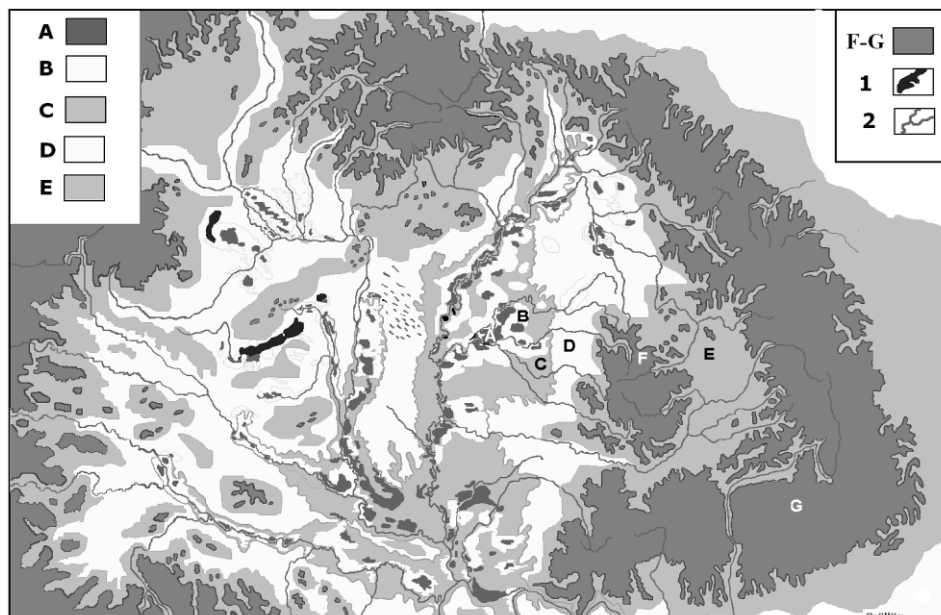
A történeti, társadalmi folyamatok és a földrajzi környezet kölcsönhatását a geoökológiai tényezők, táji adottságok, régészeti források, illetve régészeti topográfia alapján készített adatbázisokra alapozva, először egy meghatározó és máig nem teljesen feltárt folyamat vizsgálatával kezdte: a magyar államiség térbeli szerveződésének történeti földrajzi értelmezésével, amelyben több, korábban nem használt fogalmat, kategóriát és modellt alakított ki. A területi szerveződés földrajzi környezeti és társadalmi összefüggéseiből megfogalmazott korai történeti térszerkezetében elkülönítette a különböző földrajzi környezethez kapcsolódó térszerkezeti egységeket és ezzel együtt a folyamat időbeli szakaszait a 9. század végétől az államalapításig. Alapként a táji adottságokhoz igazodó, de a társadalmi viszonyok és a stratégiai célok által meghatározott megtelepedést⁷¹ fogalmazta meg, amelyet a történeti események, migrációk és a politikai szerveződés céljai formáltak a későbbiekben tovább, de lényeges elemei a későbbi korszakokban is meghatározók maradtak. Megfogalmazásában a folyók, árterek, ártérperemek, ármentes síkok, erdő- és domborzatperemek és a völgyhálózat szerepe volt döntő a megtelepedések fókuszálásában. Fontos szerepet tulajdonít a folyamatban az előbbieken alapján meghatározott természetes térosztásnak, a felszíni tagoltság mértékének⁷² (1. ábra). A sűrű megtelepedések elsősorban a gyengén és közepesen tagolt felszíneken, illetve a különböző érintkezési peremeken (ártér-, erdő- és domborzatperemeken) a folyókhoz kötődően alakultak ki. Az összefüggésnek alapján három megtelepedési térszintet fogalmazott meg: 1. *folyó-térszín*: az ártereken sok nem rögzülő kisméretű településhely, kevés rögzült település; 2. *település-térszín*: az ármentes alföldperemi síkságokon jelentős megtelepülés, sok rögzült, nagyobb népességű település, sűrű településhálózat; 3. *erdőtérszín*: a hegyvidékeken a völgyekbe koncentrálnak a megtelepedés, a hegység

⁷¹ Csüllög Gábor 2009: Megtelepedési folyamatok szerepe a Kárpát-medence 11-15. századi kultúrtípusainak kialakulásában. In: Frisnyák S.–Gál A. (szerk.) A Kárpát-medence környezetgazdálkodása. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete - Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola, Nyíregyháza-Szerencs, pp. 53-63.

⁷² Csüllög Gábor 2002: Táji érintkezések szerepe a történeti Magyarország nagymedencei térszerkezetének kialakításában. In: Füleky Gy. (szerk.) A táj változásai a Kárpát-medencében – az épített környezet változásai. Szent István Egyetem. Budapest-Gödöllő, pp. 185-188., Csüllög Gábor–Horváth Gergely 2013: Egy ártéri táj változásának tanulságai. In: Frisnyák S. –Gál A. (szerk.) Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság. Nyíregyháza - Szerencs, pp.27-34.

belseje felé ritkuló településhálózat, illetve szórt erdő- és pásztortelepek, összességében alacsony számú népesség. Munkáiban a területi szerveződés következő fontos elemének a térkapcsolatok kialakulását/kialakítását fogalmazta meg⁷³.

Megállapítása szerint a folyó-térszín adottságai ezeket jelentősen korlátozták, míg az erdőtérszínen a völgyhálózat irányai szabták meg. Vagyis a térkapcsolatok kiépülésre és folyamatos működtetésére leginkább a település-térszín volt a leg-

1. ábra. A Kárpát-medence természeti térsztási típusai

- A) térsztáson kívüli, hosszabb időszakon át vízzel borított síksági felszínek;
 B) erős borítottsági térsztású, időszakosan vízzel borított síksági felszínek;
 C) gyenge domborzati és közepes borítottsági térsztású síksági felszínek;
 D) részben kiegyenlített térsztású magasabb hordalékkúpi felszínek
 E) kiegyenlített – jelentős mértékű domborzati és borítottsági térsztású domb-
 sági felszínek; F-G) erős domborzati térsztású középhegységi és szélsőséges
 térsztású magashegységi felszínek; 1) tó 2) folyó

⁷³ Csüllög Gábor 2000: A Tisza menti tájak térszerkezeti szerepkörének változása a honfoglalástól a 19. század végéig. In: Fülek Gy. (szerk.) A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására. Kulturális Örökség Igazgatósága, Budapest - Szent István Egyetem Gödöllő. Budapest-Gödöllő, pp. 108-112.; Csüllög Gábor 2015: Különbségek a Tiszántúl ártereinél történelmi tájhasználatában (10-18. század) In: Kozma G. (szerk) Facultates sine fidibus - Tanulmányok a „Süli-suliból”. Debrecen, pp. 44-53.

alkalmasabb, itt indult meg az egységes Kárpát-medencei településhálózat hierarchizálódása és itt jöttek létre a jelentős központok, amelyek fontos elemei lettek a királyi/állami hatalom által szervezett és irányított regionalizációnak. Megállapítása szerint a központok egyrészt a település-térszín sűrűsödési pontjaiban, másrészt a térszín érintkezési peremén, elsősorban az erdő-térszínből a település-térszínre érkező kiterjedő folyók völgykapujában, harmadrészt pedig a két térszín határán kialakuló város zónában jöttek létre, amelyből több vár az erdő-térszín kiterjedt várbirtokainak központja lett⁷⁴.

A regionalizáció erősödése, a kereskedelem és a pénzforgalom bővülése, a vásárok növekedése a központok vonzásterének jelentős kiterjedéséhez vezetett. Ennek a folyamatnak az eredményét több munkájában centrumtérségeknek⁷⁵ nevezte, míg ahová a központok hatásai nehezen, vagy ritkán jutottak el, azokat belső perifériáknak. A Kárpát-medence földrajzi felépítése pedig a centrumtérségek és perifériák sajátos és jellegzetesen medencei elrendeződését eredményezte. A területi szerveződés térszerkezeti összefüggései mellett több munkájában foglalkozott annak egy másik oldalával, a régiók kialakulásának folyamatával⁷⁶. Megállapítása szerint a lokális terekből kiinduló és a környezeti adottságokra épülő regionalitás és az államisággal erősödő, az előbbi magába építő regionalizációs folyamat a térszerkezettel összefüggésben több szinten eltérő funkciójú téregységeket, régiókat alakított ki⁷⁷. Az egymással összefüggő térelemek, mint a központok, azok vonzáskörzete, az aktív térkapcsolatok központokhoz kapcsolódó zónája különböző méretű regionális tereket működtettek, már a 14-16. század folyamán. Munkáiban ezeket térkapcsolati, vagy földrajzi régióknak nevezte, amelyek a történeti, gazdasági folyamatok következtében változtak az idők folyamán, de lényeges elemeik a későbbi korszakokban is jelen voltak. Alapvetően a regionális folyamatok eredményének tekintette, de vizsgálataiban kimutatta,

74 Csüllög Gábor 2000: A középkori Magyarország térszerkezete. In: Földrajzi Közlemények. 1-4. szám pp. 109-130

75 Csüllög Gábor 2001: Centrumtérségek a X-XVIII. századok közötti Magyarországon. In: Ekéné Zamárdi Ilona (szerk.) Társadalomföldrajz és területfejlesztés az ezredfordulón Debreceni Egyetem TTK Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Debrecen, pp. 121 – 133.

76 Csüllög Gábor 2003: Régiók Magyarországon: kérdések és válaszok. In: Horváth G. (szerk.) A földrajz szolgálatában. Az ELTE TFK Földrajz Tanszék és a Magyar Földrajzi Múzeum kiadása. Budapest – Érd, pp.79-93.; Csüllög Gábor 2003: Megjegyzések a régiók kialakításához Magyarországon: történeti előzmények, következmények, lehetőségek. In: Süli-Zakar I. (szerk.) Társadalomföldrajz – Területfejlesztés I-II. Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék. Debrecen, pp. 461-478.

77 Csüllög Gábor 2008: Régiók a Kárpát-medencében – múlt vagy jövő? In: Közép-Európai Közlemények I. évfolyam 1. szám. pp. 54-59.; Csüllög Gábor 2009: A középkori Magyarország regionális tagolódása. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 4-5. szám, 4-5. No.6-7. pp.64-71.

hogy meghatározó szerepük miatt több korszakban regionalizációs/közigazgatási régiók is szerveződtek rájuk (a középkori gazdasági/pénzügyi kamarák, tartományi területek, a 16-17. századi főkapitányságok, II. József és Ferenc József kerületei).

Ezekkel a megállapításokkal összefüggésben a történeti Magyarország területi rendszerét egészen a kiegyezésig több egymást kiegészítő szerveződési formából állónak fogalmazta meg: a regionális téregységekre különböző szerepű és méretű regionalizációs/politikai terek szerveződtek, ilyenek voltak a korai időszakban kialakuló dukátusok⁷⁸, tartományok (Erdély, Horvátország, Szlavónia, a bánságok), az egyházmegyék, a kiváltságolt területek (kun, szász, székely) és királyi városok, valamint a királyi vármegyék. Ez utóbbi volt az a forma amely az államteret összefogta és szerepe a nemesi vármegye kialakulása után még fontosabbá vált (ugyanakkor a megyék súlya a tartományokban különböző volt). Megfogalmazásaiban többször kiemelte azt a fontos tény, hogy szemben a dualizmusban kialakított, az ország teljes területét megyékbe soroló rendszerrel (amely csak közel 50 évig élt), a korábbi évszázadokra az erős földrajzi alapra épülő, többszintű: tartományokra, megyékre és kiváltságolt területekre/városokra tagoló állami/közigazgatási tér volt a meghatározó.

Több munkájában foglalkozott a Kárpát-medence földrajzi helyzetéből adódó hatásokkal, következményekkel. A térséget Európában olyan kulcshelyzetű csomópontnak fogalmazta meg, amely évezredek óta több migrációs zóna kereszteződésénél található. Ezek közül a legfontosabb a Duna és mellékfolyói mentén futó Közép-Európa és Kis-Ázsia közti áramlási/migrációs zóna volt és részben az ma is. Több munkájában kiemelte,⁷⁹ hogy az első ezredfordulón létrehozott magyar államter európai szerepét és fontosságát a Duna két kapujának az északi Morva- és a déli Morava-kapu „lezárása” adta. Ezen belül az állam a térfolyama-

⁷⁸ Csüllög Gábor– Horváth Gergely 2008: A honfoglalás-kori térszerkezet kérdései. In Szabó J. (szerk.): *Geographia generalis et specialis*. DE Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 237-242.

⁷⁹ Csüllög Gábor 2010: Áramlási terek és régiók a magyar állam történetében. In: *A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei* II. évfolyam 2-3. szám (No. 3-4.). pp. 233-242.; Csüllög Gábor 2008: Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P., Szabó A. (szerk.) *A nagy terek politikai földrajza*. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 334-341; Csüllög Gábor 2012: Áramlási terek és államhatárok Közép-Európában – Magyarország történeti térszerkezetének áttekintése. In: *Közép-Európai Közlemények* V. évfolyam 1. szám (No. 16.); Csüllög Gábor 2016: A migráció térszerkezetalkító hatása a középkori Magyarországon. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 4. 3-4 pp. 20-29.; Csüllög Gábor - Horváth Gergely 2017: Külső és belső migrációs "kényszerek" a 11-15. századi Magyarországon. *Történeti Földrajzi Közlemények*. 5. 3-4. pp. 76-83.

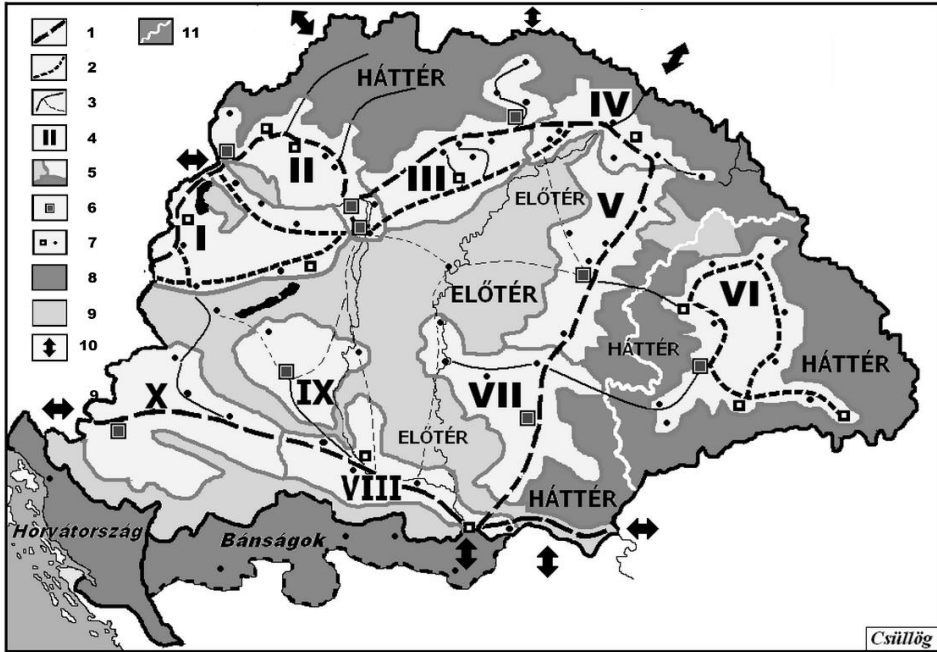
tokat befelé szervezte, egy igen jól szabályozott folyamatos befogadó migrációval és a keleti, déli határok előtt katonai határvidék, vagy kliens hatalmi terek építésével. Többször kihangsúlyozta, hogy mindez a belső térszerkezet építő folyamatokkal mintegy 500 éven keresztül biztosította a Magyar Királyság (a középkori Európában egyébként ritka) egységes térbeliségét.

Vizsgálatai alapján osztotta Kubinyi András és részben Györffy György megállapításait, hogy a középkori városhálózat, de részben a településhálózat is többgyökerű, jelen vannak benne a közép-európai (királyi és bányavárosok), a sztyeppei (alföldi kun és jász mezővárosok), a balkáni (dél-alföldi és Duna menti kereskedő települések), valamint az itáliai (tengerpart) elemek. A térbeli összefüggések alapján több munkájában foglalkozott a balkáni folyamatokkal is.⁸⁰

Összefoglaló munkáiban⁸¹ a fentiek alapján a középkori Magyarország térszerkezetét úgynevezett nagymedencei térszerkezetként írta le, amelynek fő eleme a belső medenceperem előtt kialakuló sűrű településhálózat központokkal, azok vonzásterével, és a köztük kialakuló áramlási vonalak mint fő térszerkezeti vonalak funkcionáltak. Ezek alkották a centrumtérsegeket, amelyeknek medence belseje felé a passzív állapotú előtereik (folyó-térszín), a hegységek felé pedig hasonló jellegű háttereik (erdő-térszín) terültek el. Megfogalmazásában ezek igen komoly tartalék területet jelentettek a későbbi évszázadokra, a gazdasági bővülésre és a térszerkezet továbbépítésére, így az ország alapállapotában nem kényszerült komoly területi terjeszkedésre (2. ábra).

⁸⁰ Csüllög Gábor 2012: Ütközőterek a Balkán történeti térszerkezetében. In: Mediterrán és Balkán Fórum 16. VI. évfolyam 2. szám, pp. 2-8. ; Csüllög Gábor 2013: Migrációs hatások és területi folyamatok a Kárpát-Balkán térségben. Történeti Földrajzi Közlemények 1. évfolyam 1.szám, pp. 135-145.; Csüllög Gábor – Gulyás László 2014: A Török Birodalom balkáni területi rendszere. Közép-Európai Közlemények VII: évfolyam 1. szám (No. 24.). pp. 29-37.; Csüllög Gábor 2009: Történeti régió két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán).In: Gulyás L, Szávai F, Keczer G (szerk.) A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására, Szeged, Kaposvár, pp. 268-273.; Csüllög Gábor 2009: Kárpát-medence és Nyugat-Balkán történeti térszerkezete. Illeszkedés vagy ütközés? In: Balkán Füzetek Különszám I-II. Pécs, pp. 204-210.; Csüllög G. – Horváth G. 2013: Magyar – szerb területi folyamatok ütközése a 11-18. század között. In: Kókai S. (szerk.): Tanulmánykötet Dr. Dobány Zoltán főiskolai docens 60. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és földrajzi Intézete, Nyíregyháza, pp. 91-100.

⁸¹ Csüllög Gábor 2007: A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. Studia Geographica 18. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadó, Debrecen, p. 147

2. ábra Magyarország nagymedencei térszerkezete a 14-15. században
 1) Főtérszerkezeti vonalak; 2) Térszervező vonalak; 3) Közvetítő vonalak és összekötő útvonalak; 4) Térkapcsolati régiók: I. Nyugat-Dunántúl, II. Dunáninnen, III. Nyugat-Tiszáninnen; IV. Kelet-Tiszáninnen, V. Tiszántúl, VI. Erdély, VII. Temesi délvidek, VIII. Kelet-Szlavónia [Duna-Száva menti délvidek], IX. Dél-Dunántúl. X. Horvát-Szlavón délvidek; 5. A régióközpontok vonzásterének határa; 6. Régióközpontok; 7. Központok; 8. Előterek és köztes térségek; 9. Hátterek; 10. Külső hatásirányok; 11. Erdély belső határa

Több munkájában⁸² foglalkozott a hódoltság korának térszerkezeti, regionális problémáival, amelyekben arra a következtetésre jutott, hogy a sajátos nagymedencei térszerkezetnek fontos szerepe volt abban, hogy a két világbirodalom ütközőzónájában a magyar államiság túlélte ezt a korszakot és a Kárpát-medence térbeli egysége, ha sajátos formákban, de továbbra is működött. Kifejtette, hogy a térszerkezet rugalmassága tette lehetővé a politikai határokon átnyúló térkap-

⁸² Csüllög Gábor 2009: Területi folyamatok és térszerkezetváltozás a 16–17. századi Kárpát-medencében. In: Gál A. Hanusz Á. (szerk.) Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete -Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola, Nyíregyháza, Szerencs, pp. 67-75.: Csüllög Gábor 2010: Reformáció és iszlám a 16-17. századi Kárpát-medencében. In: Császár Zs., Szalai G. (szerk.) Kálvin – Magyarság – Európa. Publikon Kiadó. Pécs, pp. 109-114.

csolatokat, mind gazdasági, mind kulturális, vallási vonatkozásban, azaz a magyar kultúrtér egységét ebben a korszakban is. Vizsgálataiban megállapította, hogy egy új térszerkezeti egység is kialakult a 17. század elejére: a Duna és a Tisza ártere között és részben az ártereken, a korábban passzív alföldi térségben a nagyállattartó és távolsági kereskedelmet a mezővárosok zónája, amely ebben a korszakban az európai gazdaságban meghatározó szerepű volt, az országon belüli szerepük pedig a későbbi korszakokban is jelentős maradt.

Kutatásaiban alkalmazott módszerként nagyon hamar megjelent a térkép ábrázolás, amely az utóbbi 10 évben már alapvetően a GIS alkalmazását jelenti. Munkáit számos saját készítésű térképi ábrával egészíti, amelyek nem egyszerű illusztrációk, hanem lényeges következtetéseket és megállapításokat tartalmaznak⁸³.

Az utóbbi években a jelenkorra vonatkozó tájféldrajzi vizsgálatai – amelyek GIS alkalmazások használatára épültek – több vonatkozásban is megjelentek történeti földrajzi munkáiban, elsősorban a 18-19. századi tájváltási folyamatok elemzése kapcsán. Ezzel és korábbi kutatásaival összefüggésben került sor szerzőtársaival a Kárpát-medence 15. századi történeti tájtípusainak kidolgozására⁸⁴, amely megtalálható Magyarország Nemzeti Atlaszában is. Ebben és a következő a 16-17. századi tájtípusokról szóló munkáiban⁸⁵ megjelennek az európai tájtudományokban elterjedt tájkarakter vizsgálatok főbb szempontjai is. A tájféldrajzi megközelítések kapcsán a történeti tájak kultúrtáji jellemzőinek vizsgálata is előtérbe került munkáikban.⁸⁶

⁸³ Csüllög Gábor, Rokolya Gábor 2016: A polgári közjegyzőség kora 1874 és 1918 között , 1 p. In: Rokolya G. - Bartók I. (szerk.) Magyar Közjegyzői Archontológia 1858-2015. Közjegyzői Akadémia Kiadó, Budapest, 320 p. ; Csüllög Gábor, Frisnyák Sándor, Tamás László 2018: Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében (11-16. század) In: Kocsis K. (főszerk.), Horváth G., Keresztesi Z., Nemerkenyi Zs. (szerk.) Magyarország Nemzeti Atlasza 2. kötet. Természeti környezet. MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest, pp. 112-113.; Csüllög Gábor, Frisnyák Sándor, Tamás László 2018: A Kis-Sárrét nyugati felének tájváltása a 18. század végi és a 21. század eleji tájhasználat alapján (Térkép) In: Kocsis K. (főszerk.), Horváth G., Keresztesi Z., Nemerkenyi Zs. (szerk.) Magyarország Nemzeti Atlasza 2. kötet. Természeti környezet. MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest. pp. 112-113.; Csüllög Gábor, Gulyás László, Suba János 2020: Térképek a trianoni békediktátum történetéhez. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 318 p.

⁸⁴ Csüllög Gábor, Frisnyák Sándor, Tamás László 2014: Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében (11-16. század). In: Történeti Földrajzi Közlemények 2. évf. 1-2. szám, pp. 1-10.

⁸⁵ Frisnyák Sándor, Csüllög Gábor, Tamás László 2015: A Kárpát-medence tájhasználat a 16-17. században. In: Történeti Földrajzi Közlemények, 3. évfolyam 1. szám. pp. 1-12.

⁸⁶ Frisnyák Sándor, Csüllög Gábor, Tamás László 2017: A kultúrtájak magterületei és terjedési irányai a Kárpát-medencében. Történeti Földrajzi Közlemények, 3-4. pp. 62-75.

Publikációiban kutatásai speciális témái is megjelennek a fentiekben eredményekkel összefüggően megfogalmazott tematikus tanulmányokban: monostorok⁸⁷ (1. térkép), várak⁸⁸, településhálózat, jellegzetes tájak (Alföld⁸⁹, Kis-sárrét, Felső-Tiszavidék⁹⁰ stb.), régiók (Felföld, Dunántúl⁹¹, Bánság stb.)⁹²

⁸⁷ Csüllög Gábor 2000: 11-14. századi monostorhelyek a Körös-Maros vidéken és a Közép-Tisza mentén. In: Frisnyák S. (szerk.) Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 397-406.; Csüllög Gábor 2016: Középkori monostorok térszervező szerepe a Közép-Tisza vidéken és a Körösök mentén. In: Gál A. – Frisnyák S. – Kókai S. (szerk.) A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza. Nyíregyháza – Szerencs, pp. 69-82.; Csüllög Gábor 2019: Monostorok Magyarország középkori településhálózatában. Történeti Földrajzi Közlemények 71-2. pp. 1-11.

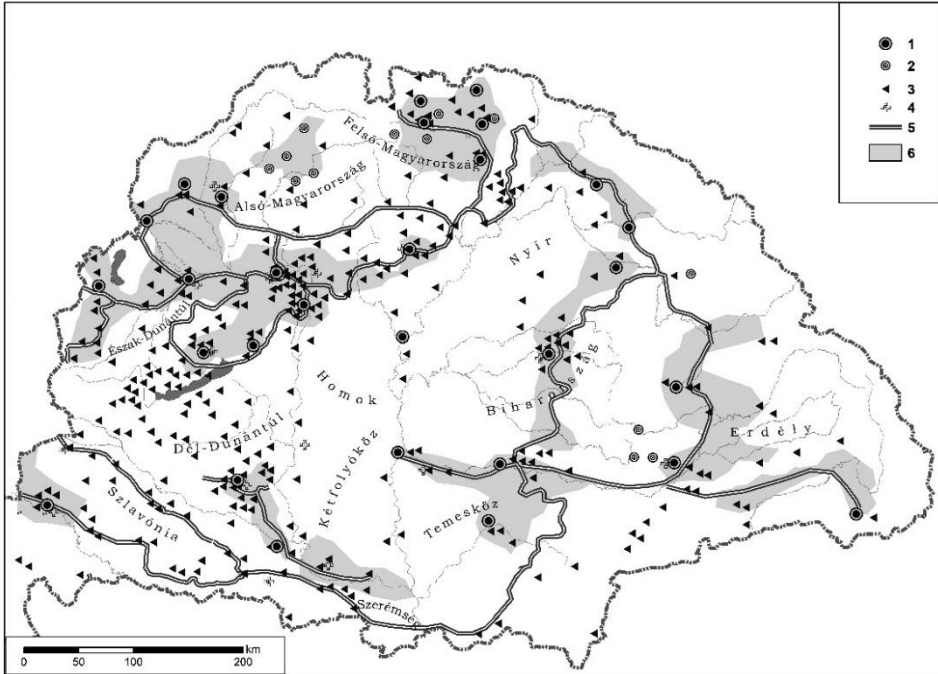
⁸⁸ Csüllög Gábor 2004: A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában. In: Frisnyák S. – Csihák Gy. (szerk.) Gyepük, várak erődítmények, és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920). Nyíregyháza-Zürich, pp. 47-54.

⁸⁹ Süli-Zakar István – Csüllög Gábor 2000: Az alföldi regionalizmus történelmi előzményei. In: Frisnyák S. (szerk.) Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza. pp. 199 – 220.

⁹⁰ Csüllög Gábor 2004: A Kárpát-medence vízrajzának szerepe Magyarország középkori településhálózatának kialakulásában. In: Füleky Gy. (szerk.) A táj változásai a Kárpát-medencében – A víz a tájban. Szent István Egyetem. Gödöllő, pp. 56-58.

⁹¹ Süli-Zakar István – Csüllög Gábor 2003: A dunántúli regionalizmus történeti előzményei. In: Frisnyák S. - Tóth J. (szerk.) A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Nyíregyháza – Pécs, pp.29-42.

⁹² Csüllög Gábor 1998: Debrecen térhelyzetének felértékelődése a Tiszántúl regionális szerveződésében (14-17.sz.). In: Süli-Zakar I. (szerk.) Tanulmányok Debrecen városföldrajzából III. Kossuth Lajos Tudományegyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék Debrecen, pp. 29-50.; Csüllög Gábor 1998: Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagozódásában (10-15. század). In: Frisnyák S (szerk.) A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza,243-253; Csüllög Gábor 2007: A Felvidék Magyarország történeti térszerkezetében. In: Frisnyák S. Gál A. (szerk.) Dr. Peja Győző emlékkönyv. A Szerencsen 2007. november 16-án megtartott emlékkonferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, pp. 201-225.; Csüllög Gábor. 1999: Tájjellemzők a bihari térség középkori településrendszerének vizsgálatában. In: Füleky Gy. (szerk.): A Táj változásai a Kárpát-medencében. GATE. Gödöllő, pp. 127-132.; Csüllög Gábor 2000: Dunaújváros környezetének természetföldrajzi áttekintése és történeti földrajzi értékelése. In: Erdős F. - Pongrácz Zs. (szerk.) Dunaújváros története. Dunaújváros, pp. 8 – 16.; Csüllög Gábor 2010: A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 2. szám (No. 9.), pp. 29-37., Csüllög Gábor 2011: A Vajdaság a Kárpát-medence történeti térszerkezetében. In: Közép-Európai Közlemények IV. évfolyam 3-4. szám (No. 14-15.), pp. 7-13.; Csüllög Gábor 2011: A Felvidék történeti régiói. In: Közép-Európai Közlemények IV. évfolyam 1. szám (No. 12.), pp. 122-131.; Csüllög Gábor 2015: Partium – történeti tájhasználat és térszerveződés. In: Szilágyi Ferenc- Zakota Zoltán (szerk.): Partium - társadalom, területfejlesztés, Partium Kiadó, Nagyvárad, pp. 9-22

1. térkép. Monostorok és központok a Magyarország nagytájain és a nagymenedencei térszerkezetben a 15. század elején

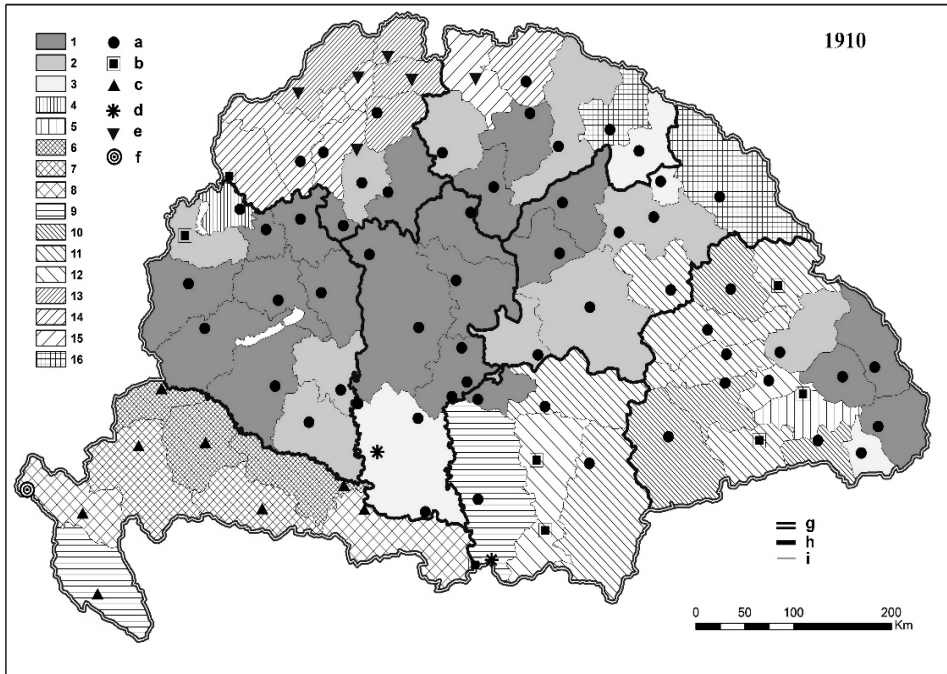
- 1) Központok; 2) Jelentősebb bányavárosok; 3) Monostorhelyek; 4) Egyházi központok; 5) Főtérszerkezeti vonal; 6. 15. század eleji centrumsége.

Ugyanakkor vannak olyan önállóan és részben szerzőtársakkal készült összefoglaló munkái is, amelyek a honfoglalástól a dualista korszak végéig vázolják fel és rendszerezik a területi folyamatokat.⁹³

Digitalizált adatbázisa és a dualizmuskor bőséges statisztikai adataiból GIS alapján számos térinformatikai elemzést és térképet készített, elsősorban a térszerkezet és az etnikai teret (2.térkép), illetve a gazdasági térkoncentrációk összefüggéseiről, alapvetően azzal kiindulóponttal, hogy megvizsgálja a történeti regionalitás tovább élését és szerepét a korszak folyamataiban⁹⁴.

⁹³ Süli-Zakar I-Csüllög G. 2003: A regionalizmus történeti előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar, István (szerk.) A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, pp. 15- 44.; Süli-Zakar István, Csüllög Gábor 2010: A regionalizmus, a terület- és településfejlesztés történelmi előzményei. In: Süli-Zakar I. (szerk.) A terület- és településfejlesztés alapjai II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, pp. 37-73.

⁹⁴ Csüllög Gábor 2018: Magyarország regionális téregységeinek anyanyelvi jellemzői 1910-ben. In: Pénzes J. (szerk.) Falu - város - periféria: határon innen és túl. Süli-Zakar István professzor emlékére. Didakt Kiadó, Debrecen, pp. 72-79. Csüllög Gábor, Horváth

2. térkép. Magyarország megyéinek, megyeszékhelyeinek és törvényhatósági jogú városainak anyanyelvi többsége a statisztikai régióhatárokkal (1910)

A megyék anyanyelvi többsége: 1. magyar 75% felett; 2. magyar 50-75% között; 3. magyar 50% alatt; 4. német 50-75% között; 5. német 50% alatt; 6. horvát 75% felett; 7. horvát 50-75% között; 8. horvát 50% alatt; 9. szerb 50% alatt; 10. román 75% felett; 11. román 50-75% között; 12. román 50% alatt; 13. szlovák 75% felett; 14. szlovák 50-75% között; 15. szlovák 50% alatt; 16. rutén 50% alatt; A központok anyanyelvi többsége: a) magyar; b) német; c) szlovák; d) szerb; e) horvát; f) olasz

g) országhatár; h) statisztikai régió határ; i) megyéhatár

Adatok forrása: MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1912

Gergely, Munkácsy Béla 2019: A magyar nyelvtudás eltérései a Zemplén megyei nem magyar etnikumok települései között az 1910-es népesség-összeírás alapján In: Tamás E.-Kókai S. (szerk.) Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Sárospatak, pp. 101-113.; Csüllög Gábor 2019: A Monarchia etnikai jellemzői. In: Gulyás L. (szerk.) A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. kötet: Trianon nagy háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása 1914-1918. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, pp. 80-95.

Digitalizált adatbázisa és a dualizmuskor bőséges statisztikai adataiból GIS alapján számos térinformatikai elemzést és térképet készített, elsősorban a térszerkezet és az etnikai terek (2.térkép), illetve a gazdasági térkoncentrációk összefüggéseiről, alapvetően azzal kiindulóponttal, hogy megvizsgálja a történeti regionalitás tovább élését és szerepét a korszak folyamataiban⁹⁵.

Történeti földrajzi kutatómunkája eredményeit két évtizeden keresztül egyetemi oktatómunkájában és több mint száz tudományos konferencia előadásban is ismertette. Felsőoktatási és tudományos kutatói tevékenysége mellett – részben tanszéki műhelyünkhöz kötődően – igen jelentős a tudományos közéleti tevékenysége is (pl. az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Albizottsága titkára, a Történeti Földrajzi Közlemények szerkesztőbizottsági tagja stb.). Gazdag életművének eddigi eredményei⁹⁶ maradandóan beépültek a magyar földrajztudomány és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék történetébe. Tudományos alkotótevékenységének további folytatásához sok sikert és jó egészséget kívánok, - a nyíregyházi geográfusok nevében is.

⁹⁵ Csüllög Gábor 2018: Magyarország regionális téregységeinek anyanyelvi jellemzői 1910-ben. In: Péntes J. (szerk.) Falu - város - periféria: határon innen és túl. Süli-Zakar István professzor emlékére. Didakt Kiadó, Debrecen, pp. 72-79. Csüllög Gábor, Horváth Gergely, Munkácsy Béla 2019: A magyar nyelvtudás eltérései a Zemplén megyei nem magyar etnikumok települései között az 1910-es népesség-összeírás alapján In: Tamás E.-Kókai S. (szerk.) Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Sárospatak, pp. 101-113.; Csüllög Gábor 2019: A Monarchia etnikai jellemzői. In: Gulyás L. (szerk.) A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. kötet: Trianon nagy háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása 1914-1918. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, pp. 80-95.

⁹⁶ A Magyar Tudományos Művek Tára nyilvántartása szerint Csüllög Gábor magyar és idegen nyelven megjelent műveinek száma 317, melyre több mint 400 független hivatkozás történt. Hirsch Indexe 11, Impact Faktora 9,6.

HAJDÚ ZOLTÁN

**MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI ÁLLAMFÖLDRAJZA: KORSZAKONKÉNT
VÁLTOZÓ ÁLLAMTERÜLET, HATÁRTÖRTÉNET ÉS HATÁRPOLITIKA**

Dialóg Campus Kiadó - Ludovika Egyetemi Kiadó

Budapest, 2019. 302 p.

SZÉLJEGYZET

HAJDÚ ZOLTÁN MAGYAR TÖRTÉNETI ÁLLAMFÖLDRAJZÁHOZ

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

A magyar történeti földrajz negyed évszázados fejlődési folyamatainak feltárása, az eddigi eredmények összegzése azt bizonyítja, hogy a magyar geográfia belüli újjászerveződésének és fellendülésének egyik lényeges következménye az ágazati történeti földrajzok megjelenése (FRISNYÁK S.-KÓKAI S. 2015). Diszciplínánk szakirodalmának gyorsuló sokasodása nem csak a – személyi lehetőségeiben szűkös – szakma teljesítményét minősíti, hanem egyben jellemzi, mintegy magától értetődő jelenséggé teszi az ágazati bővülés tendenciáját is. Ennek érvényesülése azonban nem bontja meg a kívülről egységesnek látszó történeti földrajzunk képét. Sokkal inkább arról van szó, hogy a munka előrehaladtával tudományterületünknek, miután az emberi múlt geográfiai állapotaival foglalkozik (SCHENK, W. 2011), ugyanolyan sokszínűnek, témaköreiben gazdagnak kell lennie, mint a földrajztudomány egészének. S ha az utóbbi tudományterületekre, tudományágakra tagozódik, egyre fejlettebb lesz elméleti rendszerében (EGNER, H. 2010; VOFKORI L. 2003), akkor az ennek megfelelő szakosodás előbb-utóbb bekövetkezik a magyar történeti földrajzban is. A tudománytörténet természetes, szerves folyamatának vagyunk tanúi. Ebbe a tendenciába illeszkedik HAJDÚ ZOLTÁN (2019) most megjelent történeti államföldrajza, amelyhez – úgy véljük – érdemes rövid írásunkban néhány szakmai észrevételt fűznünk.

Az első szakmai kérdés, amire e kötetrel kapcsolatban választ kell találnunk: az államföldrajzi múlt geográfiája mennyiben kapcsolódik a mai történeti földrajz témaköréhez, milyen mértékben igazodik fejlődési tendenciáihoz? Vagy inkább a politikai és államföldrajz körébe tartozik? A politikai földrajzi képletek – értendő alattuk, az államterek – kutatásának fontosságát a történeti geográfiában a közelmúltban már exponáltuk az egyik szakmai periodikánkban (Nagy M. M. 2016). Ám ennek ellenére nem mondhatjuk, hogy e fontos kérdést sikerült volna megnyugtatóan lezárni. Ennek csak egyik oka a magyar geográfiában nap mint nap érzékelhető idegenkedés az elméleti kutatásokkal szemben, a másik sokkal fontosabb, hogy az államok területi változásainak leírása, értékelése – főleg a két világháború közötti időszakban, valamint azt megelőzően – a politikai földrajzi

és a geopolitikai szakirodalomban kapott helyet. Ez tudománytörténeti örökségünk lett. Akkoriban egyszerű szakmai álláspont, mintegy tudományos, indoklást sem igénylő tézis lehetett, hogy a jelen politikai földrajzi képletei elválaszthatatlanok a kialakulásukat eredményező térbeli folyamatoktól. Így a politikai földrajzi szakirodalom néhány jelentős alkotása az államterek fejlődési processzusával foglalkozó műként született (HENNIG, R. 1928; HAACK, H.-SCHMIDT, M. G. 1929; MAULL, O. 1956; POUNDS, N. J. G. 1950). Ugyanakkor a politikai földrajz az államok területi kiterjedésének változásaira, belső és külső kapcsolatrendszerük térszerkezeti folyamataira – ezen belül időbeli változásaira – fókuszált (RATZEL, F. 1903; MAULL, O. 1925), és a határok kérdését is egyebek mellett a történetiség felől közelítette meg (HAUSHOFER, K. 1939). A történeti földrajz kezdeti időszakában, még a leíró irányzatában is, fontos kérdés maradt a hatalmi térfelosztás (KRETSCHMER, K. 1904), míg néhány évtizeddel később, HUGO HASSINGER (1931) oly módon alkotta meg a természeti viszonyok és a történelmi folyamatok szimbiózisát, hogy a történelmi tényezők alatt pusztán az államtereket értette. E jelenségek közös eredője, hogy a politikai földrajznak volt egy erőteljes történeti földrajzi vonulata is, míg – és ezt leginkább talán K. KRETSCHMER (1904), továbbá N. J. G. POUNDS (1950) alapművei bizonyítják – a történeti földrajz már kezdeti állapotában is élénk figyelmet fordított a politikai terek változására. Ami az államföldrajzot illeti, az oly módon kapcsolódik a fenti folyamathoz, hogy az általa vizsgált kérdések – a földrajztudomány problémaköréeként – eredetileg a politikai földrajzban jelentek meg. A RATZELi, majd az annak szerves folytatását jelentő, OTTO MAULL-féle első, 1925. évi politikai geográfia, amelynek egyedi helye van tudományunk történetében (OVERBECK, H. 1959), a megjelenésük korának szintjén ugyanazzal a szemléletmóddal fordulnak az állam, a politikai földrajzi téregységek belső térszerkezeti jelenségei felé, mint a modern államföldrajz alapműve, MARTIN SCHWIND (1972) alkotása. Az utóbbi sem mellőzi a történeti elemeket, és nagyon sokat merít a történelmi tartalmú politikai földrajzból, egyebek mellett RATZEL és MAULL életművéből is. Summa summarum a politikai, a történeti és az államföldrajz közötti határ – a tudománytörténeti folyamatok alapján – nem éles vonalként, hanem sokkal inkább elmosódó kontúrú átmeneti zónaként fogható fel. Amikor diszciplínánkban államterekről, azok egyes elemeiről, belső és külső térbeli kapcsolatrendszereikről értekezünk, akkor ez mindig feltételez bizonyos fokú történeti szemléletmódot. Jóllehet a mai történeti földrajz már nem pusztán a politikai térszerveződésekre irányul (POUNDS, N.J.G. 1997; FRISNYÁK S. 2002; SCHENK, W. 2011), sőt az utóbbiak iránti érdeklődés az egyéb tényezők mellett jelentősen csökken, de vizsgálatuk továbbra is tudományterületünk egyik fontos feladata marad. Így HAJDÚ ZOLTÁN mostani államföldrajza nem pusztán címében és tartalmában kapcsolódik a hazai történeti földrajzhoz, hanem a mű szakmai belső logikáját tekintve is, és e téren pusztán léte miatt fontos helye van az ágazati történeti földrajzok fejlődési folyamatában.

A második kérdés, amire e művel kapcsolatban szükséges választ adnunk, az államhatárok mint vizsgálati objektumok helye a történeti és a politikai, valamint az államföldrajzban. A probléma felvetése tudatos, mert – amiként a szerző ezt már a kötet alcímével is jelzi – egy olyan történeti államföldrajzzal állunk szemben, amelynek fókuszában az államterület változása, valamint a határtörténet geográfiája áll. A jelenség a politikai földrajz megszületésével egyidős, amennyiben már RATZEL és kortársai életművének egyik sarkalatos kérdésköréről van szó. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a klasszikus politikai és államföldrajzban az államhatár esetében nem a hol, hanem a milyen kérdése a döntő. Azt már RATZEL (1903) alapművében is láthatjuk, hogy miközben nagy terjedelmet szentel e problémakörnek, aközben egész gondolkodása, felépített elméleti rendszere fókuszában a határ, mint földrajzi jelenség – ma térbeli elemnek neveznénk – áll. A határ működése, kapcsolata a földrajzi térrel, a felségterület többi elemével és nem utolsósorban a jellege, fejlődéstörténete, állandó formálódása, vagyis milyensége a modern földrajztudomány tárgya. A hol húzódik kérdése ebben a szellemi építményben másodlagos. A határ fejlődéstörténetével kapcsolatban – RATZEL politikai földrajza nyomán – száz évvel ezelőtt széles körű tudományos polémia bontakozott ki a nemzetközi szakirodalomban – ezen belül legfőképpen a német periodikákban –, amelynek végére 1925-ben OTTO MAULL tett pontot. Itt érdemes megjegyezni, hogy MAULL életművében, amelyben az antropogeográfia jelentős szerepet játszik, nyilván fokozott történeti érdeklődéséből eredően is az államhatárok, a politikai terek fejlődéstörténete, valamint ezek összefüggésrendszere nagyon hangsúlyos (OVERBECK, H. 1959). Mindennek alapján úgy véljük, hogy HAJDÚ ZOLTÁN mostani munkája – szemléletmódjában – sok értéket ment át, elevenít fel korunkra vonatkozóan a klasszikus német politikai földrajzból és geopolitikából.

A határkérdések tekintetében a szakirodalom azt bizonyítja, hogy az államhatár és az államtér kapcsolatára irányuló szemléletmódnak külön tudománytörténete van, jóllehet eddigi kutatómunkánk során nem talákoztunk az e témába vágó historiográfiai feldolgozással. Alaposan áttekintettük HAJDÚ ZOLTÁN Magyar történeti államföldrajzának imponáló irodalomjegyzékét, és – vállalva a nyelvi ismeretek hiányából eredő hibák lehetőségét – abban sem leltünk ilyen alkotásra. E hiányon jelentősen enyhít HAJDÚ ZOLTÁN Az európai államosodási és államhatárosodási folyamatok kutatása a magyar politikai földrajzban című fejezete (pp. 29-39.). Mindazonáltal az általunk feltételezett tudománytörténeti vonulat néhány adata meggyőző lehet. RATZEL és MAULL alkotásain túl érdemes kiemelnünk, hogy TURNER híres frontier-elmélete, amelynek most német nyelvű kiadására (1947) tudtuk támaszkodni, az államhatárnak társadalomalakító és politikai térformáló erőt tulajdonít. A már említett SCHWIND-féle szintézis (1972) pedig terjedelmes fejezetében mintegy az államföldrajz egyik központi fejezetévé emeli a határ és az állam térszerkezete közötti kapcsolatot. Az „állam térbeli kategóriáinak” sorában (a külső forma, a fekvés, a fővárosok mellett) tárgyalja

a határokkal kapcsolatos tudnivalókat. HAJDÚ ZOLTÁN műve ebbe az irányzatba illeszkedik, még ha módszertani szempontból találunk is eltéréseket.

Az utóbbi különbözőség magyarázatához először célszerű rögzítenünk az azonosságot, amit abban a megközelítésben látunk, hogy csakúgy, mint az említett műveknél, itt is dominál annak elismerése, hogy határ és fejlődéstörténete szoros kapcsolatot mutat az államtér históriájával. Ebből a közös alaptézisből ered azonban a metodikai különbség. RATZEL, MAULL, SCHWIND – hogy csak a már említett személyeknél maradjunk – mindenhol erős földrajzi szemléletmóddal, szigorúan tartva magukat a geográfia elméleti módszereihez, tudatosan maradhattak meg diszciplínájuk határain belül. Ám TURNER, aki már egy konkrét határtérség – a frontier – történetét és jelenségét írta le az Amerikai Egyesült Államok esetében, kénytelen volt elmozdulni erről a szilárd geográfiai alapról, és nagyobb teret engedni a történetírói módszereknek. Nem ismerjük oly mértékben TURNER életművét, hogy tudományosan megalapozott véleményt mondhassunk róla, de megkockáztatjuk; talán különösebb érdeklődése sem lehetett a száraz elméleti kérdések iránt. A módszertani probléma azonban érzékelhető volt már nála is. Ezt abban fogalmazhatjuk meg, hogy miközben – amint láttuk – a földrajztudományban jelentős eredmények születtek a határok elméleti kérdéseivel kapcsolatban, aközben a konkrét esetek vizsgálatakor – a kutatott kérdéskör belső logikájából eredően – lazítani szükséges a szigorú, egysíkú szemléletmódon. Ez nyitást eredményez a történettudomány felé, ami a történeti földrajz esetében – mondhatnánk – magától értetődő, de a történeti és a geográfiai szemléletmód aránya ettől még kényes kérdés marad. Az egyensúly meglelése diszciplínánk örökös nehézsége.

SCHWIND (1972) államföldrajzában, amelyről HAJDÚ ZOLTÁN (2019, 21. p.) azt írja; „... didaktikusán s a kérdés elméletitörténeti feldolgozásával foglalta össze az államföldrajz legfontosabb irodalmát és »tudását«...”, miután elméleti összefoglalót készített, megmaradhatott a tiszta geográfianál. Ő fektette le azokat az alapokat, amelyeken a későbbi fél évszázad államföldrajzai alapulnak. Ismét HAJDÚ ZOLTÁN (2019, 21. p.) szavaival élve: „...Ma is az egyik legtöbbet idézett mű a kérdés elemzésekor...”. A SCHWIND-feldolgozás jellegéből és tudományos fontosságából ered, hogy hazánkban a geográfus szakma az államföldrajzi munkákat hozzá méri, és a történeti, valamint a geográfiai szemléletmód arányát tekintve is ezt tekintheti mérvadónak. HAJDÚ ZOLTÁN munkájával is ezt tenni azonban bizonyos fokig megtévesztő lehet, mert két különböző műfajt megtestesítő alkotásról van szó. A magyar szerző konkrét, a hazai történelem esetében vizsgálja az államterület és a határok kapcsolatának történetét, erről ad hosszmet-szeti képet, ami – TURNER példájánál maradván – eleve feltételezi a történelmi oldal felé való eltolódást. Szakítania szükséges SCHWIND következetes geográfiai nézőpontjával, valamint tagolásával, és a téma kutatásának mai állása mellett el kell térnie a történetírás felé. Mindennek az lett az eredménye, hogy HAJDÚ ZOLTÁN Magyarország történeti államföldrajza című alkotása ugyan történeti

földrajzi alapműnek tekinthető és tekintendő, de egyes pontokon a geográfiai tartalmat a szerzőnek alá kellett rendelnie a történelmi tények ismertetésének. Ezt szakmai szükségszerűségnek látjuk, mert hazánkban az összefoglaló állam- és politikai földrajzi kutatásoknak csak a kezdeteinél tartunk. Már e miatt is bátor vállalkozásnak véljük a mostani művet.

Hogy fentiek súlyát felmérhessük, érdemes felvetnünk a Magyarország történeti államföldrajza című kötet keletkezése tudományos környezetének problémáját. Nem áll szándékunkban éppen e rövid méltatásban feldolgozni politikai és történeti, valamint államföldrajzunk jelenlegi gondjait, de utalnunk szükséges a kötet megítélését determináló néhány nehézségre. Nyilván mélyebb geográfiai tartalmú történeti államföldrajzot lehetne készíteni hazánkról, ha diszciplínánk egyes területei alaposabban műveltek lennének. E téren elsősorban tudománytörténetünk, az elméleti kutatások, valamint a hazai és külföldi klasszikus művek kiadásának elhanyagoltságát vagyunk kénytelenek hangsúlyozni. Személyes tapasztalataink szerint – figyelemmel kísérve földrajzi könyvkiadásunkat, szakirodalmunkat, a tudományos konferenciákon elhangzó előadásokat, lehetőségeink szerint a doktori értekezéseket, hogy csak a legfontosabbakra utaljunk – komoly szakmai lemaradásban vagyunk. Miközben az általános geográfusi rutin láthatóan átlendít a rész kérdések megoldásának nehézségein, aközben nap mint nap az alapvető források, a tudományos tézisek pontos ismerete hiányának jegyeivel találkozhatunk. Ennek legszembetűnőbb tünete, hogy a tudománytörténetből vett nevek hangoztatása mellett a valós tételek, törvényszerűségek felidézése már gyakorta problémát jelent. Közben ki tudja, mi okból Magyarországon elvéve jelennek meg az idegen nyelvű földrajzi klasszikus művek. Nem lett szokássá, s talán nem is volt az, hogy a példa kedvéért, az antropogeográfia, vagy éppen a geomorfológia akár száz évvel ezelőtti alapműveit bármely kiadó következetes munkával, koncepcionálisan is fordíttatná és megjelentetné magyarul. Így a mai hazai geográfiában sokszor tapasztalunk egy sajátos hangulatú és hangvételű rácsodálkozást sokszor egészen triviális szakmai és tudománytörténeti jelenségekre. Megjegyzendő, hogy ebből a szempontból HAJDÚ ZOLTÁN történeti államföldrajzának tudománytörténeti szövegrészei hiánypótlóak.

A magyar geográfia fejlődésének – véleményünk szerint létező és mára vesélyessé vált – lemaradásából ered, hogy az elmúlt évtizedekben nem zajlottak le olyan alapvető tudományos viták – például Magyarország helye a világban, az egyetemes és a magyar geográfia elméleti, ismeretelméleti kérdései, modern földrajztudomány értelmezése, a magyar földrajztudomány fejlődéstörténete, hogy csak az általunk legfontosabbaknak tartottakat említsük –, amelyek a jelenleginél kedvezőbb szellemi és tudományos környezetet teremthettek volna e történeti államföldrajzi mű megszületéséhez. Hiszen ha nem lenne ez a lemaradás, és például SCHWIND, valamint RATZEL itt hivatkozott alapműveinek fordításaival rendelkeznenk, akkor nyilván természetes lenne tudományos téziseik ismerete, és

lehetne történeti államföldrajzot írni pusztán a geográfiai szempontrendszer alapján. Amíg ez nincsen meg, addig marad a módszertani kényszer hatására történő elkanyarodás a história felé. Ebből a nem éppen biztató helyzetből azonban egy-egy konkrét mű esetében előnyök is adódhatnak. Azon gondolkodhatunk, hogy a mindenkori Magyarország helye a világban, szűkebb és tágabb földrajzi környezetében kérdéskörét valóban egy ilyen jellegű történeti államgeográfiában szükséges-e feldolgozni. Véleményünk szerint ez önmagában terjedelmes monografikus feldolgozást igényelne. Érvek sokaságát lehet mellette és ellene felhozni. Tudjuk, e témának nagy hagyományai vannak a magyar földrajztudományban és a hazai történetírásban (CHOLNOKY J. 1906; HÉZSER A. 1916; BEREND T. I. 1982; KOSÁRY D. 1984; BELUSZKY P. 1996). Ám miután ez a tudományos polémia is elmaradt, így HAJDÚ ZOLTÁN a rá jellemző szakmai elkötelezettséggel – és itt most nem számít milyen indíttatás vezette – bátran hozzányúlt e kényes kérdéshez. Jól tette. Számunkra ezek a textusok adták a legtöbbet a kötetben.

A fentiek alapján összegzésül nem mondhatunk egyebet, mit hogy a Magyarország történeti államföldrajza bátor szakmai vállalkozás, úttörő munka a hazai ágazati történeti földrajzban. A geográfus nemzedékek még sok hasonló vállalkozására lesz szükség ahhoz, hogy ezt meghaladó, teljesen letisztult, tudatosan vállalt merevséggel értelmezett teljesen földrajzi szemléletű államföldrajzunk lehessen. Ez a beláthatatlan távoli jövő. Ennek tudatában gratulál a recenzens a Magyarország történeti földrajza írójának munkájához.

Irodalomjegyzék

- BELUSZKY P. 1996: Változó helyünk Európában. – IN: FRISNYÁK S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete- Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 77-106.
- BEREND T. I. 1982: Magyarország helye Európában. – Valóság 25. 12. pp. 1-22.
- CHOLNOKY J. 1906: Magyarország geográfiai helyzete. – Földrajzi Közlemények 34. 10. pp. 409-418.
- EGNER, H. 2010: Theoretische Geographie. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. 122 p.
- FRISNYÁK S.-KÓKAI S. 2015 : A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). – In. PAP N. (szerk.): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014). Publikon Kiadó, Pécs. pp. 9-23.
- FRISNYÁK S. 2002: A történeti földrajz alapjai. – In. TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 9-20.
- HAACK, H.-SCHMIDT, M. G. 1929: Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. – Justus Perthes in Gotha. VIII + 62 p. + 30 t.

- HAJDÚ Z. 2019: Magyarország történeti államföldrajza: korszakonként változó államterület, határtörténet és határpolitika. – Dialóg Campus Kiadó - Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest. 302 p.
- HAUSHOFER, K. 1939: Grenzen: in ihrer geographischen und politischen Bedeutung. – Kurt Vowinckel Verlag, Heidelberg-Berlin-Magdeburg. 279 p.
- HASSINGER, H. 1931: Geographische Grundlagen der Geschichte. – Herder & co. G. m. b. H. Verlagsbuchhandlung, Freiburg im Breisgau. 331 p.+ 8 t.
- HENNIG, R. 1928: Geopolitik: die Lehre vom Staat als Lebewesen. – Teubner Verlag, Leipzig-Berlin. VIII.+338 p.
- HÉZSER A. 1916: Magyarország földrajzi helyzete. – Földrajzi Közlemények 44. 4-5. pp. 193-229.
- KOSÁRY D. 1984: Az európai fejlődési modell és Magyarország. – Jelenkor 27. 10. pp. 931-936.
- KRETSCHMER, K. 1904: Historische Geographie von Europa. – Druck und Verlag von R. Oldenbourg, München-Berlin. VII+650 p.
- MAULL, O. 1925: Politische Geographie. – Verlag von Gebrüder Borntraeger, Berlin. XV+743 p.
- MAULL, O. 1956: Politische Geographie. – Safari-Verlag, Berlin. 624 p.+ 1 mell.
- NAGY M. M. 2016: Politikai képletek a történeti földrajzban (A politikai földrajz és a történeti földrajz kapcsolatáról). – Történeti Földrajzi Közlemények 4.1.pp. 1-14.
- OVERBECK, H. 1959: Otto Maull, Zum 70. Geburtstag. – In: Fehn, H. (szerk.): Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in München. Geographische Gesellschaft München, München. pp. 233-247.
- POUNDS, N. J. G. 1950: Historische und politische Geographie von Europa. – Georg Westermann Verlag, Braunschweig-Berlin-Hamburg-Kiel. 592 p.
- POUNDS, N. J. G. 1997: Európa történeti földrajza. – Osiris Kiadó, Budapest. 532 p.
- RATZEL, F. 1903: Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges [Zweite umgearbeitete Auflage]. – R. Oldenbourg Verlag, Berlin. 838 p.
- SCHENK, W. 2011: Historische Geographie. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. 134 p.
- SCHWIND M. 1972: Allgemeine Staatengeographie. – Walter de Gruyter & Co., Berlin-New York. 585 p.
- TURNER, F. J. 1947: Die Grenze: ihre Bedeutung in der Amerikanischen Geschichte. – Walter Dorn Verlag, Bremen – Horn. 364 p.
- VOFKORI L. 2003: A földrajztudomány rendszertana. – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 253 p.

CSÜLLÖG GÁBOR - GULYÁS LÁSZLÓ - SUBA JÁNOS
GULYÁS LÁSZLÓ (FŐSZERKESZTŐ)
A TRIANONI BÉKEDIKTÁTUM TÖRTÉNETE HÉT KÖTETBEN
IV. kötet. Térképek a trianoni békediktátum történetéhez
Egyesület Közép-Európa Kutatására kiadásában
Szeged 2020., 318 oldal.

BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF ANDREA

Nincs még egy olyan történelmi trauma a magyarság lelkében és tudatában, mint a ránk kényszerített *trianoni* békeszerződés, melynek különös aktualitást ad, hogy 2020. június 4.-én aláírásának száz éves évfordulójára emlékeztünk. Az elmúlt három évtized ismét lehetőséget biztosított arra, hogy a magyarság 20. század eleji katarziséjáról olyan monográfiák, szakkönyvek és tanulmányok lássanak napvilágot, amelyek számtalan tévhit (ezek az ún. „mi lett volna, ha...” típusú elméletek) eloszlatása mellett – a korabeli források megismerésével és (újra)értelmezésével – felvállalták a legfontosabbat: A Trianonhoz vezető út különböző aspektusainak korrekt bemutatását.

Teszik mindezt úgy, hogy a realitások talaján maradván elfogadják azt a tényt is, hogy számos Trianon-értelmezés él a magyar társadalomban, és ezek nagyrészt jól megférnek, sokszor nem kizárják, hanem inkább kiegészítik egymást.

E kötetek sorába illeszkedik Gulyás László szegedi történész professzor és a kutatóműhelyében (Egyesület Közép-Európa Kutatására) alkotók munkájával elkészült hét kötetes monográfia sorozat, melyek mindegyikének látószöge kompromisszummentesen magyar, de európai összefüggésben láttatja a trianoni tragédiához vezető utakat. A monográfia sorozat egyik legnagyobb erénye maga a témaválasztás, ugyanis olyan kérdéseket vizsgál meg újra, amelyek kapcsán a sajtóban rendszeresen felbukkanó – napjainkig sem lezárt – viták ellenére azt gondolhatjuk, hogy a történettudomány ezeket már megválaszolta. Az egész sorozat olyan történelmi mestermű (az első kötet fejezeteit 31 ismert történész írta), amely ugyan közismert és a mai napig számtalanszor megvitatott témát dolgoz fel, mégis méltán tarthat számot általános és szakmai érdeklődésre egyaránt. E monográfia sorozat sajátos ars poeticáját már az első kötetben megfogalmazta Gulyás László főszerkesztő:

„...A magyar történettudomány számára fontos feladat, hogy tudományos igényű munkákkal mutassa be mi is történt a magyar állammal, és a nemzettel, 100 évvel ezelőtt. A 2006-ban alapított Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására - amely az elmúlt 12 évben 50 konferenciát rendezett és 104 kiadványt jelentetett meg Közép-Európa történetéről, gazdaságáról, regionális fejlődéséről - szakmai közössége konferenciákkal, tematikus folyóiratszámokkal és könyvekkel próbál meg hozzájárulni ezen feladat sikeres megoldásához...”

A sorozat negyedik kötete (*Térképek a trianoni békediktátum történetéhez*) 2020 júniusában a 100 éves évfordulóra jelent meg. E kötet egyik sajátossága, hogy vizuálisan is láthatóvá teszi a példátlanul brutális ország- és nemzetcsönkítés folyamatát. Stílusosan 100 db térképen jeleníti meg és egészíti ki az előző kötetek (Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása 1914-1918; A katonai megszállástól a magyar békedelegáció elutazásáig 1918-1920; Apponyi beszédétől a Határmegállapító Bizottságok munkájának befejezéséig) tartalmi mondanivalójának legfontosabb elemeit.

A *Térképek a trianoni békediktátum történetéhez* címet viselő kötet egyik legnagyobb erénye, hogy a kronologikus feldolgozás mellett a társadalmi-gazdasági és geopolitikai folyamatok és mozzanatok térképi megjelenítésre és azok magas színvonalú értelmezésre és magyarázataira koncentrálnak. A kötet mindhárom szerzője (Gulyás László, Csüllög Gábor, Suba János) hosszú idő óta elkötelezett híve a térképeknek, úgy vélik, hogy a történelem tanulmányozásához és a történetíráshoz elengedhetetlenül fontosak. Meggyőződésük, hogy geográfiai alapok nélkül nem létezik minőségi történetírás. Mindezt a szerzők a történetírásban gyakran hangoztatott – eddig azonban viszonylag kevésbé elismert – történeti földrajz módszertani megközelítéseinek felhasználásával is teszik. Ez utóbbi azért különösen érdekes és nehéz feladat, mert az eseményeket úgy mutatja be, hogy azonos súlyt képvisel a történeti és a geográfiai szemlélet, s a hatótényezők ilyen jellegű komplexitásának értelmezésére mindeddig meglehetősen kevés hazai történeti munka született. Mindemellett azonban le kell szögeznünk: ilyen munkák léteznek, ezek felsorolásszerű ismertetésére – az irodalomjegyzékben – a szerzők által is sor kerül, s amelyek közé az általuk írt kötetet is sorolhatjuk.

Ezen írás elsődleges célja éppen az, hogy kidomborítsa azokat az aspektusokat, amelyek a történeti földrajzi – mint történeti tértudomány – kutatásoknak is alappillérei (pl. retrospektivitás, komparativitás stb.), azon keresztül, ahogyan a kötet egyes fejezeteiben mindezek megjelennek. A kötet nyolc nagy témakört ölel fel, amelyek minden korábbinál részletesebben mutatják be Trianon eseménytörténetét a történeti-földrajzi tér eltérő szegmenseiben.

Az első fejezet (*Előzmények: Az Osztrák-Magyar Monarchia 1914 előtt*) tizenhárom térképe és a hozzájuk fűzött magyarázatok feltárják Köztes Európa geopolitikai és geostratégiai szerepét és jelentőségét, különös tekintettel az Osztrák-Magyar Monarchiára és a történelmi Magyarországra. E térképek segítségével a szerzők vizsgálják az Osztrák-Magyar Monarchia 1914 előtti állapotát, társadalmi helyzetét, geopolitikai lehetőségeit. Ennek során foglalkoznak a Kárpát-medence domborzatával, vízrajzával, a dualista állam közigazgatási beosztásával, gazdasági térszerkezetével, vasúthálózatával. E kontextusból kiemelkedik a magyar etnikum többségi területeit az 1910. évi népszámlálás anyanyelvi adatai alapján történő térképi megjelenítése (megyei, megyeszékhelyek és törvényhatósági jogú városi és járási szinteken), amelyhez a gazdasági térszerveződés sajátos

leképeződése is kapcsolható (12. térkép). E térképhez kapcsolódó két nagyon fontos megállapítása a szerzőknek, hogy egyrészt a statisztikai adatok azt mutatják: a dualista korszakban a régióközpontok növekedésének és vonzásterük kiépülésének nem volt akadály a etnikai összetettség. Másrészt 1910-re a dualizmus időszakának évtizedei nem alakították át a központok vonzásterében lévő járasok korábbi etnikai képét, vagyis vidéken nem történt olyan mértékű asszimiláció, mint a homogén etnikai terek városaiban, amelyek jó részében 1910-re már magyar többség volt. Ezek a megállapítások kiegészülnek azzal, hogy az asszimiláció elsősorban a városok politikai, közigazgatási, kereskedelmi funkciókhoz kötődött és az ilyen dominanciával rendelkező városokban erősödött fel, ugyanakkor a csak gazdasági (bányászati, ipari) központokban a környező térség etnikumai voltak túlsúlyban.

A második fejezet (*Területi igények és elképzelések az Osztrák–Magyar Monarchiáról*) tizenkét térképe a nemzetiségi mozgalmak követeléseit, az Osztrák–Magyar Monarchia sajátosságait, belső problémáit, a külső és belső ellenerők tevékenységét is feltárja. A térképek egy része azokat az elképzeléseket ábrázolja, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia és/vagy a történelmi Magyarország átszervezésére irányultak. A térség feloldatlan etnikai feszültségei már a világháborúban alkalmat teremtettek az antanthatalmaknak, hogy a céljaiknak megnyerjék a Monarchia területén élő és elégedetlen nemzeteket. A térképek egy része az Osztrák–Magyar Monarchiával szemben a szomszédjai által megfogalmazott területi igényekről, és a titkos szerződésekben az antant által nekik odaígért területekről szólnak. Szintén ismertetik a Monarchia-ellenes emigrációk (Masaryk-féle csehszlovák emigráció, délszláv emigráció) elképzeléseit az „Új-Közép-Európáról”. E térképek mindegyike közismert volt eddig is, azaz nem ez az újdonságuk. A válogatás és a sorrendiség szempontjai és a hozzájuk kapcsolódó elemzések azonban új kontextusba helyezik a problémakört. Amellett, hogy egyértelműen kiderül, a korabeli magyar politikai elit is ismerte, pontosabban ismernie kellett a szerb, román, csehszlovák törekvéseket, az is megállapítható, hogy ezekre komoly alternatívákkal nem vagy csak túlkésőn reagáltak. Akaratlanul is fenntartva és erősítve az illúziókat, amelyek 1918 őszén és 1919 elején néhány hónap alatt összeomlottak, korábban elképzelhetetlen katarzisokat (pl. nemzetiségek elszakadása, homogén magyarok által lakott területek megszállása és elszakítása az antanthatalmak tudtával és beleegyezésével, Tanácsköztársaság, Budapest román megszállása stb.) eredményezve.

A harmadik fejezet (*A Nagy Háború /1914-1918/ Osztrák–Magyar Monarchiát érintő frontjai*) nyolc térkép segítségével mutatja be a frontok alakulásával kapcsolatos állapotokat, olyan időpontokban, amelyek fordulópont is jelentettek a háború kimenetelében. Ilyen sorsdöntő szituációk voltak a szerzők szerint az alábbiak: a breszt-litovszki béke, az antant 1918 őszi balkáni offenzívája és a padovai fegyverszünet. Valamennyi hadszíntéri változás (pl. áttörések, offenzívák stb.) eredményeinek elemzése felesleges lett volna. A szerzők a Nagy Háború

frontjai közül csak azokat mutatják be, amelyek kifejezetten érintették az Osztrák–Magyar Monarchiát. A történelmi Magyarország sorsának alakulása szempontjából különösen fontosnak tartották – a fentiekén túlmenően – a román frontot (román betörés Erdélybe, majd a Központi Hatalmak ellentámadása) és az ottani küzdelmeket lezáró bukaresti békét. Fontos e tekintetben azt is látni, hogy Románia akkor üzent hadat ismét Németországnak (1918. november 09.), amikor annak veresége és a kapitulációja karnyújtásnyi közelségbe került.

A negyedik fejezet (*Ideiglenes államterek a Monarchia területén 1918-1924*) tíz térképen mutatja be azt a folyamatot, amely az egységes államtér gyors szét-hullásához vezetett. Az közismert, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia bukását, függetlenségeket kikiáltó népgyűlések, kisebb-nagyobb területű államok és államkezdemények létrehozása kísérte. Az ún. ideiglenes államtereknek (11 db) az élettartama változó volt: A Hiénc Köztársaság csak egy napig állt fent, másoknak néhány hét adatott meg (pl. Bánsági Köztársaság), míg a Fiume Szabadállam több évig létezett. Ezekről az ideiglenes államterekről – Lajtán innen és túl – korábban kevés információval rendelkezünk, e tekintetben áttörést az elmúlt két évtized kutatásai eredményeztek. A kutatók megpróbálják körülhatárolni az ideiglenes államtereket mind a Monarchia „osztrák felében” (pl. Szudéta-vidék), mind a történelmi Magyarország (pl. Lajtabánság) területén. Az ideiglenes államterek körülhatárolása nehezen végrehajtható feladat, hiszen egy-egy ideiglenes államtér területe nagyon sokszor (pl. a Szlovák Tanácsköztársaság esetében) soha nem is volt pontosan definiálva.

Az ötödik fejezet (*A Magyar Királyság összeomlása 1918-1919*) tizenkét térképe azt is érzékelteti, hogy a történelmi Magyarországon a kormányzati hatalom szétmállott. Ezen folyamat legfontosabb eleme a magyar állam területének idegen hatalmak általi katonai megszállása volt. Az 1918–1919-es időszak egymást követő kormányainak azon törekvése, hogy a hadsereget újjászervezzék, illetve hogy e hadsereggel érdemben felvegyék a harcot az országot megszálló csehszlovák és román csapatok ellen kudarcot vallott, kivételt ideig-óráig a Székely Hadosztály jelentett. Amint e fejezetből egyértelműen kiderül, az új magyar állam vezetése (a Károlyi-kormány) egészen 1918 decemberéig alapvetően a Monarchia idején megfogalmazott elvek szerint cselekedett, bízva az antant politikai vezetőinek megnyilvánulásaiban. E kontextusban a belgrádi katonai konvenció aláírása és a Délvidék szerb megszállása ugyanúgy beillett, mint az erdélyi (Apáthy-Berthelot) demarkációs vonal, vagy a felvidéki (Barta-Hodza) ideiglenes vonal, vagy éppen a Bánsági Köztársaság támogatása. Az újabbnál újabb demarkációs vonalak és a történelmi Magyarország megszállásának helyzetét különféle időpontokban (pl. 1919. január 18., vagy 1919 augusztusa) bemutató térképek jól érzékeltetik azt a sajnálatos ténytet, hogy az ellenséges haderők által körbezárt magyarság és államalakulatainak sorsa – minden heroikus küzdelem ellenére is – a győztes antanthatalmak kezében volt.

A hatodik fejezetben (*A határok születése a Versaillesi békekonferencián*) tizenhét térkép segítségével a szerzők azt mutatják be, hogy hogyan születtek meg Közép-Európa új határai a versailles-i békekonferencián. Ennek során közölték a békekonferencia területi kérdésekkel foglalkozó szerveinek – Csehszlovák Bizottság, Román–Jugoszláv Bizottság – határjavaslatait Magyarország leendő határait, vagy egy-egy régió (pl. Bánság) megosztására. A fejezet záró részében lévő térképek segítségével ismerhetjük meg azokat az eseteket (pl. soproni népszavazás), amelyeknél rövidebb, vagy hosszabb időn belül sor került a Versaillesban meghúzott határok korrekciójára.

A hetedik fejezet (*A határmegvonások következményei Magyarországra*) tizenhárom térképe azt mutatja be, hogy az új határoknak számos kifejezetten negatív következménye volt az élet szinte minden területén, Magyarországon. A térképek az alábbi témákra térnek ki: a történelmi Magyarország területi feldarabolása, az etnikai terek felbontása (megyei és járási szinten), a vasútvonalak futása és a trianoni határvonal, a térszerkezet felbontása, közigazgatási kérdések, a kisebbségi sorsba kényszerített magyarok területi elhelyezkedése. Magyarország új határait ugyan az 1920. június 4.-én aláírt Trianoni békeszerződés jelölte ki, a pontos államhatár megállapítása még éveket vett igénybe. A pontos határok kijelölését az antant hatalmak által létrehozott, az érintett országok, valamint az antant képviselőiből álló nemzetközi határmegállapító bizottságok végezték 1921 és 1925 között. Hogy e határok megvonása milyen lokális (pl. települések kettévágása, patakok és folyók szerepének felnagyítása stb.) és regionális térszervezési eredményezett az közismert, mégis megdöbbentő, hogy Magyarországnak a trianoni békeszerződés értelmében kijelölt négy hármashatár-pontja közül ma már egy sem az eredeti helyén van, ahol eredetileg kijelölték.

A nyolcadik fejezet (*A Határmegvonások következményei Köztes-Európában*) 15 térkép segítségével mutatja be Közép-Európa Versailles-ban meghúzott új határait, kifejezetten nem magyar szempontból. A térképek segítségével megismerhető az első Csehszlovák Köztársaság, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, a Lengyel Köztársaság és Nagy-Románia területi felépítését. A térképek megmutatják, hogy egy-egy állam milyen régiókból – korábban más államokhoz tartozó államterekből – jöttek létre, a kapcsolódó magyarázatok és táblázatok pedig azt, hogy a száz évvel ezelőtt összeférelt új nemzetállamok – a trianoni Magyarország kivételével – ugyanolyan soknemzetiségűek voltak, mint korábban a történelmi Magyarország. Az új határokkal, új világ kezdődött Köztes Európában, amelyet Bibó István a „kisállamok nyomorúsága”-ként aposztrofált.

A kilencedik fejezetben (*Válogatott szakirodalom a térképek tanulmányozásához*) a térképek további tanulmányozásához a szerzők úgy nyújtanak segítséget, hogy minden témakörhöz ajánlanak olyan magyar nyelvű szakirodalmat, amelyet alapvetőnek tartanak az adott térképen ábrázolt folyamat vagy esemény

további tanulmányozásához. Mindezt a témával kapcsolatos források igen alapos ismerete egészíti ki.

E kötet tökéletesen szemlélteti azon helyzetek bonyolultságát, amelyek 1918–1919-ben lejátszódtak. Az alapkérdést úgy is fel lehet tenni, hogy elvégezte-e a magyar történész társadalom a Trianonnal kapcsolatos házi feladatát? A tekintetben igen a válasz, hogy egy nagyszerű szintézis született Trianon történetéről. E kijelentéshez talán még annyit lehetne hozzáfűzni – és számomra ebben rejlik a kötet igazi érdeme –, hogy mindezt az első világháborúval és az azt követő korszakkal foglalkozó legújabb történetírás kontextusában is értelmezhető módon teszi. E tekintetben mindenképp úttörő vállalkozásnak számít, arról nem is beszélve, hogy a valóságról emlékezni kötelesség, még ha szomorú is. Abban – a szerzőkkel együtt – reménykedem, hogy a könyv térképei és szócikkei, mind az egyetemi képzésben, mind a közoktatás területén a tananyag részévé válnak, és szélesítik, tovább bővítik a téma iránt érdeklődő honfitársaink valóságismeretét.

TARTALOM

BÉRES JÓZSEF FÖLDRAJZI ÉS TERÜLETFEJLESZTŐ MUNKÁSSÁGA

DR. BÉRES JÓZSEF

Emlékbeszéd dr. Béres József születésének 100. évfordulóján.....5

BÉRES JÓZSEF EMLÉKKONFERENCIA..... 11

VASS RÓBERT

Dr. Béres József természetföldrajzi munkássága.....13

KORMÁNY GYULA

Béres József a burgonyatermesztés hatékonyságát támogató
kutatómunkájának jellemzői az Észak-Nyírségben és a Rétközben.....21

TANULMÁNYOK

FRISNYÁK SÁNDOR – CSÜLLÖG GÁBOR

Telkibánya történeti földrajza.....29

SZOPKÓ ANIKÓ – LÓKI JÓZSEF

A felszínborítás változásai a Tiszafüred-Kunhegyesi síkon.....39

KÓKAI SÁNDOR

Adalékok a görögök és macedo-románok 18-19. századi
társadalmi-gazdasági szerepéhez a Bánságban.....59

TŐKÉS TIBOR

A klasszikus geopolitikát megalapozó elméletek.....77

SUBA JÁNOS

A XX. századi magyar-horvát határok és térképeik.....87

PÁNYA ISTVÁN

A Mohácsi-sziget középkori topográfiája.....103

VERESEGYHÁZI BÉLA

Csárdák a mai Jász-Nagykun-Szolnok megye területén
(Történeti-földrajzi vázlat)119

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

TINER TIBOR

Kocsis Károly akadémikus tudományos pályája és munkássága.....129

FRISNYÁK SÁNDOR

Csüllög Gábor történeti földrajzi munkássága.....141

KÖNYVSZEMLE

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Széljegyzet Hajdú Zoltán magyar történeti államföldrajzához.....155

BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF ANDREA

Gulyás László: A Trianoni békediktátum története hét kötetben.....163

Szerzőink figyelmébe

Folyóiratunk a Kárpát-medence történeti földrajzával vagy a történeti geográfia tudományelméleti és módszertani kérdéseivel foglalkozó tanulmányokat közöl. A közlésre szánt műveket a szerkesztő e-mail-címére (*kokai.sandor@nye.hu*), Word-fájlban kérjük elküldeni. Az angol nyelvű tartalmi összefoglalóval ellátott, táblázatokkal, vonalas ábrákkal és fényképekkel is illusztrált tanulmányokat a Földrajzi Közlemények c. folyóirat formai követelményrendszerének megfelelően szíveskedjenek összeállítani. A formai követelmények az alábbi címen érhetőek el:

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

A beérkező dolgozatokat a szerkesztőbizottság lektoráltatja. A Történeti Földrajzi Közlemények egyelőre évente két alkalommal (esetleg összevont számként), később évnegyedes folyóiratként jelenik meg, és az interneten is elérhető:

www.nye.hu/foldrajz/node/178

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

